

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Інститут соціології, психології та управління

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА,
МЕНЕДЖМЕНТ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 4

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2010**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15294-3866р від 07.04.2009р.

Схвалено рішенням Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова

Редакційна рада:

В.П. Андрущенко	доктор філософських наук, професор, академік НАПН України, ректор НПУ імені М.П. Драгоманова (<i>голова Редакційної ради</i>)
А.Т. Авдієвський	почесний доктор, професор, академік НАПН України
В.П. Бех	доктор філософських наук, професор
В.І. Бондар	доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України
Г.І. Волинка	доктор філософських наук, професор, академік УАПН (<i>заступник голови Редакційної ради</i>)
В.Б. Євтух	доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
П.В. Дмитренко	кандидат педагогічних наук, професор
І.І. Дробот	доктор історичних наук, професор
М.І. Жалдак	доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України
Л.І. Мацько	доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України
О.С. Падалка	доктор педагогічних наук, професор
В.М. Синьов	доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України
М.І. Шкіль	доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАПН України
М.І. Шут	доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України
О.Г. Ярошенко	доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України

Редакційна колегія:

Булах І.С.	доктор психологічних наук, професор
Бурлачук Л.Ф.	доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України
Данилюк І.В.	кандидат психологічних наук, доцент
Дем'яненко Н.М.	доктор педагогічних наук, професор (<i>заступник відповідального редактора</i>)
Євтух В.Б.	доктор історичних наук, професор соціології, член-кореспондент НАН України (<i>відповідальний редактор</i>)
Калашнік Н.Г.	доктор педагогічних наук, професор
Кузьменко В.У.	доктор психологічних наук, професор
Кутуєв П.В.	доктор соціологічних наук, професор
Пов'якель Н.І.	доктор психологічних наук, професор (<i>заступник відповідального редактора</i>)
Подшивалкіна В.І.	доктор соціологічних наук, професор
Рик С.М.	кандидат філософських наук, професор
Степико В.П.	кандидат філософських наук, доцент (<i>заступник відповідального редактора</i>)
Трощинський В.П.	доктор історичних наук, професор
Хижна О.П.	доктор педагогічних наук, професор (<i>заступник відповідального редактора</i>)
Хижняк Л.М.	доктор соціологічних наук, професор
Чернова К.О.	доктор соціологічних наук, професор
Чорнобровкін В.М.	доктор психологічних наук, професор
Чугаєвський В.Г.	кандидат педагогічних наук, професор
Штепа С.О.	кандидат політичних наук, професор
Шуст Н.Б.	доктор соціологічних наук, професор
Яковенко Ю.І.	доктор соціологічних наук, професор
Ярошенко А.О.	доктор філософських наук, професор (<i>відповідальний секретар</i>)

М 58 Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 4 : збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 189 с.

СОЦІОЛОГІЯ

ВИПУСК 4

УДК 316.7

Домінік Буше

ПАРАДОКС КУЛЬТУРИ

„Парадокс міг би бути однією зі складових частин світу”
Yves Barel, *La société du vide*

Основний парадокс спілкування полягає у спілкуванні суспільства з самим собою. Парадокс культури полягає у встановленні себе як культури, суспільство має створити неможливу дистанцію до себе для того, щоб залишатись в своїх межах. Таким чином, суспільство знаходить свої засади, ставлячи себе в перспективу, визначаючи для себе проект, який природно бере початок у культурі, але який завжди зважає на те, що знаходиться за межами самого суспільства. Немає необхідності знати про парадокс для того, щоб працювати з ним. Однак є парадоксальним той факт, що суспільство, яке заявляє про свою готовність працювати з собою, не в змозі цього зробити.

The most fundamental communication paradox is that of the society communicating with itself. Culture's paradox is that in establishing itself as a culture, society has to create an impossible distance to itself in order to be able to remain within itself. Thus, society finds its bearings by putting itself into perspective, by giving itself a project which naturally takes its starting point in the culture but which always considers what is outside society itself. It is not necessary to be aware of the paradox in order to be able to work with it. Still it is paradoxical that the very society which declares itself ready to work with itself is not capable of doing so.

Нам [3; 4; 28] би хотілося вірити, що життя є простим. Можливо, на цю думку нас наштовхнула наша логіка. Ми надаємо перевагу простим моделям. Хотілося б вміти розрізняти чорне та біле та вибирати між двома різними шляхами. На жаль чи на щастя, – на практиці це є неможливим. Між чорним

ВИПУСК 4

та білим існує велика кількість відтінків, у деяких випадках може виявитися, що біле є чорним і навпаки. Ці численні можливі шляхи, зазвичай, переплітаються у лабіринт, в якому ми боїмося загубитися, якщо у нас є хоч найменше відчуття того, що вибір не є очевидним. Як наслідок, ми часто зіштовхуємося з ситуаціями, коли ми вагаємося, переходимо з одного шляху на інший у неспинному коливанні. Така ситуація і називається парадоксальною [35; 4; 50; 18].

Виглядає парадоксально, наприклад, що ритуал, який представляє і висвітлює конфліктний розпад суспільства, виявляється актом соціальної взаємодії [26; 30]. Також здається парадоксальним те, що ми ніколи не знали так багато про себе та природу як сьогодні, і в той же час відчуваємо себе такими безпорадними перед тим, що ми заподіюємо собі та природі. Наше відчуття безпорадності, відчуття опинитись у пастці парадоксальної ситуації може пояснюватися нашим розумінням ситуації. Відчуття безпорадності може виникнути як наслідок неприйняття самого парадокса. На мій погляд, те, як ми сприймаємо неспокій, є важливою причиною того, що ми відчуваємо себе паралізованими, коли зіштовхуємося з парадоксальною ситуацією. Ми бачимо негативний аспект тривоги. Ми намагаємось подавити неспокій замість того, щоб подивитись йому в очі. Неспокій виникає, коли ми не можемо вибрати безпечний шлях вперед, коли ми не можемо віднайти принцип вибору між двома дорогами. Якщо ми не будемо відмежовувати себе від парадоксу, нам буде простіше працювати з ним. У цій статті я намагатимусь пояснити, що сучасне суспільство, як будь-яке інше суспільство, обмежене рамками того, що я називаю „парадоксом культури”, і що сьогодні є водночас складніше і простіше жити з парадоксом, ніж будь-коли.

Можливо, сьогодні ми зустрічаємося зі зміною у нашому розумінні нашої діяльності, що є таким же важливим, як у час, коли ми почали вловлювати значення смерті. Усвідомлення смерті породило осмислення (міфи) та дії (ритуали), що були надзвичайно важливими для подальшого розвитку людства. Ці міфи і ритуали досі впливають на наше буття [5; 6; 7; 8; 40; 41; 45; 53]. Сьогодні можливо прийняти тривогу і парадокс як аспекти людського буття – як те, чого інколи ми не можемо уникнути. Коли ми перестанемо вважати тривогу та парадокс як щось, чого б ми хотіли уникнути, ми помітимо подальший розвиток нашої свободи [10]. Ми почнемо застосовувати нові стратегії і розвивати нові механізми у нашому взаємовідношенні з нами самими та довколишнім світом. До тих пір, поки ми зберігаємо розуміння того, що парадокс – це не щось, з чим ми можемо жити, а щось, що не мало б існувати, ми будемо жити як страуси, ховаючи

голови глибоко у семантичне болото, на якому ми будуємо свої відносини з тим, що ми називаємо реальністю. Коли ми підніmemo голови, ми можемо перестати жалітись на нашу неспроможність зробити щось з парадоксальними ситуаціями тими засобами, що є у нашому розпорядженні. Ми зможемо сміливо поглянути на семантичну трясовину і розвинути нові інструменти [40; 41].

Суворість та ентузіазм

Багато людей та організацій зацікавлені у зведенні складного до простого [39; 45; 46; 47] і зменшенні кількості протиріч з парадоксальними ситуаціями до мінімуму чи, у разі необхідності перетворенні таких ситуацій у недвозначні варіанти. Проте, час і знову ж таки людська креативність показали, що щось надзвичайне може з'явитися з парадоксального, з того, що не може бути інтерпретованим недвозначно, з комплексу, що не може бути спрощеним. Креативність не живе єдиною логікою. Логіка в свою чергу не має обмежуватись „логікою наборів” [19; 20; 21].

Логіка не вичерпує варіантів ставлення людей до себе та світу. Значимість духовних інструментів ми придумуємо для інтерпретації світу і для дії в ньому виходячи саме з відчуттів, що приводяться в дію нібито з цього духовного світу [4; 49]. Те ж саме відбувається, коли науковці шаленіють від своїх ідей. Їх ентузіазм є не менш важливим ніж їх обґрунтованість. Це, звичайно, не для того, щоб заявити, що ми маємо забути про „обґрунтованість”. Це лише для того, щоб сказати, що суворість має поставитися до ентузіазму серйозно. Тенденція фокусуватись лише на суворості, що ми показали вище, може бути важливим фактором у науковому розвитку. Є всі докази того, що соціальний, як і науковий розвиток, вимагає, щоб ми сприймали не лише логіку, а й себе серйозно [44; 46].

Поняття парадоксу

Як вже зазначалось раніше, існують люди, які заперечують існування парадоксів у реальності. Коли вони зіштовхуються з парадоксами, то розглядають їх лише як логічну задачу без реального підґрунтя. Якщо виявляється, що парадокс глибоко укорінився у реальності, люди вірять, що це може пояснюватись недоліком нашого розуміння манери міркування. Для них парадокс – це псевдо феномен, що має бути відкинутим за допомогою когнітивного процесу. Від становлення грецької філософії такі люди вели війну с парадоксальним.

Дискусія Бертранда Рассела щодо виклику парадокса є прикладом такої упередженості. Рассел роз'яснив теорію на логічних типах, що фігурують на ієрархічних рівнях, які можуть бути порівняні з поверхами будівлі. Сьогодні, навпаки, багато людей вірять у те, що рівні мають розглядатися водночас як окремі і закриті: ієрархічні та неієрархічні. Це саме такі парадоксальні пояснення, якими намагається скористатися поняття складності.

Дуглас Хофстадтер приділив певну увагу цій цікавій ситуації, в якій світ одночасно є ієрархічним та неієрархічним. Він оперує темою „заплутаної ієрархії” та „дивних петель” [30; 34]. У світі лише з двома об'єктами ідеї Хофстадтера вказують, наприклад, що кожен об'єкт в свою чергу є вершиною та дном відповідно ієрархії. Кожен об'єкт займає місце іншого у коливанні, що не може бути зупиненим. Таке коливання є вираженням парадоксального.

Соціально-психологічні приклади

Ми можемо навести характерні приклади з реального життя. Так, у фізиці, це може бути „Аспектний експеримент”. Проте, я б хотів використати два приклади з соціальної психології. Грегорі Батесон описав феномен „плутанини понять” [9], де людина зіштовхується з „розгубленістю” і вимушена вибирати, хоча і неспроможна це зробити. Ця людина буде змушена повірити або робити щось і це буде зворотне. Таким чином, вона змушена перебувати у постійному ваганні. Звичайно, проблема не піддається розв'язанню. Проте, для цієї людини її вирішення є конче необхідним. Зараз добре відомо, що такого роду ситуації можуть привести до божевілля, але, незважаючи на це, існує можливість розробки стратегій, за допомогою яких „плутанина понять” може бути замінена існуючими обхідними шляхами [23].

Однак, немає необхідності зіштовхнутися з божевіллям, щоб пережити парадоксальне в культурі. Як француз, що прожив перші 25 років у Франції і згодом більше 25 років у Данії, я мушу визнати, що я не є справжнім французом, як і не є данцем. В культурному плані я одночасно є і французом, і данцем, і в той же час ні першим, ні другим. Кажучи, що я не є данцем (чи французом), я точно показую, наскільки я є данцем (чи французом). Маргінальна людина може бути змушеною до приналежності до кожної сторони, і не бути насправді приналежною до жодної [24; 36; 37; 38; 43]. Маргінальна людина потенційно знаходиться у вигіднішій позиції, щоб вловлювати відмінні риси культур, членом чи вигнанцем яких вона себе вважає.

Маргінальна людина виходить з суспільства, неспроможною зробити це. Це може спричинити „розгубленість”, що у свою чергу може перейти у

безумство. Проте, це не має стати кінцем. Це також може стимулювати креативність людини і створити нові шляхи у суспільстві. Що б трапилося, коли б усе суспільство діяло б як маргінальне по відношенню до себе [3; 2; 35; 51]?

Парадокс значення

Сучасне суспільство мусить створювати значення, як будь-яке інше суспільство. Саме суспільство за допомогою культури забезпечує усіх основою та напрямком [4; 26]. Це є вихідними пунктами для думок та дій кожного індивідуума. Соціальний зв'язок базується на деяких основних поняттях, які слугують дороговказом для членів суспільства. Коли ці дороговкази зникають або, коли їх занадто багато, важко знайти свій шлях.

Жодне суспільство не може уникнути створення значень. Створення значень відбувається відносно однозначно у різних типах суспільства. Може виявитись проблематичним конкретизувати значення специфічних дій або узагальнити значення, що є результатом специфічних дій. Проте, у кожному суспільстві усі дії та ідеї тією чи іншою мірою відносяться до основних припущень щодо сутності життя [48].

Суспільство, яке хоче створити значення, має дві можливості, котрі видаються взаємовиключними: або воно вибирає джерело поза системою (трансцендентність), або звертається до себе (іманентність). Традиційні суспільства припускали, що значення надходило ззовні: це було доведено. Припускалося, що значення було трансцендентним. Сучасні суспільства так чи інакше подолали трансцендентність: суспільство є сучасним, коли воно шукає значення у собі. Парадокс заключається у тому, що не має значення, чи суспільство посилається на джерело поза системою, чи звертається до себе як творця значення. Коливання будуть завжди присутніми між тим, що є іманентним у суспільстві і що є поза ним.

Не можливо уникнути трансцендентності. Суспільство не може уникнути запитань щодо меж суспільства, які ще називаються етичними питаннями [12; 13]. Коли хтось має на увазі межу, обов'язково щось має існувати за цією межею. Отже, суспільство має ставити свої дії у ширший контекст, ніж є воно саме. Таким чином, трансцендентність охоплює не лише те, що знаходиться поза суспільством, воно охоплює здатність суспільства до перевищення себе. У усіх суспільствах, традиційних чи сучасних, соціальне створює дистанцію і дзеркало по відношенню до себе для сприйняття і роботи над собою [18]. Осмислена таким чином трансцендентність не є настільки рухом ззовні, наскільки рухом зсередини назовні. Більш того, „транс” означає „через”, так само як і „поза” і дуже

ВИПУСК 4

влучно пояснює цю недвозначність. З метою забезпечення себе значенням, суспільство має визначитись, що є ззовні (транс - поза) його самого і, що пересікає (транс – через) його.

Таким чином, незважаючи на те, чи звертається суспільство до себе, чи заклопотане тим, що є поза ним, коливання між внутрішнім та зовнішнім буде завжди присутнім. Не має іманентності чи відношення до себе, яке б тим чи іншим чином не відносилось до трансцендентності, тобто, відношення до того, що знаходиться поза суспільством. Насправді, людина не може розділити внутрішнє та зовнішнє; неможливо говорити про одне, не торкаючись іншого, не існує зовнішнього відірваного від внутрішнього і навпаки. Це і є коливання: парадокс.

Парадокс у суспільстві

Таким чином, парадокс є у самому серці суспільства. Щоб зрозуміти себе та працювати з собою, суспільство має створити припущення щодо себе. Однак, для того, щоб споглядати за собою, суспільство неодмінно мусить створити дистанцію до себе. Те, що це не видається можливим, і все ж ще має бути доведеним через спроби, пояснює парадоксальну ситуацію, у якій опинилось суспільство.

Парадокс існує у межах соціальної реальності, тобто, таким чином, яким існує суспільство і не лише у нашому його описанні. Для того, щоб функціонувати, суспільство має звернутись до себе через самостворену дистанцію, яка не може бути дистанцією. Це звернення до себе через самостворену дистанцію пояснює парадокс у суспільстві. Сам парадокс полягає у необхідності створення неможливої дистанції до себе з тим, щоб залишатись поза собою.

Так само, як значення речення залежить від контексту, відповідно, від чогось, що існує поза реченням, значення суспільства є чимось, що приходить з поза меж суспільства. Парадокс полягає у тому, що власне саме суспільство мусить створити цю зовнішній бік. За словами Ховстадтера, жодне повідомлення неможливо повністю зрозуміти без зв'язку з зовнішнім повідомленням. Таким чином, суспільство знаходить свої смисли, надаючи собі перспективи і проект, який природно бере свій початок в культурі, але який завжди бере до уваги те, що існує поза межами самого суспільства.

Людська занепокоєність створенням значення є парадоксальною проблемою, що полягає у тому, як працює процес нашого мислення [25]. До цього часу питання трансцендентності та/або іманентності не завжди було важливим для людей. Наприклад, воно не було важливим у часи грецької епохи; у часи, що передували виникненню філософії, грецька ментальність

була поглинута героїчними постатями, що, на мою думку, приховує питання трансцендентності та іманентності. І все ж, можна констатувати, що у часи грецької епохи дійсно існували стратегії пізнання парадоксу культури. Немає необхідності знати про парадокс, для того, щоб працювати з ним.

Парадоксальні стратегії

Розуміння парадоксу в культурі не вичерпує його. Можливість працювати з парадоксом потребує парадоксальних за своєю сутністю стратегій. Ви не можете оцінити творення значення, але ви можете відчувати, значимість дій людей у суспільстві. Історія засвідчує чимало прикладів суспільств, які після поразок чи довгих безпроблемних періодів, наприклад, не могли дати раду у специфічних діях, діях, які, очевидно, не могли бути реалізованими. Однак така ситуація не обов'язково тягне за собою паніку [27; 29]; це також може створити відчуття відкриття нових можливостей.

Звернімося до деяких прикладів з минулого: Китай у четвертому та третьому століттях до нашої ери, де зародився Таоїзм; у Греції місто-держава в той же час припинила своє існування і стоїки та епікуріанці намагалися переосмислити світ; декілька сторіч потому з'являється Рим Лукреція і пізніше Августа. Можливо також віднайти приклади, ближчі до наших днів. Так, багато істориків наголошують на плутанині, що відбувалася у Європі у кінці середньовічної епохи, з абсурдним, романтичним станом справ. Може виникнути питання, чи ситуація, яку описує Томас Манн у „Казковій горі” не є ідентичною тій, яку автор насправді сам пережив на початку двадцятого сторіччя.

Таким чином, в очах різних груп проблема може виглядати по-різному. Проте, важливо, що саме сумнів є зараз у фокусі уваги. Здається, що вже не існує можливості контролювати парадокс. Суспільство має труднощі з розумінням самого себе. Члени суспільства відчувають складнощі у спілкуванні між собою та з суспільними інституціями. Це саме та ситуація, у якій ми опинилися сьогодні і, виходячи з якої, наше парадоксальне ставлення до роботи є прикладом.

Робота та парадокс значення

Робота впродовж довгого часу була важливим фактором у суспільстві. У сучасному індустріальному суспільстві робота вважалася сакральною і виробництво було майже самоціллю, але сьогодні „постмодерна людина” [1; 17] є більш критичною: відношення до виробництва є двозначним і робота є однією з найдискутованіших тем. Донедавна робота сама по собі вважалася ціннісною і не була предметом дискусій. Робота сприймалася

усіма як цінність, що, зокрема, могло пов'язуватися з тим фактом, що її не можна було уникнути. Це була частина долі – її просто потрібно було робити. Сьогодні, у час, коли робота більше не є необхідною чи безпечною, її можна обговорювати. Роботу можна назвати парадигмою у дезінтеграції; вона втрачає свою історичну силу без справжньої альтернативи як організаційного принципу з часів виникнення так званого „постіндустріального суспільства” [11; 33; 52].

Ця криза є результатом того, що суспільство зіштовхнулось з проблемою творення нових значень. В решті решт, значення – це фактор, що поєднує специфічне та універсальне. Проте, сьогодні події відбуваються без спільного зв'язку. Не запропоновано всеохоплюючого значення. Кожен громадянин має право самостійно приймати рішення, незалежну систему цінностей і долучати їх до його стилю життя, відчуваючи безпорадність перед світовою катастрофою. Це відчуття безтурботності та безпорадності призводить до появи відчуття „відчуженості” від суспільства. Суспільство є відчуженим від самого себе. Людина відчуває складність, пов'язану з вкоріненістю у всесвіті. Для всесвіту є проблемою використання людини для свого збереження. У суспільства чимало проблем взаємодії з собою. Це є великою проблемою, оскільки сучасне суспільство готове до роботи з собою, на відміну від традиційних суспільств. Парадоксально, що саме суспільство, яке заявляє про свою готовність до роботи з самим собою, не може цього зробити. Не існує спільно створених проектів. Суспільство бореться зі своєю трансцендентальністю.

Сьогодні легко можна побачити руйнування старих моделей діяльності. Політики більше не в змозі інтуїтивно спілкуватися зі своїми виборцями. Фермери відчувають труднощі у відношенні до своїх тварин. Робітники нудяться, замість того, щоб працювати. Капіталісти насправді не знають, навіщо вони накопичують. Раніше всі ці функції були більш прямолінійними і не мали бути вивченими з книжок чи детально аналізованими. Вони пізнавалися з досвідом. Не можна сказати, що їм не кидали виклик чи їх не критикували, але вони працювали.

Парадокс репресії

Зараз, на початку двадцять першого сторіччя, виглядає так, ніби ми, сучасні люди, не зважаємо на значення взагалі. Більшість з нас є більше стурбованими своєю купівельною спроможністю, нашим виглядом чи стилем життя, ніж смислом життя. Однак, зосередження на культивуванні іміджу, стилю життя, споживання, поєднаних з розмовами про екологічні катастрофи і відсутність поваги до природи і один до одного, може

відображати серйозну хворобу. Суспільство не може уникнути питання значення. Як вже було зазначено на початку цієї статті, як приклад того, що є парадоксом, ритуал, що становить і переносить конфліктний розпад суспільства, виявляється актом соціальної взаємодії. Позбавлення від значення має смисл! А смисл є дуже важливим.

Можливо причиною того, що речі, які нас більш за все хвилюють, залишаються прихованими є те, що вони є надзвичайно важливими. Може видатись парадоксальним той факт, що самі проблеми, які є соціально та психологічно вирішальними, сьогодні навіть не дискутуються і ховаються за сценарієм, де найбільш важливі елементи виявляються „опорами”. Проте, це також може бути показником незадоволеності суспільства відсутністю коріння, складнощів зі створенням проекту та проблем у організації людських взаємовідносин.

Для членів суспільства не достатньо просто ставитися до речей. У їх символічному світі речі передусім існують для збереження людських взаємовідносин. Проте, як прихильники так і критики споживацького суспільства схильні випускати дещо з поля зору. Прибічники випускають її уваги той факт, що немає прямих зв'язків з речами, а критики той, що люди не можуть спілкуватися між собою без спільних тем для розмов. Протягом деякого часу споживання та виробництво існували як заміна значення та комунікації. Проте, це було можливим лише тому, що вони насправді були проектом.

Людський внутрішній трикутник з речами не є винаходом індустріального суспільства. Аспект парадокса культури полягає у тому, що людські взаємовідносини завжди є відданими „речам”. Проблема у тому, що протягом певного часу споживацьке суспільство не змогло розгледіти трикутного аспекту у людських взаємовідносинах і тому, що трикутна модель є основною для людської та суспільної ідентичності [31]. Коли слухачі замовляють на радіо пісню, коли клієнти купують останні модні новинки, коли праві екстремісти бруднять двері іммігрантів екскрементами, вони всі спілкуються з іншими і собою за допомогою символів: символів, у зміні значення яких вони беруть участь, але і не можуть бути зрозумілими без культурного підтексту.

Культура є тим, що суспільство вимальовує, коли ми говоримо про теперішнє і створюємо майбутнє. Однак, це передбачає, що ми поведимося як людські істоти, тобто, як культурні істоти, котрі намагаються мати відношення до теперішнього і творити майбутнє. Якщо культура навіть не може впливати на проект, тут, як вже було згадано, криється трансцендентальна проблема: соціальна репресія [14].

Загальне та специфічне

Людська активність не може бути вичерпаною тим, що може бути проаналізовано повністю та описане у книжках. Деякі дії не можуть бути відокремлені від поточних подій і людей, які реалізують ці дії. У сучасному суспільстві старання сконцентровані на тому, що може бути проаналізовано однозначно, закладено у формулу, закодовано у комп'ютер тощо. Ми більшою чи меншою мірою обрали нівелювання важливості всього іншого. Все ж таки, креативність суспільства також засновується на тому, що не може бути відділеним від персональних характеристик та відносин, які відбуваються без можливості бути відтвореними у іншому контексті. „Інтуїція”, „харизма”, „закоханість” і те, що Клод Леві-Стросс називає “bricolage” [16; 42] є цьому прикладом. В наші дні ми схильні очікувати на рішення, що можуть бути вираженими в технократичних програмах чи бути обробленими комп'ютерами. Ми знову наштовхуємося на парадокс: у суспільстві, яке високо цінує технічну, аналітичну, альтернативну стратегію для вирішення проблем, які опинилися у глухому куті, є можливість виходити з нових форм „дій”: тобто, бачення себе по-новому, нове бачення технологій, нові моделі спілкування один з одним, що може бути ініційованим високоспецифічною взаємодією між експериментаторами у компаніях, місцевих суспільствах, сім'ях..., що не може бути вираженим безпосередньо у аналітичних термінах. Знову, це зумовлено тим фактом, що кожне суспільство базується на більш ніж аналітичності, і, що не існує аналізу, який би базувався лише на аналітичності. Аналітичність завжди базується на розумінні всесвіту та на специфічних обставинах, які є другорядними, особливими та непередбачуваними.

Через відсутність уваги до того, що не може бути закладеним у формули, сучасне суспільство має проблеми з розумінням нових форм „дій”, які виникли останнім часом [22]. Воно також мало складнощі у наданні сприятливих умов для виникнення нових стратегій.

Література

1. Balandier G. *Le detour* / Balandier Georges. – Paris: Fayard. – 1985.
2. Barel Y. *La quete du sens. Comment l'esprit vient a la cite* / Barel Yves. – Paris: Seuil. – 1987.
3. Barel Y. *La societe du vide* / Barel Yves. – Paris: Seuil. – 1984.
4. Barel Y. *Le paradoxe et le systeme. Essai sur le fantastique social* / Barel Yves. – Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble. – 2008.
5. Bataille G. *Lascaux ou la naissance de l'art* / Bataille Georges. – Paris: Skira. – 1955.

6. Bataille G. *Lascaux ou la naissance de l'art* / Bataille Georges. – CEuvres completes IX. – Paris: Gallimard. – 1979.
7. Bataille G. *Le berceau de l'humanité: la vallée de la Vézère* / Bataille Georges. – 1970.
8. Bataille Georges. *Erotism, death & sensuality* / Bataille Georges. – San Francisco: City Lights Books. – 1986.
9. Bateson G. *Steps to an ecology of mind* / Bateson Gregory. – Hawaii: Chandler publishing Company. – 1972.
10. Beauvoir de S. *Pyrrhus et Cineas* / Beauvoir Simone de. – Paris: Gallimard. – 1944.
11. Bell D. *The coming of post-industrial society* / Bell Daniel. – New York: Basic Books. – 1973.
12. Bouchet D. *Det etiske spørgsmaal: begrænsningen som gør frihed mulig* / Bouchet Dominique // *Paradigma*, 4. – 1990.
13. Bouchet D. *Det hellige i sociologisk perspektiv* / Bouchet Dominique // *Paradigma*, 3. – 1989.
14. Bouchet D. *Det tabte band og det gode liv. Identitet, familie og parforholdi socialfilosofisk perspektiv* / Simon Lauman Jorgensen (ed.) // *Det gode liv - mere end dig selv*. – Aarhus: Philosophia. – 2004.
15. Bouchet D. *Kulturens paradoks. Om det samfundsmæssige levevis* / Bouchet Dominique // *Paradoks*, I.I. – 1991.
16. Bouchet D. *Marketing and the redefinition of ethnicity* / Janeen Arnold Costa and Gary J. Bamossy (eds) // *Marketing in a multicultural world, ethnicity, nationalism, and cultural identity*. – Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage. – P. 68-104. – 1995.
17. Bouchet D. *Rails without ties. The social imaginary and postmodern culture. Can postmodern consumption replace modern questioning?* / Bouchet Dominique // *International journal of Research in Marketing*. – № 11. – 1994.
18. Bouchet D. *The ambiguity of modern conception of autonomy and the paradox of culture* // *Thesis Eleven*, 88. – 2007.
19. Castoriadis C. *Culture in a democratic society* / Castoriadis Cornelius. – 1997.
20. Castoriadis C. *La montée de l'insignifiance* / Castoriadis Cornelius // *Les carrefours du labyrinthe IV*. – Paris: Seuil. – 1996.
21. Castoriadis C. *Les carrefours du labyrinthe* / Castoriadis Cornelius. – Paris: Seuil. – 1978.
22. Collectif B. *Ravages de la marchandisation, mirages de l'évaluation, misère de la spécialisation* // *Revue du MAUSS Premier semestre*. – 2009.
23. Cyrulnik B. *Les vilains petits canards* / Cyrulnik Boris. – Paris: Odile Jacob. – 2001.

24. Devereux G. Ethnopsychanalysis. Psychoanalysis and anthropology as complementary frames of reference / Devereux Georges Berkeley. – Los Angeles, London: University of California Press. – 1978.

25. Dortier J.-F. Le cerveau et la pensee. La revolution des sciences cognitives / Dortier Jean-Francois. – Paris: Editions Sciences Humaines. – 1999.

26. Dupuy J. P. Introduction aux sciences societies. Logiquedes phenomenes collectives / Dupuy Jean Pierre. – Paris: Ellipses, Ecole Poly technique. Edition Marketing. – 1992.

27. Dupuy J. P. La panique, Paris: Les empecheurs de penser en rond / Dupuy Jean Pierre. – 1991.

28. Dupuy J. P. Ordres et desordres. Enquete sur un nouveau paradigme/ Dupuy Jean Pierre. – Paris: Seuil. – 1982.

29. Dupuy J. P. Pour un catastrophisme eclaire. Quand l'impossible est certain. – Paris: Seuil. – 2002.

30. Dupuy J. P. Tangled hierarchies: Self-reference in philosophy, anthropology and critical theory (trans. March Anspach) / Dupuy Jean Pierre // Comparative criticism, 12. – 1990.

31. Girard R. The Rene Girard reader (ed. James G. Williams) / Girard Rene. – New York: The Crossroad Publishing Company. – 1996.

32. Godart-Wendling B. Paradoxe (Philosophie occidentale) / Andre Jacob and Sylvain Auroux (eds) // Encyclopedic Philosophique Universelle. – Volume 77. Les notions philosophiques. – Tome 2. – Paris: Presses uni-versitaires de France. – 1990.

33. Gorz A. Metamorphoses du travail. Quete du sens / Gorz Andre. – Paris: Galilee. – 1988.

34. Hofstadter D. R. Go'del, Escher, Bach: an eternal golden braid, Hofstadter / Douglas R. - New York: Vintage Books. – 1980.

35. Kristeva J. Strangers to ourselves (trans. Leon S. Roudiez) / Kristeva Julia. - New York: Columbia University Press. – [1988] 1991.

36. Laplantine F. Je, nous et les autres. Etre humain au-dela des appurtenances / Laplantine Francois. - Paris: Le Pommier-Fayard. – 1999.

37. Laplantine F. Le metissage / Laplantine Francois, and Nouss, Alexis. - Paris: Flammarion (Collection Dominos). – 1997.

38. Laplantine F. Transatlantique. Entre Europe et Ameriqucs latines / Laplantine Francois. – Paris: Payot. – 1994.

39. Le Moigne J.-L. La modelisation des systemes complexes / Le Moigne Jean-Louis. – Paris: 1990.

40. Leroi-Gourhan A. Le geste et la parole / Leroi-Gourhan Andre. Tome II. La memoire et les rythmes. – Paris: Albin Michel. – 1965.

41. Leroi-Gourhan A. Le geste et la parole / Leroi-Gourhan Andre. – Tome 7. Technique et langage. – Paris: Albin Michel. – 1964.

42. Levi-Strauss C. La pensee sauvage / Levi-Strauss Claude. – Paris: Plon. – 1962.
43. Maalouf A. In the name of identity / Maalouf Amin. – New York & London: Penguin Books. – [1998] 2003.
44. Morin E. La Methode. I. La nature de la nature / Morin Edgar. - Paris: Seuil (Collection Points). - [1977] 1981.
45. Morin E. L'homme et la mort / Morin Edgar. - Paris: Seuil. – 1951.
46. Morin E. Method. Towards a study of humankind. Volume 1: The Nature of nature / Morin Edgar. - New York: Peter Lang. – 1992.
47. Morin E. On complexity. - Cresskill, New Jersey: Hampton Press. – 2008.
48. Nancy J.-L. Le sens du monde. Edition revue et corrigee / Nancy Jean-Luc. – Paris: Galilee. – [1993] 2002.
49. Pascal B. Pensees / Pascal Blaise. – Paris: Gamier Ereres.
50. Quere L. Des miroirs equivoques. Aux engines de la communication moderne / Quere Louis. – Paris: Aubier Montaigne. – [1982] 1992.
51. Ricoeur P. Oneself as another (trans. Kathleen Blarney) / Ricoeur Paul. – Chicago & London: The University of Chicago Press. – [1990] 1992.
52. Sennett R. The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism / Sennett Richard. – New York and London: W. W. Norton & Company. – 1998.
53. Thomas L.-V. Anthropologie de la mort / Thomas Louis-Vincent. – Paris: Payot. – 1975.

УДК 316.723(=161.2)(47+57)

О. О. Ковальчук

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЕРЕНАХ СРСР ЗА МЕЖАМИ РЕСПУБЛІКИ (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ ХХ СТ.)

Друга половина 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. відзначені як час найбільшого піднесення національно-культурного руху українців на теренах Радянського Союзу. Спостерігається масова еміграція українських селян, які знаходилися у складі Російської імперії. Попри численні переешкоди у місцях компактного поселення українців на теренах Радянського Союзу за межами України були відчутні успіхи у справі українізації.

The second half of the 1920s, beginning of 1930 of the XX century is considered as a time of the greatest actualization of national and cultural movement of Ukrainian people on the territory of the Soviet Union. Mass emigration of Ukrainian peasants who were the part of Russian empire took place. In spite of numerous obstacles in the place of compact settlement of Ukrainians on

ВИПУСК 4

the territory of the Soviet Union outside Ukraine some progress in the process of ukrainization was noticed.

Друга половина XIX – початок XX ст. були відзначені масовою еміграцією українських селян, які знаходилися у складі Російської імперії. Поселялись вони у переважній більшості на її околицях: на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру, на Далекому Сході та в інших регіонах держави, де були вільні неосвоєні землі. На цей час далеко за межами України з'являються українські назви поселень: Васильківка, Звенигородка, Київ, Ніжин, Ново-Київське, Переяславка, Полтавське, Прилуки, Ромни, Українське, Харківка, Хмельницьке, Хорол, Чернігівське та інші. У Кубанському округу знаходимо Уманський і Канівський райони, у яких українці склали понад 80% населення; у Таганрозькому округу – Миколаївський район (понад 90%), у Владивостоцькому округу – Чернігівський район (понад 60%). За даних Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., в Російській імперії українців нараховувалось 22381 тис., з них поза межами дев'яти українських губерній – 5375 тис. Ця цифра занижена, бо національність визначалась за рідною мовою.

Згідно перепису населення 1926 року в СРСР за межами України проживали 7975 тис. українців, які склали майже 25% українців. У представленій таблиці подаємо найбільш густонаселені українцями регіони СРСР із визначенням їх відсотка до всього населення краю, а також, який відсоток із них вважало українську мову рідною [14].

Адміністративно-територіальні одиниці	Кількість українців	% укр. від усього населення	Вважають рідною укр. мову, %
Воронізька губернія	1009211	33,2	92,4
Курська губернія	513540	19,4	91,0
Північно-Кавказький край	3106766	37,1	58,5
Донський округ	498287	44,0	51,3
Кубанський округ	915402	61,5	79,7
Краснодарський край	103250	83,9	94,5
Ставропольський округ	245755	33,1	34,7
Таганрізький округ	191771	71,5	35,5
Сибір	827536	9,5	55,9
Далекий Схід	315203	16,8	51,0
Владивостоцький округ	148768	26,0	46,1
Хабаровський округ	49430	26,2	63,2
Казахська АРСР	860822	13,2	78,7

На чужині українські селяни намагались триматись скупчено, про що, зокрема, свідчать і назви поселень. Переселялись, як правило, групами або й

цілими селами. А нові, які приїжджали, при наявності вільних земель, облаштувались біля односельчан або з одного повіту, губернії. Хоча широко були розповсюджені і змішані поселення, головним чином російсько-українські. В основі чого були мовні і релігійні фактори. Поселившись разом, легше було подолати численні побутові труднощі, а також зберегти свої національні традиції, культуру, віру, загалом етнічність. Українці будували і оздоблювали своє житло на новій землі на зразок тих, що були на залишеній батьківщині. По ним можна було дізнатись хто там живе – полтавчани, чернігівці чи з якої іншої губернії. Національні ознаки в інтер'єрі кімнат: вишивані подушки, скатертини, рушники, килими, порцеляна. Навіть по вишиванкам (кольорова гама, малюнки) можна було визначити з якої частини України виїхав господар. Українці відзначались стійкістю у збереженні своїх звичаїв: у будівлі, в одезі, харчуванні, жестів, обрядів, мови і т.д.

Друга половина 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. відзначені як час найбільшого піднесення національно-культурного руху українців на теренах Радянського Союзу. Чому, безперечно, сприяли рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), на якому було взято курс на коренізацію, одним із напрямків якої була українізація. С.Баклаженко – український дослідник, учасник українізації на Північному Кавказі, говорячи про українізацію у даному регіоні, відзначав, що найкраще вона відбилась у п'яти напрямках: 1. Прагнення населення до української школи і культури взагалі. 2. Розвиток інтересу до української книжки. 3. Прагнення до української пісні, музики, театру, кіно і участі в розвитку цих видів мистецтва. 4. Зростання та розвиток українських літературних і наукових сил. 5. Українська видавнича робота [2]. Ці напрямки українізації були в цілому характерні для всіх регіонів СРСР.

У проведенні українізації було багато противників. А що найгірше, що серед їх немало було українців за походженням. Вони разом з представниками корінної національності довгий час стримували розвиток культурно-освітньої діяльності українських громад, який і без того надто повільно просувався. Виникали дискусії на місцях: чи потрібна праця серед українців або чи існують українці поза Україною, адже вони асимілювались. Так, наприклад, заступник голови Владивостоцького окружного комітету пояснював, що у Далекосхідному краї «особливо гостро стоїть корейське питання і по цьому питанню ми працюємо. Що ж стосується українців, то я не розумію, для чого потрібна робота серед них. Я сам українець, але погано читаю і не розумію українську літературу і українську літературну мову. Якщо ж дійсно потрібні українські школи і радянський апарат у районах, заселених українцями, то нехай українська держава буде школи і дає гроші на проведення українізації, тоді ми будемо проводити цю роботу. А нині у нас немає ані кадрів, ані коштів на цю роботу». Інший представник російської влади на Далекому Сході, теж українець, цинічно заявив: «У нас і

так багато труднощів при проведенні практичної роботи серед національностей краю, у нас гостро стоїть корейське, китайське питання, а ви ще піднімаєте питання про роботу серед українців і тим ще більше ускладнюєте нашу роботу».

Після обстеження культурного і господарського стану українців на Далекому Сході в 1929 р. член комісії ЦК ВКП(б) тов. Тропко у своєму звіті відзначав, що русифікаційована частина українців-комуністів заперечує українізацію тому, що не хоче українізуватися сама. Характерно, що в Сибіру виділені національні райони, сільради, наприклад, німецькі, казахські, хоча по кількості вони в декілька разів менші ніж українські. У районах, де мешкають останні, жодної української сільради чи району немає. А у семи адміністративних районах Славгородської округи, де утворені інші національні адміністративні одиниці, українці складають від 60 до 90 відсотків населення [22, Ф. 166, оп.5, спр.476 – Арк.1, зв., 13, 26, 29].

1928 р. журнал «Новим шляхом» (№ 4–5), який видавався у Краснодарі, опублікував статтю Б.Полякова «Проблеми українізації на Далекому Сході РСФРР». Автор наголошував, що станом на 1928 р. у краї немає жодної української школи, жодної хати-читальні, жодного пункту лікнепу, де українець міг би вчитись не російською, корейською (корейські лікнепи, до речі, є), а своєю рідною мовою. Попри те, що в деяких місцевостях Далекосхідного краю, як, наприклад у Владивостоцькій окрузі, по школах I ступеня вчиться українських дітей більше, ніж навіть росіян, українських шкіл нема. Подібна картина з школами сільської молоді. На думку автора статті, таке становище майже межує з *русифікаторською* (виділено в оригіналі. – О.К.) політикою давно-минулих часів, коли колонізація всього краю була одночасно і «вирішенням» національного питання. Спілкування з партійними, державними, громадськими діячами різного рівня свідчать, стверджував Б.Поляков, що всі вони не бачать потреби українізації. Одні кажуть, що між росіянами і «малоросами» різниці немає, інші, що у них «це питання ще не вирішено», а треті ще більш відверті – «наши малороссы ни в какой украинской культуре и языке не нуждаются, великолепно ассимилируются с старожилыми амурцами и другими народностями». Важко щось додати до такого «аргументованого» твердження.

Не давали спокою недругам українізації успіхи останньої. Тут вони проявляли активність, щоб як не зупинити, то хоч уповільнити цей процес. На з'їзді українських вчителів Північно-Кавказького краю (1926 р.) було констатовано, що серед завідувачів українських шкіл є особи, які зовсім не володіють українською мовою. Крім того, вчителів, які закінчили український технікум, призначали до російських шкіл, а російських вчителів – в українські школи. Це робиться очевидно для того, зазначалось на з'їзді, щоб губити українські школи на Кубані. Завідувач педагогічним технікумом у станиці Полтавській за ведення роботи українською мовою, за виступи

серед мас на підтримку українізації тільки протягом одного року отримав вісім доган, його двічі виключали з партії. Проводились перевірки кваліфікації вчителів, і, звичайно ж, «перевагу» надавали саме українським. У станиці Старощербинівській завідувач школою агітував проти утворення українського гуртка. У станицях Новоминській і Мінгрельській, незважаючи на вимоги батьків і учнів, було відмовлено в українізації старших гуртків шкіл. У станиці Андрієвській звільняли з посади тих вчителів, які знали українську мову, а на їх місце брали російських. І це попри те, що існувало розпорядження, що в школах, де українці складають не менше 30%, мусить викладатися українознавство. На українські школи виділялось значно менше коштів. Як правило не вистачало грошей саме на українські підручники. У бібліотеці станиці Новомишастівської відмовлялися купляти українські видання. В Іманському районі на Далекому Сході діяв педагогічний технікум, у складі якого 78% викладачів були українці, а навчання проводилося російською мовою попри те, що була прийнята постанова українізувати цей технікум. Відчувалася гостра потреба в українських кадрах, а технікум готував спеціалістів для російських шкіл [11, 94-95]. З кінця 1920-х років Україна все частіше направляла своїх випускників в інші республіки. Були випадки, коли і вони попадали на роботу в російські школи. Подібних прикладів можна навести багато по кожному регіону.

Частина партійного і радянського апарату дивилась на українізацію як на явище випадкове, несерйозне, незаконне. Українізація набула рис поодиноких, епізодичних, відзначалось у статті «Шляхи українізації Кубані», яка була опублікована 1926 р. в журналі «Радянська освіта». А до того треба додати недооцінку місцевими, в тому числі й українцями за національністю, керівниками роботи національною мовою і пасивністю до проведення в життя постанов партії і уряду з національного питання. Керівники партійних, радянських установ і громадських організацій замість того, щоб пояснити громадянам національну політику партії і уряду, вороже ставляться до українізації. При таких умовах поспробуй заговорити про українізацію, робить висновок часопис.

Та все ж попри численні перешкоди становище мінялось на краще. Місцеві партійні і радянські органи влади прийняли низку постанов про посилення культурно-освітнього обслуговування українців у місцях їх компактного поселення. 2 вересня 1930 р. було проведено першу Всекавказьку нараду представників національних меншин, де обговорювалось питання культурно-освітньої роботи, в тому числі серед української. Робота по культурно-освітньому обслуговуванню українського населення Казахстану була визнана *надзвичайно слабкою* (Виділено нами. – О.К.) й ставилось завдання перед НКО якомога швидше почати практичне втілення в життя раніше прийнятих рішень шляхом переведення шкіл на українську мову, відкриттям нових, обслуговуванням місцевого населення

національною мовою, а також політико-освітніми заходами, забезпечивши їх відповідними українськими кадрами, літературою, пресою тощо [22, Ф. 166, оп.9, спр. 1088 – Арк.32-33].

Президія національної ради Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету 19 липня 1931 р. прийняла постанову «Про українізацію на Північному Кавказі», згідно якої 20 районів (усі були вказані. – О.К.), де більшість населення складали українці, підлягали до суцільної українізації в 1931 р. У цих районах повинні були бути українізовані апарати всіх станичних, районних, державних, радянських, кооперативних і господарських організацій та установ крім органів ДПУ та військових. Райвиконкоми зобов'язувались закінчити українізацію в основному до 1 вересня 1931 р. і забезпечити цілковите завершення її до 31 грудня 1931 р. 12 райвиконкомів (також були названі у постанові. – О.К.) до 1 січня 1932 р. повинні українізувати апарати окремих станичних і сільських рад, де переважна більшість складали українці, а також апарати усіх організацій цих станичних і сільських рад, забезпечивши відповідні районні організації робітниками, які знають українську мову. У відповідності до цієї постанови райвиконкоми зобов'язувались передивитись плани робіт з українізації для того, щоб завершити їх в основному до 1 жовтня 1931 р. і повинні були довести плани українізації до кожної станичної і районної ради і встановити сувору відповідальність і контроль за виконання цих рішень. Для забезпечення реального здійснення цих планів райвиконкоми зобов'язувались виділити потрібні кошти через додаткове асигнування зі станичних і районних бюджетів і господарських організацій.

У постанові наголошувалось на необхідності негайно організувати в станицях і районному секторі 3-місячні курси для всіх співробітників і відповідальних працівників. *У триденний термін* (виділено нами. – О.К.) Крайраднарос мав розробити і розіслати на місця методичні вказівки, програми і порядок організації курсів, забезпечивши останніх необхідними підручниками і викладачами. Крайовий відділ праці повинен був прискорити облік українських фахівців, які працюють у російських районах і забезпечити їх переведення на роботу до українських районів не пізніше 15 серпня 1931 р. Крайнацвидав був зобов'язаний забезпечити безперебійне постачання українською літературою, підручниками ті райони, що підлягали цілковитій і частковій українізації. Для забезпечення кадрів до 1931 р. підлягало цілковитій українізації педагогічні технікуми у станицях Брюховецькій, Уманській, Куцівській та Єйську. Північно-Кавказький крайовий виконавчий комітет звернувся з проханням до уряду України направити якомога більшу кількість фахівців, щоб використати їх знання «на керівній роботі у районах і на селі» [21, 173-176].

Президія Казахського ЦВК 21 березня 1930 р. прийняла наступні конкретні рішення щодо обслуговування українців рідною мовою: у

місячний термін визначити сільради і райони, де більшість населення складають українці. При майбутньому районуванні врахувати потребу залишення національно однорідних українських районів; у селищах і районах, де українці складають більшість, до 1.1.1931 р. перейти на обслуговування населення українською мовою і забезпечити повний перехід ведення справи українською мовою не пізніше 1.1.1933 р.; комісаріату освіти розробити конкретний план на 1933 рік для українських шкіл чи відділів при школах, забезпечити їх до того часу кадрами і підручниками, а також художньою літературою, пресою та іншими матеріалами національною мовою українські бібліотеки, хати-читальні.

Колегія Наркомату освіти КАСРР 30.1.1930 р. постановила: районним виконавчим комітетам негайно розпочати роботу по укомплектуванню українських шкіл вчителями, щоб в 1931/32 учбовому році провести українізацію. Районні відділення повинні були не пізніше 15.II.1931 р. підготувати і направити в НКО України списки вчителів-українців на навчання у Всеукраїнському заочному інституті народної освіти, а сектору кадрів НКО КАСРР до 1.1.1931 р. розробити і передати на затвердження Колегії заходи по підготовці кадрів на українців Казахстану, а також розподілити відповідно по районам на навчання у вищих і середніх спеціальних учбових закладах України, що були виділені для українців Казахстану [22, Ф.166, оп.9, спр.1088 – Арк.14, 14зв.].

Постанова Президії Далекосхідного крайвиконкому «Про українізацію культурно-освітніх закладів у 1932/1933 навчальному році» передбачала переведення на українську мову 1239 комплектів шкіл I ступеня, 159 груп денних та 35 вечірніх ШКМ, 47 груп ФЗС, 10 груп педтехнікуму, 5 груп педробфаку, 3 групи педінституту, 379 комплектів дошкільних закладів, 368 хат-читалень та червоних куточків, 6 будинків соцкультури та 10 районних бібліотек; а також повне переведення на українську мову Чернігівський педагогічний робітничий факультет та передача його у підпорядкування Благовіщенському педінституту; останній був зобов'язаний не пізніше 1 січня 1933 р. розгорнути філіали денного та вечірнього українського педагогічного робфаку в Олександрівську [16, 127-128].

Українці в місцях компактного поселення з ентузіазмом бралися за роботу по відродженню своєї мови, культури, освіти. Та вони розуміли, що лише своїми силами, своїм ентузіазмом без допомоги України ці проблеми вирішити неможливо. Майже в усіх постановах йшла мова про необхідність звернутись до уряду України надати допомогу. Одне з найбільш болючих питань у проведенні українізації – питання кадрів і літератури. Представник крайради Північного Кавказу Федір Чапала наголошував, що «питання кадрів є надзвичайної ваги. З нашими кадрами не можемо сподіватися здійснити поставлені задачі. Власними силами ми не справимося з виконанням цього завдання. Ми будемо мати потребу в цьому протягом

трьох років, доки наші технікуми будуть цілком українізовані і буде працювати Комуністичний університет на Північному Кавказі». У зв'язку з постановою про українізацію районів Далекого Сходу її керівництво у серпні 1931 р. звернулось з проханням до уряду України направити 288 українців-педагогів і культпрацівників. Для перевезення людей було виділено 350 тис. карбованців. Директор агропедінституту м. Благовіщинська у листі від 3 серпня 1931 р. до Наркомату освіти УСРР повідомляв, що 1931 р. заплановано відкрити низку нових культурно-освітніх установ на Далекому Сході. У зв'язку з цим просив направити чотирьох спеціалістів, бажано з числа професорів чи доцентів: завідувача українським відділенням, викладачів політекономії і економічної політики, педагогіки, української мови і літератури. Гроші для переїзду були виділені. Заробітна плата професора встановлювалась у розмірі 400 карбованців, доцента – 360, асистента – 280. Вони також забезпечувались квартирами. У жовтні 1927 р. по допомогу до українського уряду направити українських фахівців звернувся завідувач Уральського виконавчого комітету Рад. З Нижньо-Тагільська Уральської області писали, що надаючи «виключне значення укомплектуванню національних шкіл», відкривають українську школу і у зв'язку з цим просили направити 10 вчителів-українців [22, Ф.166, оп.7, спр.249; оп.9, спр.789; оп.10, спр.857, 858].

Уряд України приділяв певну, хоча недостатню в силу різних причин, увагу збереженню українства поза батьківщиною. Велика заслуга у цьому плані належала Миколі Скрипнику, який у 1927–1933 рр. обіймав посаду наркома освіти. На засіданні колегії НКО УСРР 16 жовтня 1930 р. обговорювалось питання про стан і завдання культурного обслуговування українського населення у Казахстані і на Кубані. Проблеми, які стояли перед українцями цих регіонів – були подібні. «Нашим завданням, – наголосив М.Скрипник, – повинно бути культурно-національне обслуговування цілої трудящої української людності, яка знаходиться поза межами УСРР. Цей наш обов'язок ми мусимо виконати, з наших злиднів мусимо урізати, виділити роботу для того, щоб просунути далі культурно-національне обслуговування українського населення. Треба прямо сказати, що ми у цьому напрямку досі ще дуже мало зробили і цього завдання ще повнотою перед собою не ставили». Для більш повного задоволення культурних потреб українського населення в СРСР, НКО УСРР зобов'язувався передбачити певні заходи для допомоги наркоматам освіти відповідних республік в обслуговуванні українського населення. При цьому підкреслювалось, що ця допомога має бути дуже продуманою і тактичною, щоб, з одного боку, не носила характеру втручання в їх роботу, а з іншого – допомогу обмежити тими галузями, без якої не зможуть обійтися без України. Одним з елементів допомоги мала бути підготовка кадрів. У зв'язку з цим вказувалось на необхідності виділяти щорічно певну кількість місць у

вищих і середніх учбових закладах України, переважно педагогічних, для українців інших республік, забезпечивши їх стипендіями як за рахунок республік, що командують, так і України. Державне Видавництво України та інші видавництва республіки мали організувати, за погодженням з наркоматами освіти відповідних республік, продаж української літератури в місцях компактного поселення українців. Повинні були бути вжиті заходи до розповсюдження української преси серед українського населення союзних республік [22, Ф.166, оп.9,спр. 1088 – Арк.19-26, оп.8, спр. 25 – Арк. 9-10].

Партійні, радянські, культурні, освітні і наукові установи приймали конкретні зобов'язання по наданні допомоги українцям в СРСР. Так, наприклад, колектив київського інституту народної освіти 27 листопада 1931 р. прийняв рішення про відкомандирування на Далекий Схід «активних, ідеологічно витриманих комсомольців». У ці роки кампанія допомоги набула великих розмірів. Молоді спеціалісти з України вірили, що своєю працею вони зможуть внести посильний вклад у справу розбудови і збереження української освіти, культури поза УСРР. Ось що писав у своїй заяві молодий викладач Бабинцев: «Довідавшись про потребу в наукових робітниках для педагогічної роботи в агропедагогічному інституті на Далекому Сході я об'являю себе мобілізованим для поїздки на роботу до Благовішинська доцентом кафедри України на два роки. Цій роботі, як молодий науковий робітник, я надаю великого історичного значення». Наркомздрав України у своїх пропозиціях, розроблених у травні 1931 р. щодо надання шефської допомоги українському населенню Казахстану, ухвалив з випуску 1931 р. з вищих учбових медичних закладів направити на роботу до українських районів Казахстану 11 випускників; надати по два місця в медичному інституті і аспірантурі інституту; налагодити регулярний обмін досвідом з Наркомздравом Казахстану; вивчити стан і необхідність медичної допомоги українському населенню краю; регулярно надсилати в українські райони медичну літературу. В 1931 р. лише на Далекий Схід було направлено 300 вчителів. 1932 р. до Середньої Азії, Північного Кавказу, Центрально-Чорноземних областей виїхало 5 тис. вчителів. Варто зазначити, що тут була ще одна вагома причина, про яку на той час не прийнято було говорити: матеріальна скрута української інтелігенції [22, Ф. 166, оп.7, спр. 249; оп.9, спр. 789; оп.10, спр. 857, спр. 914].

У 1920-ті роки виникла нова форма надання допомоги – шефство.

10 серпня 1931 р. ВУЦВК прийняв постанову, згідно якої 9 міських рад України мали взяти шефство над 9 районами Далекого Сходу, де українці складали від 51 до 86 відсотків населення. Шефи, згідно навіть попередніх планів (детальні плани передбачалось подати до ВУЦВК лише після обстеження підшефних районів. – О.К.), мали намір надати досить таки значну допомогу своїм землякам на Далекому Сході. Про це свідчить аналіз планів всіх дев'яти міських рад України [22, Ф. 1, оп.5, спр. 794; 4]. На жаль,

швидке згорання українізації не дало змоги отримати відповідь, наскільки ж ці плани були реальними і як би вони втілювалися у життя.

На травневому 1931 р. засіданні секретаріату ВЦВК України йшла мова про налагодження зв'язків з українцями у Казахстані і надання їм шефської допомоги. Було виділено десять районів, над якими планувалось взяти шефство. НКО України на 1931 р. виділив для українців з Казахстану 150 місць у вищих і середніх спеціальних учбових закладах: 73 в технікумах і 77 в інститутах. Уряд України забезпечував стипендіями і гуртожитками, уряд Казахстану – переїзд. Поряд з цим для посилення роботи серед української громади Казахстану було направлено 145 випускників: з інститутів – 95 осіб, технікумів – 50. Всього за період з кінця 20-х рр. до середини 1932 р. з України лише до Казахстану було відправлено 250 випускників вищих і середніх учбових закладів; понад 250 місць було виділено для українців Казахстану в навчальних закладах України; ряд наукових і учбових установ України були прикріплені до відповідних установ Казахстану; було відправлено велику кількість підручників, художньої літератури, преси та інших матеріалів українською мовою.

У Казахстані в 1931/32 навчальному році працювало три українських технікуми: Актюбинський, Федорівський та Амбасарський, у яких навчалось відповідно 194, 160 і 108 студентів. Були українізовані 292 початкові й 15 шкіл-семирічок. Працювали п'ятимісячні курси по підготовці у вищі навчальні заклади Казахстану та інших республік. Для українців курси діяли при Казпедтехнікумі в Акмолинську. До них були прикріплені Акмолинський, Щучинський, Карагандинський, Сталінський, Амбасарський райони – по 8 осіб у кожному. Українські кадри готував один робфак і одне відділення при вузі. Частково були українізовані і засоби масової інформації. На 1 березня 1932 р. у республіці діяло 127 хат-читалень, 40 бібліотек, 70 клубів, два будинки колгоспника, будинок культури, 15 кінотеатрів, 19 кінопересувок, по районах працювало 27 радіоточок, які обслуговували населення українською мовою. За допомогою уряду України було повністю українізовано одну газету, в Алма-Аті виходила щоденна крайова радіогазета українською мовою. Казахською мовою був виданий «Кобзар». У Державній бібліотеці Казахстану був створений відділ «Україніка», який комплектувався завдяки поставкам з УСРР. Сюди надходив обов'язковий примірник всієї друкованої продукції з республіки. Одночасно була направлена велика партія видань минулих років. У цій бібліотеці, як до речі і в інших, розташованих в СРСР поза УСРР, знаходились ті видання, які були вилучені з бібліотек України. Це пояснювалося тим, що циркуляр про вилучення «ворожої», антирадянської літератури за межі України не надсилався. 1927 р. в Казахстані було виділено 17 українських населених пунктів в самостійні адміністративні одиниці [22, Ф.166, оп.9, спр. 789; оп.10, спр.918; 7, 93; 8]. У лютому 1932 р. з метою подальшого посилення і

поліпшення роботи серед національних меншин при Президії Казахського ЦВК було створено відділ національних меншин.

На Північному Кавказі на початок 1932 р. діяло 1609 шкіл I ступеня, у яких викладали 558 вчителів і навчалось 221463 учні, 259 шкіл II ступеня – 552 вчителів, 42148 учнів, 12 педагогічних технікумів, короткотермінові педагогічні курси і сітка політпросвітних установ.

Заходами Північно-Кавказьких крайових організацій у липні 1931 р. був організований Український науково-дослідний інститут у Краснодарі у складі 5 штатних і 21 позаштатних науковців. Вони приступили до виконання планових тем з економіки, історії та етнографії, літератури та мистецтва, мовно-культурного будівництва. Інституту були передані Краснодарський історичний, Темрюцький і Таманський музеї, допомогли придбати бібліотеку на вісім тисяч книг. Бюджет на 1932 р. складав 30 тис. карбованців. Співробітники мовно-кубанського сектору почали вивчали у станиці Полтавській «досвід українізації партійного та радянського апарату, щоб потім опублікувати як кращий зразок реалізації ухвали партії та радвлади про українізацію окремих районів і станиць». Згідно планів, лінгвістична експедиція монокультурного сектора протягом II і III кварталів 1932 р. мала «дослідити межі розповсюдження української мови на території Північного Кавказу» [15].

Були досягнуті певні успіхи у видавничій справі. Так, представник УСРР на Північному Кавказі тов. Чапало на засіданні колегії НКО УСРР 7 грудня 1930 р. доповідав що у 1930 р. видавництво Північного Кавказу видало українською мовою 12 назв праць, а філія Центрвидаву протягом року – 659 арк. накладом 2416 тис. прим. 1931 р. – 149 назв книг і брошур загальним накладом 968 тис. прим. 1932 р. планувалось видати 600 назв накладом 4800 тис. прим. Поряд з цим 1931 р. видавництво видало й готувало до друку низку підручників для українських шкіл, у яких широко була представлена і творчість північнокавказьких українських письменників. У 1926–1932 рр. у Ростові-на-Дону двічі на тиждень виходила крайової «Червона газета», 1927–1929 рр. у Краснодарі – громадсько-педагогічний журнал «Новим шляхом». Було заплановано видавати ще 9 українських часописів і 3 журнали: літературний, науково-педагогічний і політично-громадський [22, Ф.166, оп.9, спр.789].

Успіхи у видавничій справі були досягнуті, долаючи величезні труднощі. Як наголошував уже згадуваний нами С.Баклаженко у статті «Українська культура на Північному Кавказі по жовтні», не було центру, який би об'єднав всю цю роботу і потрібного фонду. Ведуть українську видавничу роботу різні видавництва, іноді цілком випадково, через що авторам доводиться зазнавати багато митарств. У своїй роботі автори не знаходять потрібної їм матеріальної підтримки і часто видають свої твори за власні кошти. Центрраднацмен і видавництва України ставляться дуже прихильно

до української видавничої роботи на Північному Кавказі, але реальної підтримки не дають. Більше того, видавництва іноді ведуть так довго, злочинно довго, якісь свої комерційні розмови, зв'язані з друком, що навіть потрібні підручники не виходять своєчасно з друку, а робота видавничих органів межує з злочином.

У Центрально-Чорноземній області навчання в школах у місцях компактного проживання українців рідною мовою викликало «нечувану активність» останніх. У 1930 р. при облвиконкомі було створено відділ національних меншин, який відповідав за українізацію. На першому засіданні було прийнято низку конкретних заходів щодо українізації регіону. Відверто ніхто не виступав. Та фактично ніхто не хотів їх виконувати. Це засідання Олександр Зозуля – інспектор новоствореного відділу – охарактеризував як замаскований саботаж. І коли у травні 1931 р. обговорювались підсумки першого етапу українізації, то виявилось, що лише у третині районів проводять роботу більш-менш задовільно. Обласні організації до виконання постанови майже не приступали. Лише після цього були виділені відповідні кошти. У Воронежі був відкритий український педагогічний інститут. З кадрами допоміг уряд України. Почали видавати часопис «Ленінським шляхом», тираж якого виріс до 20 тис. прим., для малописьменних – «За письменність» [7].

Загалом у Центрально-Чорноземній області було українізовано понад 1500 шкіл, де навчалось понад 225 тис. учнів; 7 технікумів (420 студентів), 3 кооперативні школи (340 учнів), педінститут (210 студентів), організовано і діяло понад 100 хорів, понад 180 драматичних гуртків, укомплектовано більш як 200 бібліотек українською літературою, відкрито обласну книгарню та бібколектор, виходили дві газети і т.д. Був відкритий будинок української культури у Воронежі на 700 місць. При ньому працювало сім гуртків: театральна студія (50 осіб), хорова капела (50-60 співаків), літературний гурток (12 осіб) та інші.

На кінець 1920-х рр. у Нижньоволзькому краї були організовані 104 українські сільради. У 429 українських школах 1500 вчителів навчало близько 45 тис. учнів. Українські відділи були відкриті у Балашовському педагогічному технікумі, Самойлівському агротехнікумі, Саратовському індустріальному інституті й робітфаці. У Саратові видавали суспільно-політичний і літературно-художній щомісячний журнал «Ленінові заповіді», тираж якого 1932 р. становив 30 тис. прим., часопис «Шляхом Леніна» [3].

На Далекому Сході, як писала у ті дні крайова газета «Соціалістична перебудова», «в українських районах, де до 1929 р. не було жодної української школи, 1932 р. відкрито 1076 шкіл I ст. 52,5 тисяч дітей вчать в школах рідною мовою. Якщо в 1931 р. було 42 середні школи, де навчалось 1689 дітей, то 1932 р. – 219 комплектів середніх шкіл і охоплюють 8,8 тисяч учнів. Крім того, утворено 25 ФЗС та ШКМ із загальним числом до 30 тисяч

осіб, організовано український педагогічний технікум, український відділ агропедінституту... Організовано український переїзний театр, пресу в ряді районів переведено на українську мову...». 10 українських районів були виділені на Приморщині та 4 на Амурщині, де була введена українська мова не тільки в школах, але і в адміністрації [16, 129; 12, 156].

Попри численні труднощі робота по українізації на теренах Радянського Союзу в місцях їх компактного поселення розгорталась. Та 14 грудня 1932 р. з'являється Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлю в Україні, Північному Кавказі та у Західних областях. Це був початок офіційного наступу саме на *українізацію* (виділено нами. – О.К.). У цій постанові, зокрема, наголошувалось, що українізація майже половини районів Північного Кавказу не впливала із культурних потреб та інтересів населення і була охарактеризована як легковажна і не більшовицька. Українізація школи й преси проводилась при повній відсутності контролю з боку крайових органів, що дало можливість ворогам радянської влади, як-то кулакам, офіцерам, реемігрантам, учасникам Кубанської ради і т.д. – легально організувати опір радянській владі. Були у цій постанові вказані і конкретні шляхи боротьби з цим «злом». Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР із станиці Полтавської, як найбільш контрреволюційної, всіх жителів крім дійсно відданих радянській владі, не замішаних у саботажі хлібозаготовок і заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцям з інших районів. негайно перевести на Північному Кавказі усе діловодство радянських і кооперативних органів в «українізованих» районах, а також усі газети, журнали на російську мову як більш зрозумілу для кубанців. До осені підготувати і перевести викладання в школах на російську мову. Ця постанова стала керівництвом до дії по ліквідації українізації не лише на Північному Кавказі, але й усіх інших регіонах СРСР, де активно діяла українська громада.

15 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б), Раднарком СРСР прийняли директиву, яка засуджувала українізацію цілого ряду районів СРСР (наприклад, у Далекосхіднім краї, Казахстані, Середній Азії, Центрально-Чорноземній області і т.д.). Зазначалось, що українізація вигідна тільки буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, проникають у ново українізовані райони і там ведуть ворожу діяльність. У зв'язку з цим у вищеназваних районах вимагалось негайно призупинити подальшу українізацію, перевести усі українізовані газети, книги, видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою [17, 67-68]. Коротко, конкретно і зрозуміло. Не потрібно жодних пояснень і додаткових інструкцій.

Рішення щодо припинення українізації дуже швидко втілювались у життя. Широкою хвилею прокотилися масові арешти не лише організаторів, активних членів, але й прихильників українізації уже після перших постанов.

Інспектор по українізації в Центрально-Чорноземній області Олександр Зозуля згадував, що 29 грудня 1932 р. до обкому партії і облвиконкому надійшла з Москви телеграма «Украинизацию отменить, аппарат распустишь. Указания почтой. И. Сталин, В. Молотов». Після цієї короткої, але досить чіткої настанови протягом тижня усі українські організації, товариства, школи, клуби, читальні, гуртки художньої самодіяльності перестали існувати. В українських районах почалися арешти. «Враження було таке, що українізацію дозволено, щоб виявити українських патріотів та ізолювати їх від широких мас», писав багато років потому О.Зозуля.

Олесь Панченко, який у 1920-ті роки приїхав на Кубань й брав активну участь у проведенні українізації у краї, у книзі «Розгром українського відродження Кубані», виданій 1973 р. в США, з сумом констатував, що всі українські школи, культурно-освітні українські установи на Кубані були ліквідовані. На дверях «Нацклубу» повісили замок. У багатьох станицях твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, сучасних українських письменників, у тому числі й місцевих, виносили з клубів, хат-читалень на вулицю і палили. Всі українці, які брали хоч яку-небудь участь в українському культурно-національному житті Кубані, були знищені фізично або заслані на каторжну працю до концентраційних таборів на різний термін ув'язнення. Крім того, 1500 вчителів українських станичних шкіл заплатили своїм життям або заслані на каторжну роботу в сибірську тайгу за свою віддану працю на культурно-освітній ниві. Лише поодинокі з учительського персоналу unikли катування й фізичного знищення в застінках ГПУ–НКВД.

З станиці Полтавської, Уманської було депортовано майже всіх жителів. А незабаром станиця Полтавська, яка була заснована ще запорозькими козаками в кінці XVIII ст., перестала існувати, вона була навіть перейменована на Червоноармійську (лише в середині 90-х рр. XX ст. було відновлено стару назву). Станиця Уманська стала Ленінградською. Всього ж з 16 станиць було виселили близько 200 тисяч жителів. Їх майно було конфісковано. Не вдалось unikнути депортації навіть мешканцям станиці Урупської, які в 1905 р. повстали проти царського уряду, вимагаючи козачого самоврядування. Не врятувало їх революційне минуле, вони були переселені у сибірську тайгу [19, 80-81; 13, 84]. А на тих, кому вдалося unikнути депортації, чекав страшний голод 1932–33 рр.

Нищилось усе українське, в першу чергу люди. Якщо в 1929 р. відсоток українців на Північному Кавказі складав 33,9%, то 1939 р. він зменшився до 3,3%, у Краснодарському краї відповідно 41,1% і 4,7%. У Сибірі з 7,6% у 1926 р. до 3,73% у 1959 р. Питома вага українців на теренах Російської імперії, пізніше в СРСР, в 1897–1900 рр. складала 5,4%, у 1926–1931 рр. – 8,9%, у 1937р. – 3,0% від усього населення держави [20, 84; 23, 24; 6]. «За кожен здобуток українізації доводилося платити втратою української сили або потенційної сили» [24, 49-50], стверджував визначний український

літературознавець, мовознавець Юрій Шевельов. Дуже дорогою ціною обійшлося українцям їх національно-культурне відродження.

Попри численні перешкоди у місцях компактного поселення українців на теренах Радянського Союзу за межами України успіхи у справі українізації були відчутні. Вони стали можливими лише завдяки самовідданій, наполегливій праці місцевих культурних сил та допомозі УСРР. Ця робота вимагала величезного ентузіазму, значних коштів і навіть людських жертв. Головне, українізація йшла знизу, від українського населення, вона не насаджувалася зверху. Це одна з яскравих, а разом з тим і трагічних сторінок у діяльності наших колишніх співвітчизників, які в силу різних причин змушені були залишити рідну землю. Події вказаного періоду засвідчили їх небайдужість до свого історичного минулого, бажання зберегти свою мову, культуру, традиції, а значить і своє українське походження. Відродження ж національно-культурного життя українців на пострадянському просторі на кінець ХХ ст. засвідчило, що зусилля українців у 1920-х – на початку 1930-х років не були марними.

Література

1. Аніканов П. Національно-культурне будівництво в українських районах Далекого Сходу // Червоний шлях. – 1932. – № 9–10.
2. Баклаженко С. Українська культура на Північному Кавказі по жовтні // Червоний шлях. – 1929. – № 5–6.
3. Бондаренко А. Діаспора на Саратовщині // Криниця. – Уфа. – 1993. – Серпень-вересень.
4. Винниченко Ігор. До історії організації «шефства» над українськими районами Далекого Сходу // Українська діаспора. – Ч. 5. – 1994.
5. Винниченко Ігор. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992.
6. Демографічна карта розселення українців у Росії // <http://kobza.com.ua/infan/demogr/demogra.htm> (31.01.03).
7. Зозуля О. Національна політика російської комуністичної імперії // Нові дні. – Торонто, Канада, 1963. – листопад.
8. Клименко Сергій. Українізація в Казахстані (1930-1933 рр.) // Українська діаспора. – 1992. – №. 2.
9. Крикуненко Віталій. Міст до Атлантиди // Літературна Україна. – 1990. – 10 травня.
10. Лазебник Станіслав. Вулиця Шевченка в Алма-Аті // Культура і життя. – 1992. – 15 лютого.
11. Макаренко П. З життя Кубані під комуністичною владою. 1920–1926 – Прага, 1927.
12. Марунчак Михайло. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. – Вінніпег, 1974.

13. Панченко Олесь. Розгром українського відродження Кубані. – Лос-Анжелес, 1973.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Под ред. Тройницкого Н.А. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям. – Спб., 1905.
15. Перші кроки Північно-Кавказького українського науково-дослідного інституту // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 15 червня.
16. Попок Андрій. Українські поселення на Далекому Сході. історико-соціологічний нарис. – К., 2001.
17. Сергійчук Володимир. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К., 2000.
18. Сулятицький П. Українізація на Кубані // Тризуб. – 1929. – № 41. – С. 16; № 43. – С. 8–9;
19. Траф'як Михайло. Голодомор на Кубані // Сучасність. – 1993. – № 8.
20. Траф'як Михайло. Голодомор на Кубані // Сучасність. – 1993. – № 8.
21. Українізація на Північному Кавказі // Сучасність. – 1973. – № 7–8.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.1, оп.5, спр.476 - Арк.1, 1зв., 13, 26,29.
23. Чорний Сергій. Українці в Сибіру // Визвольний шлях. – 2000. – № 5.
24. Шевельов Юрій. Українізація: радянська політика 1925–1932 років // Сучасність. – 1983. – № 5.

УДК 316.347:314**К. О. Чернова**

ЕТНІЧНІ ГРУПИ В СТРУКТУРІ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

У статті проаналізовані етнічні групи як елементи соціальної структури, оскільки виокремлення таких груп є притаманним для соціології засобом аналізу суспільства як складної системної цілісності.

Ethnic groups as element of social structure are analysed in the article, as determination of such groups in sociology comes forward the mean of analysis of society as to difficult system integrity

Термін «етнічна група» – сукупність людей, які представляють собою частину того чи того етносу, перебувають за межами розміщення його основного масиву, усвідомлюють спільність свого походження, постійно взаємодіють між собою й характеризуються певним ступенем внутрішньої згуртованості й солідарності, об'єднані спільними інтересами, спільним

походженням та спільною історичною пам'яттю (реальними або уявними) [1, 29]. З точки зору етносоціологічного підходу, самоорганізація та самоуправління є визначальними у функціонуванні сучасних етнічних груп, оскільки аналіз цих процесів передбачає механізм структурування таких груп. Тому детального розгляду потребують чинники формування просторової, часової й функціональної структури етнічних груп як складових соціальної структури суспільства. Серед найважливіших чинників, які визначають оригінальність етнічних груп, належать наявність міцних внутрішніх зв'язків і прагнення до етнокультурного, етносоціального та етнополітичного захисту і реабілітації своїх членів. Такі чинники утворюють особливі етногрупові принципи існування та функціонування, серед яких виділяються: підтримання етнокультурної дистанції та внутрішня компліментарність; приналежність до материнського етнокультурного простору; згурпованість на основі етнічної ідентичності; мобільність в соціальних системних зв'язках; прагнення до міжетнічного компромісу; готовність до широкого соціального посередництва та самоорганізація і самоуправління в здійсненні колективних стратегій [2, 38- 39].

Аналізуючи механізми самоорганізації та самоуправління етносу, ми маємо на увазі не здатність етносу досить злагоджено виконувати ту чи іншу сукупність дій, а перш за все, його здатність створювати для себе оптимальні для виживання і розвитку умови, тобто виступати як самоорганізуюча система. До основних структурних чинників, які впливають на процес самоуправління етносу, можна віднести такі. Перший - наявність сформованих стійких локальних субкультур і утворюючих кіл їхнього внутрішнього етнічного спілкування, які здійснюють міжпоколінну трансмісію етнічної культури. Руйнування таких субкультур утруднює процес самоуправління етносу, більш того, їхнє послаблення – одна із головних ознак порушення внутрішніх етнічних зв'язків і процесів відтворення етнічності. До другого чинника належать інтенсивні інформаційні зв'язки між локальними субкультурами і окремими колами спілкування. Етнос, утворений із відносно відокремлених одна від одної локальностей, із ізольованих в рамках окремих локальностей кіл спілкування, при інших рівних умовах менш здатний до самоуправління порівняно з етносом, в якому розвинуті міжлокальні міграційні потоки і кола спілкування, функціонують позаміграційні канали інформації (переписка, обмін періодичними виданнями тощо). І, нарешті, третій чинник передбачає наявність розвинутих «надлокальних» кіл спілкування, в яких відбуваються формування і розвиток спільних етнічних рівнів культури і які в кризових ситуаціях відіграють провідну роль в процесах самоуправління та можуть вплинути на форми та інтенсивність прояву етнічної самосвідомості [3, 27-28].

Самоорганізуюча та саморегульована система – це така система, котра спроможна в процесі функціонування видозмінювати свою структуру, вона якнайшвидше пристосовує свою організацію до умов, що змінилися. На думку деяких авторів, модернізація сприяє формуванню незалежних інтелектуальних еліт – найважливішого чинника самоуправління етносу. У випадку компактного

розселення етносу додатковий імпульс його самоуправлінню створює регіональна політика центральної влади, оскільки заходи, які обмежують інтереси населення даної території, викликають відповідну реакцію, однією з яких і виступає внутрішня етнічна консолідація [3, 9].

Внутрішні зв'язки і протиріччя між представниками старої і нової генерації, традиційними верствами і модернізованими колами, етнічною елітою і широкими верствами етнічної групи, конкуренції між національно-культурними об'єднаннями також можуть виступати необхідними механізмами самоуправління і сприяти оновленню складу і структури таких груп, розвитку самоуправління, накопиченню соціального, політичного досвіду тощо [2, 69].

Зазначимо, що релігійна діяльність також може виступати формою етнічної самоорганізації та самоуправління. Саме релігія як частина самосвідомості етнічної групи здійснює домінуючий вплив на утворення її соціальних інститутів, регламентує спосіб життя, що сприяє ефективному відтворенню національних традицій, мови та культури. Акцентуючи свою увагу на відтворенні новими поколіннями способу життя спільноти, церква обмежує етнічні контакти із представниками інших віросповідань та конфесій, тим самим перешкоджаючи процесам асиміляції [4, 32]. Іншими словами, релігія формує внутрішні умови для процесу самоуправління спільноти, створює передумови для забезпечення цього процесу.

Істотною особливістю самоуправлінських систем виступає їхня здатність до самобудування та самовідновлення своїх елементів. Самоуправління сприяє стабілізації та зміцненню соціальної системи і поступово переростає в управління як соціальний організм, в якому злагоджено та узгоджено функціонують кореляційні зв'язки між елементами. Відомо, що індивід тим легше ідентифікує себе з групою, чим більше його комунікативних зв'язків замикаються в її середині. Такі зв'язки виникають як внаслідок процесів самоорганізації, так і створюються цілеспрямовано.

Найпоширенішою формою самоорганізації та самоуправління групи є соціальні мережі, що пов'язують системою міжособистісних контактів та взаємодію людей, які належать до однієї й тієї ж етнічної категорії. Ця остання умова стає в даному випадку підставою для більшої довіри та порозуміння між людьми, створює той соціальний капітал, який використовується для вирішення різноманітних життєвих проблем [5, 127]. Зазначимо, що аналіз питань, пов'язаних зі становленням системи соціальних мереж, на сьогодні поки що не став об'єктом дослідження науковців і тому ця проблема ще потребує детального вивчення.

Важливими складовими механізму самоуправління етнічних груп, їх підтримання як складових соціальної структури суспільства виступають також соціальне освоєння та соціальний дискурс. Так, зокрема, будь-яка особа суспільства постійно перебуває в процесі соціалізації, який характеризується двома основними векторами: з одного боку відбувається сприйняття певної частини соціального знання, цінностей і реальностей, внаслідок чого окремих індивід стає носієм відповідних феноменів, тобто навколишній соціальний світ

опредмечується в індивіді, формуючи його особистість, з іншого – кожен конкретний індивід стає фрагментом, членом, творцем певної соціальної реальності і як її складова частина, і як учасник її творення і відтворення. А соціальний дискурс, який передбачає легітимацію соціальних явищ, пошук і досягнення суспільної злагоди чи, принаймні, консенсусу або взаємної терпимості може досягатися на різних ієрархічних рівнях та типологічних системних рядах українського соціуму. Так, зокрема, в ієрархічній площині критеріальність може залежати від рівня системності об'єктів соціуму: у нашому випадку це будуть держава і етнічна група. Відповідно до нашого контексту в структурі першого з учасників першочергового значення набуває взаємодія різних гілок влади, для етнічних груп такими є толерантні відносини між окремими її спільнотами [6, 23].

На думку російського дослідника В.Попкова, в реальному внутрішньому житті етнічних груп є присутні два аспекти управління: видимий і прихований. В основі видимого аспекту лежить економічна перевага тієї чи іншої спільноти або групи осіб в спільноті. Ці групи людей, які належать до певної спільноти (або спільнот), утворюють центри впливу в таких спільнотах і мають незрівнянно більшу вагу, ніж інші. Тому навіть у випадку можливого руйнівного впливу з боку такого центру впливу, група в цілому залишається стійкою [7, 84].

Велике значення в управлінні етнічних груп має прихований аспект управління, витoki якого треба шукати в ціннісно-нормативному апараті діаспороутворюючого етносу. Це означає, що основний тягар управління беруть на себе традиції, звичаї, релігія та інші культурні уявлення про те, «як треба жити». Прихований аспект управління формується поза офіційною системою і без спеціальних рішень. В його основі лежать різноманітні соціальні інститути етнічної групи, в яких здійснюється соціалізація її членів. Він наче розчинений в групі і тому управління набуває знеособленого характеру, наче воно відсутнє. Це і є невидима частина управлінського елементу етнічних груп. Обидва аспекти мають однакову значущість, але явний аспект управління пов'язується безпосередньо з динамікою змін в певній спільноті, в той час як прихований аспект управління забезпечує стійкість і самозбереження етнонаціональної групи цілому [7, 85].

Серед механізмів становлення та організації групи особливе місце посідають чинники внутрішнього та міжгрупового регулювання культурно-духовного життя етнічної групи. Під регулятивними відносинами відповідно до етнічної групи треба розуміти іманентність здійснення соціальних зв'язків як всередині даної групи, так і спрямованих зовні. Кристалізація структури етногрупи починається тоді, коли зникають реальна можливість і потреба повернення на батьківщину, коли поряд з цим у іноетнофорів немає психологічної і соціальної готовності асимілюватися. Як і в процесі переселення, при оформленні етнічної групи в соціальний інститут діють два головних фактори. Перший із них бере свої витoki від діяльності самих іноетнофорів, прагнучих утворити корпоративне об'єднання, в існуванні якого

окремі індивіди мають потребу у задоволенні власних етнічних потреб, інший – від зовнішнього середовища, в яке іммігранти потрапляють і яке в різних сферах життєдіяльності відторгує, а також - від штучних примусів владних органів нової або нової батьківщини самоорганізовуватися для вираження і захисту інтересів етнічної групи на вищому управлінському рівні [4, 62].

Про міжгрупове регулювання мова може йти лише після завершення внутрішнього структурування групи, коли нею усвідомлена необхідність представництва культурних і політичних інтересів за межами власного етнічного середовища і коли є легітимними органи її самоуправління, які приймають на себе відповідальність за всю групу. Тому ми зупинимося спочатку на проблемах внутрішнього групового регулювання.

Життєдіяльність групи переважно визначається інститутами самоуправління, серед яких посідають звичаї, традиції, цінності групи. Так, при традиційному типі регуляції соціалізація відбувається двома шляхами: шляхом постійних навиків успадкованим зразкам і через спеціальні «соціалізуючі» звичаї (ініціації). Серед функцій звичаю багато соціологів виділяють функцію соціальної інтеграції. Детальну увагу на цю функцію звичаю звернув французький соціолог Е.Дюркгейм, котрий соціальну солідарність назвав центральним поняттям своєї доктрини. Особливого значення він надавав інтегруючій ролі всіх звичаїв, незалежно від цілі, яку вони досягали. Але Е.Дюркгейм зігнував той факт, що підтримуючи внутрішньогрупову єдність, звичай в той же час і гальмує розвиток міжгрупових зв'язків, а також значною мірою перешкоджає інтеграції групи у більшому соціальному цілому. На цю обставину звернув увагу американський соціолог У.Самнер, котрий розглядав внутрішньогрупові та міжгрупові відносини. Конформізм всередині кожної з груп, за У.Самнером, заснований на етноцентризмі, тобто «погляді, згідно якого власна група є центром всього, а всі інші порівнюються і оцінюються у співставленні з нею» [8, 19].

У своєму соціологічному значенні звичай також виступає як успадкований стереотипний спосіб поведінки, який відтворюється в етнонаціональній групі. Як відомо, існує п'ять основних функцій звичаю: трансляції культури, соціального контролю, соціальної інтеграції, соціалізації та сакралізації [8, 15]. Функцію трансляції (передачі) культури звичай виконує від покоління до покоління в рамках даної системи, а трансляція від покоління до покоління відбувається завдяки механізму індивідуальної пам'яті та безпосередній включеності її у соціальну діяльність. Важливу роль у функціонуванні звичаю як транслятора культури відіграє синхронне існування поколінь. Звичай виступає і засобом соціального контролю. Зокрема, Е.Дюркгейм, У.Самнер, Ф.Тьонніс, поділяли погляд, згідно якого, індивід є повністю підпорядкований групі і у всіх своїх діях дотримується звичаю, який, за висловом Тьонніса, виступав «незаперечною подавляючою силою» [8, 17]. Отже, саме необхідність координації дій членів етнічної групи призвела до виникнення соціальних норм.

Провідним принципом розвитку етнічних груп як складових соціальної структури суспільства є самоуправління, яке відбувається під впливом зовнішнього середовища, сприяє збереженню цілісності та упорядкованості. «Воно багато в чому сприяє інтеграції соціального суб'єкта (групи, суспільства) – її носія, визначає рольові (нормативні) моделі членів соціуму і здійснює імперативний контроль у сфері суспільних відносин. ...За допомогою традиції підтримується довготривала регуляція і управління соціальними процесами шляхом надання зразків інститутів, організацій тощо» [9, 11].

Становище етнічної групи в багатоетнічній країні визначається тим, що її екзогенні регулятивні відносини виходять за рамки білатеральних (етногрупа – титульний етнос) і вступають в складну взаємодію із включенням міжгрупових зв'язків [4, 106]. А міцність міжетнічних зв'язків всередині таких спільнот залежить від їхньої інституціональної наповненості, тобто від наявності в них інституцій.

Західні експерти розрізняють різні модулі взаємодії груп, а саме: коли група значно менша державного національного майоритету; коли групи за своєю демографічною масою приблизно рівні, мають свої території компактного проживання і умови для відносно відокремленого існування; коли явна меншість користується абсолютно рівними правами, не дивлячись на свою дисперсію серед більшості; коли група, чия приналежність до більш широкої спільноти очевидна, в своїй самоідентифікації виділяє фактор географії; коли група виступає не титульною, хоча і корінною для даної держави; коли національна меншість перебуває в пограничних між значними майоритетами [4, 106].

Звичайно, міжгрупові протиріччя перешкоджають внутрішньому розвитку групи і при відомих умовах підігриваються корінними майоритетами. Досить важко виводити спільні закономірності із подібного роду протиріч, тим більше, складати константні антагоністичні пари етнічних груп. В цій сфері практично не проводилось досліджень, які актуальні сьогодні в ситуації підвищеної етнічної активності в середовищі національних меншин. Приймаючи положення теорії Л.М.Гумільова про компліментарність етносів, вважаємо, що практика світового міжнаціонального спілкування дає багатий матеріал для емпіричних досліджень етногрупової взаємодії [4, 108]. Зазначимо, що етнічність виступає наслідком спроможності держави щодо забезпечення конституційних прав громадян.

Вважаємо за доцільне зазначити, що «в умовах економічного спаду, напруги соціальної сфери, становище групи погіршується. Таке відчуження має кілька стадій, а саме: 1) неможливість збереження і розвитку етнокультурних характеристик (мови, традицій, відзначення релігійних свят); 2) недопущення до досягнення життєво важливих цілей (освіта, професія, житло тощо); 3) відсторонення від вагомих ролей в соціально-економічній та політичній структурі (низький індекс представленості в органах законодавчої та виконавчої влади, в структурах місцевого самоуправління); 4) загроза життєвому добробуту та загальнолюдській безпеці» [2, 52-53]. Характерною

особливістю розвитку такого суспільства є: існування трудових ніш, які заповнені переважно представниками певної національності, ціннісно-нормативні протиріччя між більшістю і меншістю, підвищений актуалізований стан етнічності, який з часом може перерости у відкриту конфронтацію. При цьому поступове розширення прав етнічної групи як суб'єкту міжетнічної взаємодії, знаходить свій вияв у реалізації прав щодо подвійного громадянства; поява еліти в таких групах свідчить про зростання її питомої ваги в загальній структурі населення поліетнічного соціуму як чинника, здатного відігравати важливу роль у соціальній системі, представляти та захищати інтереси етногрупи.

Висновки. Таким чином, встановлено, що життєздатність і життєдіяльність етнічної групи знаходяться в прямій залежності від соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в країнах поселення. Тому в умовах соціальної напруги, економічного спаду, конфліктної ситуації становище таких груп різко погіршується.

З'ясовано, що багаточисельна етнічна група, котра підтримує зв'язок зі своїм етнічним ядром, має більші можливості для збереження своєї етнічної ідентичності і тим самим зміцнює етнокультурну основу. При цьому виявлено, що національна ідентичність втрачає свою роль для консолідаційних процесів всередині таких груп і етнічне походження вже не виступає консолідуючим чинником. Спостерігається тенденція до виконання цих функцій культурою, яку зберігають і розвивають представники різних спільнот.

Література

1. Євтух В.Б. Етнічність: глосарій. – К.: Вид-во імені М.П.Драгоманова, 2009.
2. Аствацатурова М.А. Диаспори в Российской Федерации: формирование и управление (Северо-Кавказский регион). – Ростов-на-Дону – Пятигорск: Изд-во СКАГС, 2002.
3. Сусоколов А.А. Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. – 1990. – Вып. 20.
4. Илларионова Т.С. Этническая группа: генезис и проблемы самоидентификации (теория диаспоры). – М.: Нойес лебен, 1994.
5. Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навч. посіб. – Ч. 1. Теоретико-методологічні проблеми дослідження етнонаціональних феноменів. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2004.
6. Український соціум /О.С.Власюк, В.С.Крисаченко, М.Т.Степико та ін. – К.: Знання України, 2005.
7. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. – М.: ИС РАН, 2003. – 340 с.
8. Гофман А.Б., Левкович В.П. Обычай как форма социальной регуляции // Советская этнография. – 1973. - № 1.
9. Шейко О.С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства: Автореф. дис.... канд..філософ. наук: 09.00.03 /Запорізь. держ.ун-т. - Запоріжжя, 2001.

МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ПРОСТОРИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності одного з найскладніших явищ етнонаціонального розвитку поліетнічних країн, зокрема і України. Розкривається значення поняття «міжетнічна взаємодія», відтворюється її структура та взаємозв'язок між компонентами цієї структури. Аналізуються умови та простори протікання міжетнічної взаємодії, звертається увага на можливі наслідки взаємодії представників різних етнічних спільнот, носіїв різних етнокультурницьких традицій.

The article deals with one of the most complicated phenomenon in the ethnonational developments of poliethnic countries, among them Ukraine. The notion «ethnic interaction» is explained, its structure and interaction of the structural components are shown. Conditions and spaces of realizing of interethnic communication are analized, the attention is drawn to possible consequences of interaction of representatives of different ethnic communities, bearers of different ethnocultural traditions.

Актуальність проблеми. Феномен міжетнічної взаємодії є одним із найбільш характерних маркерів суспільних процесів у поліетнічних країнах сучасного світу. Вже впродовж кількох десятків років зарубіжні, а останніми роками й вітчизняні, дослідники етнічності, зокрема і соціологи, намагаються проникнути у сутність цього явища. Увагу дослідники акцентують, передусім, на змістові самого поняття, протіканні процесу міжетнічної взаємодії, її результатах та менеджменті цим процесом. Попередньо зауважимо, що, міжетнічна взаємодія, маючи загальні риси й протікаючи за загальними закономірностями в усіх поліетнічних країнах, виявляє свої особливості у кожній країні, що пов'язано з особливостями розвитку тієї чи іншої країни, де проживають представники різних етнічних спільнот.

Мета: уточнити сутність поняття «міжетнічна взаємодія»; відтворити структуру цього феномена з акцентуацією на основних її компонентах; проаналізувати умови її реалізації та спроектувати можливі наслідки міжетнічної взаємодії.

Отже, звернемося до визначення самого явища «міжетнічна взаємодія». На наш погляд, воно адекватно подане у виданні «Етнічність. Глосарій»: «Міжетнічна взаємодія - це взаємодія представників різних етносів, які проживають у межах одного етнополітичного організму (держави), через

безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях в усіх сферах суспільного життя, у результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією й під впливом котрих формуються уявлення один про одного (етнічні стереотипи), корегуються уявлення про самих себе (етнічні автостереотипи) та формується відповідна етнонаціональна ситуація у конкретній країні» [3, 99-100]. Таке трактування поняття «міжетнічна взаємодія», базуючись на теорії інтеракціонізму [1; 7] та її інтерпретації стосовно етнонаціональних процесів, представлених у працях, передусім, зарубіжних дослідників (С.Арутюнов, Ю.Бромлей, С.Джільман, Л.Дробіжева, Р.Бретон, В.Коннор, Р.Коен, В.Козлов, С. Ліберзон, Р.Лугман, В.Ріггс, П.Роуз, Е.Сміт, Р.Шермерхорн тощо) та певною мірою українських (Л.Аза, О.Даниленко, І.Данилюк, В.Євтух, Г.Кисла, А.Ручка, В.Трощинський), подає цілісну картину цього складного феномена й дозволяє аналізувати його у контексті етносуспільної ситуації тієї чи іншої поліетнічної країни. При цьому варто зазначити, що у процесі взаємодії носіїв різних етнічностей відбувається різного роду інтенсивності обмін етнічною інформацією (від слабкого, який практично не залишає сліду у ментальній пам'яті тих, хто взаємодіє, до такого рівня, за якого під впливом цієї інформації формуються уявлення один про іншого й виробляється та чи інша позиція у ході взаємодії). Звернемо увагу на те, що поки що цей бік міжетнічної взаємодії не достатньо представлений у дослідженнях з етнічної проблематики.

Безумовно, кожне складне явище можна адекватно осягнути, якщо з'ясовані зміст та функції його складових компонентів, тобто, коли стане зрозумілою його структура. Таким чином, визначення структури міжетнічної взаємодії є ключовим моментом в аналізі цього явища й це дасть змогу виявити наслідки процесу взаємодії на тому чи іншому відрізку його протікання. На нашу думку, українські дослідники зробили вдалу спробу у цьому напрямку, подавши таку структуру міжетнічної взаємодії: міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини [2, 145]. Кожен із названих компонентів виконує свої функції, котрі реалізуються у залежності від ситуацій, у яких відбувається міжетнічна взаємодія. Характер їх реалізації залежить також від взаємодії між собою самих компонентів та силового поля їх дії, зокрема, й їх впливу один на другого.

Коротко зупинимося на змістові та функціях названих вище компонентів міжетнічної взаємодії. Міжетнічна взаємодія починається із міжетнічних контактів, які є найпершою й найпростішою ланкою міжетнічної взаємодії. Однак саме вони починають формувати її фундамент. Ці контакти виникають при зустрічі носіїв різних етнічностей і, зазвичай, носять спорадичний, тимчасовий (переважно короткотривалий) характер. Прикладом у цьому плані можуть бути контакти, які виникають під час

короткотривалих зустрічей на вулиці, у транспорті, під час проведення масових заходів. Зазвичай, такі контакти не мають свого продовження й обмін етнічною інформацією є надто слабким, спорадичним й він не створює системного поля для взаємодії, хоча, як ми зазначали вище, вони все ж таки закладають, можливо, на підсвідомому рівні певний ґрунт для накопичення етнічної інформації не лише у поточному моменті, але і у майбутньому.

Наступним рівнем (компонентом) міжетнічної взаємодії є міжетнічне спілкування. Характерними його рисами виступають елементи певної системності, повторюваності, відтворення й розширення попередньої інформації. У результаті цього трансформується як саме поле взаємодії (воно розширюється, наповнюється новим змістом, у ньому виникають усталені ареали, етноконтактні зони тощо), так і сила дії етнічної інформації, носіями якої є ті чи ті актори міжетнічного спілкування (остання залежить, передусім, від згуртованості етнічної спільноти, її можливостей зберігати й виявляти свою етнічність й силового поля етнічності партнера по спілкуванню).

Що ж до двох інших компонентів міжетнічної взаємодії – міжетнічних зв'язків та міжетнічних відносин, то вони є продовженням міжетнічних контактів і міжетнічного спілкування на якісно новому рівні. Перші (міжетнічні зв'язки) представляють собою такий етап у міжетнічній взаємодії, коли відбувається синтез накопиченої інформації, що бере участь в обмінах, остаточно формується поле взаємодії й визначаються ролеві пріоритети акторів міжетнічної взаємодії, виокремлюються її структуроутворюючі елементи й з'являються (спорадично чи цілеспрямовано) елементи етнополітичного менеджменту, котрі концентруються на проблемах міжетнічної взаємодії через інституалізовані органи (державне управління та громадські організації етнічних спільнот). А підставою для появи вищеописаних характерних рис міжетнічних зв'язків є обсяг (зазвичай, великий масив) інформації, яка бере участь у взаємодії та значної кількості акторів-носіїв цієї інформації, як індивідуальних, так і колективних (в останньому випадку представлених етнічними організаціями) [10]. Для узагальненої картини розуміння сутності міжетнічних зв'язків як важливого компонента структури міжетнічної взаємодії необхідно згадати ще кілька принципів моментів. Дослідники етнонаціональних процесів звертають увагу на те, що усі перелічені вище структурні компоненти міжетнічної взаємодії реалізуються на двох рівнях – індивідуальному та груповому (колективному) безпосередньо (скажімо, пряме спілкування етнофорів у етноконтактній зоні) чи опосередковано (наприклад, через засоби масової інформації) [2, 145-146]. Міжетнічні зв'язки не є винятком у цій схемі. Однак наші спостереження (й цьому ми знаходимо підтвердження у дослідженнях вище згаданих авторів) дають можливість говорити про деякі особливості реалізації міжетнічних зв'язків,

зокрема, про те, що вони здійснюються, переважно, на індивідуальному рівні, принаймні, можна припустити, що саме у такому режимі відбувається найбільш інтенсивний обмін етнічною інформацією (подеколи, можливо, емоційно забарвлений з чітко вираженими етнічними маркерами). Щоправда, тут присутній і колективний рівень, який представлений, зазвичай, лідерами етнічних спільнот через інституалізовані органи – їх громадські організації й котрий, зазвичай, виявляється під час двосторонніх та багатосторонніх заходів (що самі по собі є елементами міжетнічної взаємодії на рівні міжетнічних зв'язків) та в оприлюдненні позиції тих чи тих етнічних спільнот (знову ж таки лідерами чи керівними органами цих спільнот) щодо своїх партнерів.

Переходячи до компоненту міжетнічної взаємодії, який завершає її структуру, – до міжетнічних відносин, варто зазначити такі його характерні риси: міжетнічні відносини представляють собою усталену систему, яка завершує формування структури міжетнічної взаємодії; на цьому рівні важливу роль відіграє колективний (груповий) стереотип представників різних етносів, які перебувають у постійній взаємодії, саме той, який західна етносоціологія включає у рамки антитези “ми – вони” (П.Роуз). Особливістю цього компоненту міжетнічної взаємодії є те, що значна частина інформації, яка бере участь в обмінах, поступає не через безпосереднє спілкування та зв'язки її носіїв, а опосередковано – завдяки засобам масової інформації, художній та публіцистичній літературі, де містяться відомості про інші етнічні спільноти, які великою мірою, за нашими переконаннями більшою мірою, ніж інформація, накопичена у процесі безпосереднього спілкування, слугують основою для формування того чи іншого образу (стереотипу) партнера (партнерів) міжетнічної взаємодії.

У процесі міжетнічної взаємодії виникає чимало ситуацій й явищ, котрі не завжди можна вмістити у структуру, описану вище. Вони часто-густо є наслідком міжетнічної взаємодії, або ж чинниками, які стимулюють взаємодію й спрямовують її у тому чи іншому напрямку. У нашому випадку мова може йти, скажімо, про: багатоетнічність та багатокультурність, які на сьогодні є данністю практично усіх країн світу; етнокультурну та етнопсихологічну дистанції, що формувалися впродовж тривалого часу й стали продуктом певної відмежованості від тісного спілкування та існування етнічних стереотипів (подеколи й негативних), які, до речі, склалися у результаті обмеженості чи браку інформації про чинного чи потенційного партнера взаємодії; місцегенацію чи міксацію, які вносять своєрідність у процес міжетнічної взаємодії, змішуючи біологічно й просторово носіїв різних етнічностей; адаптацію, акультурацію, асиміляцію, інтеграцію, маргіналізацію, міжетнічний антагонізм, міжетнічний діалог, міжетнічний конфлікт, міжетнічну толерантність тощо, які творять проблемне поле

міжетнічної взаємодії, які (деякі із них) є одночасно і продуктом процесу взаємодії й її результатом.

Перед тим, як перейти до умов реалізації міжетнічної взаємодії, власне, просторів, варто, на наш погляд, звернути увагу на кілька важливих моментів, врахування яких додає до розуміння сутності цього феномену: а) зазвичай, міжетнічна взаємодія – це багатосторонній процес, оскільки в силу поліетнічності переважної більшості країн сучасного світу участь у ньому беруть представники багатьох етнічних спільнот; б) міжетнічна взаємодія, зазвичай (і Україна тут не є винятком), відбувається у двох напрямках: домінуюча етнічна спільнота (більшість) – меншинні спільноти; етнічні меншини – етнічні меншинні (такими вони є у загальнодержавному контексті). Аналізуючи функціональні можливості компонентів структури “міжетнічної взаємодії”, важливо також пам’ятати, що вона реалізується на побутовому рівні, у процесі виробництва, суспільно-громадської діяльності представників етносів, які, скажімо, проживають в Україні, участі у політичних процесах. Тобто, перед нами стає завдання вивчення специфіки виявів міжетнічної взаємодії у конкретних соціальних, економічних, культурних, політичних обставинах. Тому поряд з розробкою теоретичної схеми міжетнічної взаємодії питання про реалізацію її структурних компонентів представляє надзвичайно важливу дослідницьку проблему методологічного плану. Передовсім, це дає змогу виявити інтенсивність процесів етнічної адаптації, акультурації, маргіналізації та іншого роду етнооб’єднавчих та етнодеференціюючих процесів, які є об’єктивною закономірністю міжетнічної взаємодії.

Також підкреслимо ще одну, на наше переконання, важливу обставину: кульмінаційними й найбільш насиченими етнічною інформацією у міжетнічній взаємодії є два її аспекти – міжетнічний конфлікт і міжетнічний діалог. Перший із них представляє згусток негативних явищ, які накопичуються у взаємодії представників різних етнічних спільнот (а на рівні «домінуюча більшість – етнічна меншість» до стану негативності багато додає неадекватна етнонаціональна політика держави, на терені якої відбувається міжетнічна взаємодія). Ці явища мають здатність найбільш гостро виявлятися у кризових ситуаціях, пов’язаних з соціально-економічним розвитком країни, та під час загострення змагання представників етнічних спільнот за престижні ніші в усіх сферах суспільного життя, передусім, соціальній, політичній, культурній. Другий аспект – міжетнічний діалог - заряджений позитивним потенціалом, реалізація якого своїм наслідком має міжетнічний мир у поліетнічному суспільстві й завдяки цьому значною мірою стимулює його прогресуючий розвиток.

Як один, так і другий ключові аспекти (а також й інші) міжетнічної взаємодії, котрі справляють вирішальний вплив на її перебіг та наслідки (як, до речі і сама міжетнічна взаємодія), реалізуються у певних просторах. За

визначенням українських дослідників, «простір – це структуроване певними межами розміщення різного роду об'єктів та предметів, однією з найхарактерніших рис якого є можливість виміряти дистанцію між ними» [3, 122]. До цього у нашому контексті, вочевидь, варто додати наступне: будь-який простір тією чи іншою мірою (а тим більше у контексті міжетнічної взаємодії) соціально маркований [5]; у ландшафтно-географічному сенсі, який релевантний до розгляду нашого феномену, простір, котрий можна розглядати як і сукупність менших одиниць, надає можливість не тільки виміряти дистанцію між об'єктами, предметами, додамо, та явищами, але й створює умови для взаємодії один з одним. Спираючись на згадані характеристики простору у застосуванні до нашого аналізу, під терміном «простір міжетнічної взаємодії» ми пропонуємо розуміти поле, у межах якого відбуваються контакти, спілкування, зв'язки, відносини як між носіями різних етнічностей, так і самих етнічностей на рівні етнічних спільнот. Саме поняття «простір міжетнічної взаємодії» конструктивно розглядати з точки зору фізичного (й до певної міри ландшафтно-географічного) структурування.

Серед частин простору, про який йде мова у даній статті й який ми схильні поки що обмежити його фізичним виявом, зокрема, є: а) простір міста (вулиці, ринки, магазини, будинки, у яких мешкають носії різних етнічностей та культур); б) поля, структуровані професійною зайнятістю (робочі місця, навчальні заклади та інші освітні установи); в) культурно-розважальні центри (молодіжні клуби, спортивні установи, культурні); г) соціальні центри; д) релігійні установи, музеї, бібліотеки тощо. До речі, досліджуючи функціонування сардинської мови в етнолінгвістичному просторі Італії, мені вже доводилося звертатися до структурування фізичного простору, у якому, з одного боку, зберігається сардинська мова (за умови монолінгвістичного середовища), а з другого, він стає сприятливим полем для мовної маргіналізації (за умови поліетнічного середовища), або ж мовної асиміляції (за умови домінування одного мовного середовища над іншим, у згаданому випадку, італійського над сардинським) [4].

Кожна із названих частин фізичного простору міжетнічної взаємодії має свою роль, яка визначається особливістю їх функціонального навантаження. Так, простір міста при його адекватному плануванню й архітектурно-соціальному наповненні створює умови, передусім, для безпосереднього обміну етнокультурною інформацією – тут реалізуються міжетнічні контакти та міжетнічне спілкування. Натомість професійно структуровані поля є тими частинами простору, які, відзначаючись значною стабільністю, принаймні, впродовж певного часу, надають можливість реалізуватися, як міжетнічним контактам, міжетнічному спілкуванню, так і міжетнічним зв'язкам, тобто тут циркулює значний масив етнокультурної інформації

(скажімо, під час читання спеціальних курсів з історії та культури різних народів, етнічних спільнот), є велика кількість реципієнтів цієї інформації [8]. До того ж, інтелектуальний рівень учасників діалогу, зокрема у вищих навчальних закладах, (якщо і не стовідсотково, то значною мірою) дозволяє його інтенсифікувати й добиватися вагомих результатів. Більше того, сам навчальний процес сприяє нарощуванню не лише професійних, але й загальноосвітніх, знань. Професійно-виробнича діяльність також, серед іншого, інтенсифікує обмін етнічною інформацією, оскільки у сучасних суспільствах дуже часто перебувають поряд носії різних етнічностей, які тим чи тим чином спілкуються й встановлюють тривалі й досить стійкі колективи. Помітну роль у міжетнічній взаємодії відіграють культурно-розважальні центри, оскільки вони є акумуляторами значного масиву інформації, зазвичай, багатокультурницької; вони виступають трансляторами цієї інформації до відвідувачів таких установ. Ця їх помітна роль підсилюється ще й силою візуальності, скажімо, творів мистецтва; емоційністю розважальних заходів тощо.

На думку фахівців, останнім часом структурувався й віртуальний фізичний простір, у котрому реалізується міжетнічний діалог, це – засоби масової інформації й комунікації [9, 9-10]. Цікавим явищем у міжетнічній взаємодії є віртуальний компонент простору – електронні засоби масової інформації – він відкриває необмежені можливості опосередкованому обміну інформацією: «вони відтворюють культурне розмаїття суспільства, вони вводять культуру у контекст повсякденного життя й таким чином можуть забезпечити платформу для існування різноманітних перспектив, з якими їхні читачі, глядачі, або ж слухачі не мають можливості контактувати щодня» [9, 32].

Можна погодитися з дослідниками, що міжетнічна взаємодія різним чином може впливати на розвиток етнонаціональних процесів у поліетнічних країнах, як у напрямку інтегративності, так і дезінтеграції, може консолідувати суспільства, а може вносити сепаратистські й конфліктогенні моменти в етнонаціональну ситуацію. У контексті такої різновекторної й різнопланової дії феномену «міжетнічна взаємодія» великої ваги набирає менеджмент міжетнічною взаємодією, який є складовою частиною етнополітичного менеджменту. Його можна визначити як структуроване управління взаємодією представників різних етнічних спільнот, носіїв різних етнокультурних традицій, різної етнічної ментальності.

Висновок. Поняття «міжетнічна взаємодія» відтворює складне соціальне явище в етнонаціональному розвитку поліетнічних країн сучасного світу, зокрема воно притаманне і Україні, оскільки на її території проживають і тією чи іншою мірою взаємодіють представники майже 130 етносів. З досить відчутною силою й інтенсивністю взаємодія виявляється у місцях компактного розміщення етнічних спільнот, в етнічних ареалах та

етноконтактних зонах. Вона чітко структурована й кожен компонент структури міжетнічної взаємодії взаємопов'язаний з іншим й виконує важливу, притаманну йому, роль у залежності від соціальної, політичної та культурної ситуації. Міжетнічна взаємодія здійснюється у широкому географічному просторі, не обмежуючись лише межами етнополітичного організму (державі), у якому мешкають представники етнічних спільнот, але й виходить за його межі – на міжнародний рівень, оскільки, зазвичай, частини багатьох етносів, присутні не в одній, а у кількох країнах. Міжетнічна взаємодія здійснюється у різнопланових просторах, які представляють собою територіально-організовані, професійно структуровані, віртуально об'єднані етнічно марковані конструкти.

Література

1. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию. – СПб.: Алетея, 2000.
2. Етносоціологія. Терміни та поняття. Навчальний посібник. – Київ: Фенікс, 2003.
3. Євтух Володимир. Етнічність. Глосарій. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009.
4. Євтух Олексій. Сучасний статус та функціонування сардинської мови в етнолінгвістичному просторі Італії (за даними соціологічного дослідження) // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. - Випуск 8. – Київ, ВПЦ «Київський університет», 2007.
5. Літвінов С.В. До перспективи соціології простору // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – Київ, ВПЦ «Київський університет», 2005.
6. Саган О. Н., Пилипенко Т. І. Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України. Рамкова конвенція про захист прав національних меншин. – Київ, 2008.
7. Blumer H. The Methodological Position of Symbolic Interactionism // Blumer H. Symbolic Interactionism. Perspective and Method. – Berkley: University of California Press, 1969.
8. Diversity in Action. Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe/ Edited by Anna-Maria Biro and Petra Kovacs. – Budapest, 2001. – P. 353.
9. White Paper on Intercultural Dialogue «Living Together as Equals in Dignity». - Strasbourg, 2008. - P. 9-10.
10. Yevtukh Volodymyr. The Role of Government and NGO's in the System of Ethnopolitical Management in Ukraine. Document on «Civil Society Relations/Partnerships: Ethnopolitical Management». Education Policy and Minorities/Pilot Project – Ukraine. Final Report. – Strasbourg, 2002.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ»

У статті розглянуто основні концепції, які дозволяють окреслити особливості змісту етнолінгвістичного простору України. Сформульовано визначення поняття «етнолінгвістичний простір України». Визначено основні його виміри та співвідношення з іншими просторами. Проаналізовано сучасні наукові пошуки загального соціокультурного спрямування задля більш повного вивчення теоретичних та у подальшому практичних можливостей етнолінгвістичного простору України.

Ключові слова: етнолінгвістичний простір України, міжетнічна взаємодія, поліетнічність, міжкультурна взаємодія, етнічні спільноти.

The article emphasizes the main features of ethnolinguistic space of Ukraine. Definition of the concept “ethnolinguistic space of Ukraine” has been formulated. Main dimensional characteristics of ethnolinguistic space of Ukraine and their correlation with other spaces have been determined. It has been embraced some modern scientific researches of general sociocultural direction in purpose of better understanding theoretical and practical possibilities of ethnolinguistic space of Ukraine.

Keywords: ethnolinguistic space of Ukraine, ethnical interaction, multiethnicity, cross-cultural interaction, ethnic groups.

Актуальність проблеми. Враховуючи сучасні тенденції у визначенні перспектив етнонаціонального розвитку країн з поліетнічним складом найактуальнішим є питання функціонування різних мов у межах однієї і тієї ж країни. Останнім часом все частіше до цієї проблеми звертаються соціологи та лінгвісти, пропонуючи розглядати її у межах «етнолінгвістичного простору». Варто зазначити, що пропозиції розгляду будь-яких соціальних та культурних явищ у рамках простору набувають все більшої підтримки серед дослідників. Ця тенденція не оминає і етномовні явища та процеси у різних країнах світу, зокрема європейських.

Мета: дослідити вплив етнолінгвістичного простору на соціальні відносини в сучасній Україні на основі аналізу процесу формування етнолінгвістичного простору України.

За даними соціологів, сучасний світ за етнічним складом є надзвичайно строкатим. Сьогодні на етнополітичній карті світу практично не можна віднайти етнічно однорідні країни. Лише 12 держав (9%), де основна етнічна більшість складає приблизно 100%, умовно можна вважати етнічно

однорідними; в 25 державах (18,9%) основна етнічна більшість складає 90 відсотків всього населення; у 25 країнах воно наближається до 75-89%; в 31 (23,5%) складає від 50 до 74%, а у 39 країнах (29,5%) – менше половини населення. У деяких країнах кількість етнічних груп перевищує 100, а у 53 (40,2%) їх нараховується п'ять [3, 160].

Представники різних етнічностей є носіями своєрідних культур, мов, діалектів. Проживаючи на території однієї й тієї ж країни, вони створюють полі етнічну, полікультурну, багатомовну палітру; вони вступають у взаємодію між собою й таким чином створюють своєрідність тієї чи іншої країни. У результаті цієї взаємодії деякі мови і культури можуть втрачати окремі елементи або і повністю асимілюватися, а зрештою і зникати. Для того щоб зрозуміти сучасний стан і перспективи збереження, функціонування мов і культур необхідно вивчати причини їх взаємодії, змін, які відбуваються, а також впливи різного роду об'єктивних факторів суспільного розвитку на формування етнолінгвістичної ситуації у тій чи іншій країні. Оскільки мова відіграє значну роль у взаємодії людей, то, безумовно, результати суто мовної взаємодії безпосередньо впливають на ті ситуації, які складаються у відносинах між людьми.

Аналізуючи доробок дослідників, можна стверджувати, що проблема формування етнолінгвістичного простору України й функціонування його окремих елементів як в теоретичному, так і в практичному плані є новою.

Розгляд явищ суспільного життя, особливо у сфері етнокультурного та етномовного розвитку, у рамках простору виявляється продуктивним у контексті виявлення конкретних результатів функціонування того чи іншого явища, у тому числі і мови. Структуралістська (постструктуралістська) традиція пов'язує просторову метафору із “структурою”, яка є універсальним способом побудови матеріальної та символічної реальності. Структура як простір – коротка формула такої інтерпретації. Причому просторово може бути представлена будь-яка структура: мовна (знакова), матеріальна чи соціальна. Будь-який соціум на кожному етапі свого розвитку характеризується особливим конститутивним співвідношенням соціетальних просторів [7, 70-79].

Відомі філософи та соціологи тим чи тим чином зверталися до проблем простору, передовсім соціального. Мова тут йде про Г. Зіммеля, Е.Дюркгайма, З. Баумана, П. Бурдьє, В. Метьюза та інших зарубіжних філософів, соціологів минулого та сучасності. Наукові тенденції останніх десятиліть спрямовані на вивчення культурних та мовних практик в їхній просторовості. Дана тема в соціології вивчалася впродовж її (соціології) історичного розвитку фрагментарно, уривчасто й без відповідного врахування її потенціалу та ролі в соціальному житті.

На початку XXI-го століття у контексті дослідження етнокультурних та етнонаціональних процесів професор В.Б.Євтух робить першу спробу

з'ясувати поняття «етнокультурний простір», застосовуючи його до українських реалій [6, 5-17]. Ця спроба знайшла своє продовження у працях О.О. Суліменко, яка акцентувала увагу на функціонуванні етнокультур та етнічних мов, носіями елементів котрих є етнічні меншини України [10]. Сьогодні починає розроблятися проблема такого різновиду соціального простору як етнорелігійний простір. Такі спроби вже здійснені О.М. Решетняк [8, 63-70].

Дискусія про поняття «етнолінгвістичний простір України», передусім серед соціологів та лінгвістів ведеться навколо співвідношення соціального та етнічного унаціональному.

Перед тим, як почати аналізувати сутність дискусії, завважимо, що за будь-яких обставин, поняття «етнолінгвістичний простір України» варто визначати, звертаючись до етнолінгвістики - галузі мовознавства, яка вивчає мову у її зв'язку з культурою, зокрема, вплив мови на етнокультурні процеси, та способи сприйняття різними етнічними групами довколишнього світу [5, 68]. Ця наука сформована на перетині етнографії, мовознавства та соціології для вивчення взаємодії етносу і мови, мови і культури, впливу етнокультурних, етнопсихологічних, етносоціальних чинників на мовні процеси [4].

Становлення етнолінгвістики у різних країнах, особливо з поліетнічним складом населення, (США, Канада, Росія, Україна тощо) засвідчує, що серед багатьох проблем, які перебувають у центрі уваги, питання функціонування та взаємодії мов є чи не найактуальнішими.

Суть згаданої дискусії полягає у тому, що у більшості західних концепцій національне розглядається перш за все як етнічне явище з акцентуванням на культурних та мовних, без надання особливого значення соціальним аспектам. За сучасними зарубіжними та вітчизняними концепціями, етнічне і соціальне є взаємопов'язані складові національного. Національне виникає й існує як відображення процесів формування і розвитку націй, являючи собою специфічні риси матеріального та духовної культури, соціального і політичного життя, свідомості та психології народів, особливостей їх історичного розвитку, взаємовідносин з іншими народами, формування різних мовних ситуацій.

Під соціальним аспектом маються на увазі виробничі відносини та соціально-класова структура суспільства. Соціальне є найбільш рухомою частиною національного завдяки постійним змінам. Етнічний аспект включає в себе матеріальну культуру, фольклор, народне мистецтво, традиції, звичаї, особливості свідомості та психології і, безмовно, мову. Виходячи із зазначеного вище, соціальне та етнічне співвідносяться у просторі культури, а мова є чи не найбільш точним засобом відтворення смислу цих явищ. Мова є вагомою частиною етнокультури. Вона сама проходить через канали культури, чи, навпаки, культура проходить через

мовні канали, зрозуміло, що звичаї та традиції впливають на комунікативну систему етносу, а культурні цінності й вірування частково створюють етномовну реальність [11, 232-233]. І саме на перетині двох просторів етнічного та мовного й формується етномовний (етнолінгвістичний) простір.

Простір у даному разі визначається як форма існування об'єктів, атрибутом якої є співіснування явищ, їх взаємодія, протяжність, структурність та сукупність відношень, що виражають координацію та упорядкованість співіснуючих процесів. У свою чергу, поняття етнолінгвістичного простору конкретизує зміст категорії простір щодо етномовного середовища й особливостей співіснування мовних явищ та їх взаємодії.

Етнолінгвістичний простір середовища (у даному разі країни) є сферою дії культури етносу, національно-територіальною характеристикою країни, втзначається культурним життям етносів та просторови розміщенням на території осередків етнічних культур, етнічних мов (мов етнічних груп населення країни), визначений «спільним ритмом» етносу [1, 31]. Зміст поняття відображає і фіксує тісний зв'язок, або і збіг, географії розселення представників різних етносів та народностей і географії поширення тієї чи іншої мови в межах однієї і тієї ж країни. Поряд з економічним, політичним, правовим, соціальним та іншими просторами він складає єдину цілісну систему та включає в себе два основні виміри - територіальний та етномовний.

Територіальний вимір етнолінгвістичного простору у нашому розумінні збігається з межами території тієї чи іншої країни та розміщення на ній представників різних етносів, які є носіями тієї чи іншої мови. Учасі територіального або географічного чинника у формуванні етнокультурного простору надають різного значення. Німецький філософ Г. Гегель, наприклад, вважав, що різноманітні природні умови формують етнічне та національне розмаїття, а російський етнолог М. Гумільов назвав етнос явищем географічним, що завжди пов'язане з ландшафтом, який, зрештою, є середовищем функціонування етнічних мов [2].

У вітчизняній науковій літературі географічному чиннику відводиться важлива, але не визначальна роль. Так, скажімо, С. Рудницький вважав, що природа краю зумовлює розміщення, густоту і зайнятість його населення [9, 3-4]. З цією концепцією, яка ґрунтується на ідеях геополітичної німецької школи, можна погодитись у випадку, якщо йдеться про етогенез, а не націогенез, в якому вплив територіального або географічного чинників є, на нашу думку, опосередкованим. Мова відбиває менталітет етносу як національну специфіку людського світобачення, етнолінгвістика в свою чергу досліджує наслідки впливу на мовну структуру народної психології та ментальності. Через психіку ці чинники зумовлюють духовну сутність та діяльність етносу й знаходять свій вияв у вірі, мистецтві, літературі на науці,

а передаються вони від покоління до покоління великою мірою, а подеколи й переважно, засобами мови, зокрема і етнічної.

Звертаючись до впливу геопсихічних чинників, варто взяти до уваги феномен географії етнічної поведінки, що зумовлює спосіб у просторі і в часі етнокультурних та етнолінгвістичних утворень. Ландшафтні умови, так само як і стереотипи поведінки, є різними в тих чи інших народів. Спосіб і форма існування етнокультурних та етнолінгвістичних утворень диференціюються за соціальними, культурологічними, мовним и ознаками, а стереотипи етнічної поведінки зумовлюються інноваційними потребами носіїв інтелектуальних, моральних, соціальних і фізичних особливостей народів [10, 7-10]. Враховуючи зміни стереотипів у контексті етнолінгвістичного простору, варто не обходити увагою факт зміни стереотипів у часі. Різноманітність ландшафтів, що оточують етнос, закладає основу для еволюційного розвитку етнічних процесів.

У працях деяких дослідників зазначається, що дослідження географії етнічної поведінки має враховувати опір етносу внутрішнім або зовнішнім впливам, оскільки вплив соціального оточення завжди сильніший там, де слабший опір етносу, «котрий розпорошує внутрішню енергію етногенетичного розвитку» [10, 7-10].

Дослідження етнічної поведінки в контексті етнокультурного простору є закономірним, оскільки вивчення даного феномена поза факторами простору і часу не дозволяє розв'язати проблему етнічних стереотипів. Крім того, вивчення географії етнічної поведінки в контексті дослідження етнолінгвістичного простору, а конкретніше його територіального виміру, надає можливість визначити міру зрілості та рівень етнопсихологічного розвитку народів [9, 3-4].

Однак визначальним чинником формування, існування та функціонування етнолінгвістичного простору, є етнонаціональна структура суспільства. в Україні за даними перепису населення 2001 року 77,8% від загальної кількості населення складають українці (37,5 млн. осіб), а 22,2 % - представники інших близько 130 етнічних спільнот (10,9 млн. осіб), які поряд з українцями становлять єдиний Український народ. Етнонаціональний фактор стосується базового рівня поліетнічної країни, або країни з поліетнічним складом населення – етнічної структури країни в цілому і окремих її регіонів.

Отже, основними ознаками формування, наявності та функціонування етнолінгвістичного простору України є наступні моменти:

1) його територіальний або географічний вимір. Етнолінгвістичний простір виникає у рамках певної території й географічно співпадає з межами цієї чи іншої країни;

2) етнолінгвістичний простір існує й функціонує тоді, коли є певна кількість (маса) носіїв мови (мов) і ці носії перебувають у взаємодії.

Завважимо, що монолінгвістичний простір є винятком, а правилом є полілінгвістичний простір, оскільки у сьогоdnішньому світі практично немає одноклітчних країн, переважна їх більшість є поліетнічними.

3) існування усталених зв'язків між носіями мов, етнічними спільнотами, які сформувалися впродовж певного історичного періоду й базуються на культурних та мовних традиціях.

4) важливою ознакою етнолінгвістичного простору України є система заходів, у тому числі й законодавчих, які його регулюють.

Висновки. Взаємодія однієї мови з іншою є одним із найважливіших факторів функціонування етнолінгвістичного простору України. Поняття «етнолінгвістичний простір України» утворилося на зрізі соціології (етносоціології) та лінгвістики і є одним із важливих атрибутів суспільного життя і визначає межі функціонування різних мов та їхню взаємодію, що в кінцевому результаті формує етнолінгвістичну ситуацію в країні в цілому.

Література

1. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период / Л.Н. Гумилев. – Л., 1990.
2. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало / Л.Н. Гумилев. – Москва, 1994.
3. Евтух В.Б. Историография национальных отношений в США и Канаде / В.Б. Евтух. – Киев, Наукова думка, 1982.
4. Етносоціологія. Терміни та поняття. – Київ: Фенікс, 2003.
5. Євтух В.Б. Етнічність: глосарій / В.Б. Євтух. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009.
6. Євтух В.Б. Етнокультурний простір України: можливості формування міжетнічної толерантності / В.Б. Євтух // Духовний зв'язок поколінь на зламі тисячоліття. Матеріали круглого столу. – Харків, 2001.
7. Літвінов С.Л. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки / С.Л. Літвінов // Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Київ, 2005.
8. Решетняк О. Релігійний простір у соціологічних і соціокультурних інтерпретаціях / О. Решетняк // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. – Вип. 5. – Київ, 2006.
9. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький. – Берлін, 1923.
10. Суліменко О.О. До питання визначення поняття «етнокультурний простір України» / О.О. Суліменко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Випуск 15. – Київ, 2003.
11. Хайм Делл Х. Два типа лингвистической относительности / Х.Хайм Делл // Новое в лингвистике. – М., 1975. – Вып. IV.

УДК 316.4

О. Р. Бурбело

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ІНОЕТНІЧНОГО ДОВКІЛЛЯ

У статті розглядається становище іммігрантів в умовах приймаючих країн, можливості їх включення у суспільство та вплив іноетнічного оточення на збереження або зміну національної ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, іноетнічне оточення, іммігранти.

The article describes the experience of immigrants from Ukraine in the destination countries, possibilities of their inclusion into the receiving societies and the impact of different ethnic environment on preservation or change of immigrants' national identity.

Keywords: national identity, alien ethnic environment, immigrants

Беззаперечними ознаками сучасного світу стали глобалізація, мобільність, полікультурність. Одночасно з цими процесами у світовому суспільстві актуалізується питання національної ідентичності – явища, що отримало назву „вибух етнічності”. Як свідчить статистика, у країнах Західної Європи іммігранти становлять 12-20% від загальної кількості корінного населення. Цей показник стрімко продовжує рости і ставить питання імміграції та інтеграції як одне з найактуальніших на порядок денний європейських країн. Заборона Швейцарії будувати мінарети на мечетях, обмеження щодо релігійної символіки та заборона Бельгією і Францією носіння паранджі, нікабу, нещодавні зміни імміграційного законодавства у інших європейських країнах викликали у суспільстві неоднозначну реакцію і призвели до загострення полеміки навколо демократичних засад, політики рівноправності та толерантності, які сповідує Європа. Прояв національної свідомості та намагання зберегти європейські культурні цінності спричинили конфлікт національних почуттів, які є складовою національної ідентичності.

Проблема національної ідентичності українців має свою специфіку. Після здобуття Україною незалежності відпала наднаціональна або радянська ідентифікація і залишилась нереформована національна українська ідентичність. У статті „Тест на виживання. Глобалізаційні виклики національній ідентичності” зазначається: „...за умов незалежності в „доганяючому режимі” Україна нині має пройти власне дві фази суспільного розвитку, притаманні індустріальній добі: першу – становлення громадянського суспільства, другу – завершального етапу формування

національної свідомості” [5]. Проблема збереження національної ідентичності є актуальною для України і, особливо, для українських іммігрантів, що живуть за її межами.

Збереження або зміна національної ідентичності є складовою адаптаційного процесу, який передбачає трансформацію самосвідомості, культури та мови. Як відомо, четверта хвиля еміграції українців за кордон, що почалася у 1990-ті роки, має економічну природу, характеризується масовістю та тимчасовістю. Голова європейського Конгресу Українців, перший заступник Президента СКУ Я.Хортіяні у своїй доповіді (2010 рік) стверджує, що 70-80% українців зберігають своє громадянство і хочуть повернутися в Україну [11]. Умовно виділяється декілька варіантів міграційної поведінки українських іммігрантів: тимчасові трудові мігранти, які повертаються додому, реалізувавши економічну, освітню чи іншу мету міграції; іммігранти, які, попрацювавши, прийняли рішення змінити тимчасове місце проживання на постійне у приймаючій країні і намагаються об'єднатися з членами своєї родини; іммігранти, що ведуть транснаціональний спосіб життя.

В українському суспільстві утвердилось загалом негативне ставлення до еміграції: демографічна криза (тенденція до зменшення населення за останні роки з 52 млн. до 45,9 млн.), феномен „соціального сирітства”, негативний образ злиденного заробітчанина за кордоном. У той самий час більшість світових організацій намагаються висвітлити явище імміграції водночас як проблемне, але закономірне та необхідне. Зокрема, МОМ розглядає легальну міграцію як позитивне явище: „...ми намагаємося як до уряду так і до суспільства донести думку, що міграція має позитивний бік, що це не тільки розвиток людини, це й розвиток суспільства” [10].

Відсутність можливості реалізації та складне економічне становище на батьківщині і попит на іммігрантів у європейських країнах стимулюють міграційні процеси, внаслідок яких є очевидною економічна вигода, як для країн-донорів, так і для країн-реципієнтів. Так, за даними НБУ, грошові перекази до України іммігрантів, які працюють за кордоном, у 2009 році становили 4,6% ВВП. Надходження з Німеччини, Італії, Греції, Великобританії, Кіпру, Іспанії посіли третє місце за обсягами після Росії та США [17]. У докризовий період з 1996 по 2006 роки у Іспанії 30% усього приросту ВВП забезпечували іммігранти [9]. Німеччина, Швейцарія та Люксембург входять до переліку найзаможніших держав і разом з тим мають одні з найвищих показників іноземних працівників [22, 45].

Міграція є одним з вагомих (але не єдиним) інструментів боротьби з проблемою швидкого старіння населення та нестачі робочої сили. На сьогоднішній день кожний шостий громадянин ЄС досяг 65-річного віку, до 2050 року вік кожного четвертого або навіть третього європейця буде перевищувати 65 років [22, 39]. Є очевидним той факт, що Європа є і буде

регіоном імміграції, полікультурним суспільством з різними стилями життя, релігіями, баченням світу. На сьогоднішній день усі європейські уряди відкрито говорять про існування проблеми, пов'язаної з масовою, нелегальною імміграцією та інтеграцією. Навколо даного питання ведеться гостра полеміка, воно піддається політизації та маніпуляціям. На тлі цієї проблеми особливої ваги набуло питання національної ідентичності.

Більшість європейських країн посилили імміграційні вимоги, зробили необхідною умовою інтеграцію іммігрантів у суспільство і прийняття норм приймаючої країни. Ці зміни зумовлені активізацією імміграційних процесів та проблемами, що виникають на цьому тлі. Так, в результаті регулярного проведення досліджень громадської думки у Великобританії було оприлюднено промовисту статистику, згідно з якою пропорція мешканців Великобританії, які вважають себе британцями, невпинно зменшується: з 52% у 1997 до 44% у 2007 році. Аналогічна тенденція спостерігається у низці інших європейських країн. Зокрема, у Франції питання ідентичності та імміграції набуло справжнього резонансу у суспільстві. У 2007 році Н.Саркозі ініціював створення Міністерства імміграції, інтеграції, національної ідентичності та взаєморозвитку. Процитована президентом Франції фраза „Франція, любіть її або залиште її” значно загострила дискусію. На кінець вересня 2010 року були заплановані дебати з приводу закону з імміграції, інтеграції та національності. Законопроект має три основні цілі: посилити інтеграційну політику; включити у французьке законодавство 3 основні європейські директиви, що стосуються питань повернення іммігрантів, блакитної карти та санкцій; посилити боротьбу з нелегальною імміграцією [14]. Схожі заходи пропонувалися іншими європейськими країнами: німецький „договір лояльності” (підписання іммігрантом зобов'язань дотримання норм, законів, демократичних цінностей країни, зобов'язання оволодіти німецькою мовою та основами історії), запропонована в Іспанії „норма інтеграції”, яка встановлює необхідні для іммігранта дії, що в майбутньому б дозволило йому ставити питання про возз'єднання з сім'єю, поновлення тимчасового виду на проживання, отримання дозволу на постійне проживання, зміни національності і набуття громадянства. Австрійське законодавство обмежує кількість родичів, яких іммігрант може привозити до країни, Данія ускладнила процедуру возз'єднання. Нідерланди зобов'язали членів родини іммігрантів вивчати голландську мову до переїзду до країни. У Німеччині, Великобританії та Італії іммігранти мають засвідчити адекватне забезпечення помешканням та фінансові можливості для утримання родичів, які приїжджають з-за кордону [20].

Українська громада за кордоном, зазвичай, не є особливо проблемною для приймаючих країн. Як зазначається у статті „Східноєвропейські іммігранти у США: соціально-демографічний профіль”, „...східноєвропейці

менш схильні до вираження своїх поривів, виховані бути більш стриманими, менш соціально напористими, більш спокійними та зваженими” [19, 113-125]. Водночас, українці є частиною іноетнічного населення приймаючих країн і зобов’язані приймати спільні для усіх правила перебування у країні. Не секрет, що основну загрозу європейські країни вбачають у нелегальній імміграції, засиллі мусульманських біженців, адже близько 60% офіційних іммігрантів прибувають до Європи саме як біженці і лише згодом працевлаштовуються. Станом на 2006 рік одними з найбільших громад в Європі були турки (2,3 млн.), марокканці (1,7 млн.), албанці (0,8млн), алжирці (0,6млн) [22, 47]. Українські іммігранти у переважній більшості є трудовими іммігрантами, зорієнтованими на роботу з планом повернення додому. У дослідженні „Українські іммігранти в Іспанії” зазначається, що українці демонструють високі показники економічної активності (більше 88,2%) і зайнятості (79,7%). Такі високі показники, з одного боку, пояснюються трудовою специфікою української імміграції, а з іншого, працездатним віковим складом наших співвітчизників [15]. Світова економічна криза відкоригувала європейський ринок праці: ряд країн внесли зміни до своїх законодавств, обмежили в’їзд до країн, ввели селективні системи відбору іммігрантів. Так, наприклад, Німеччина, Великобританія, Іспанія обмежили в’їзд некваліфікованих робітників, в той же час спростивши умови для висококваліфікованих працівників. Тим часом, „сива революція” або тенденція старіння населення породжує великий попит на такі професії, як медичні працівники, доглядальниці, няні тощо. Як наслідок, Суд Європейських Спільнот у квітні 2010 року дозволив європейським університетам впроваджувати квоти (наприклад на медичних факультетах) для іноземних студентів, якщо таке рішення визнане необхідним для забезпечення здоров’я європейських громадян [3, 2].

Працевлаштування є вагомим показником інтеграції у суспільство. Цікаво, що загальний високий рівень освіченості українських іммігрантів не відображається на престижності професій. Іншими словами, українці з середньою та вищою освітою здебільшого працюють на так званих роботах „3D” (брудних, небезпечних, важких - *англ. dirty, dangerous, difficult*), роботах низькокваліфікованих, низькооплачуваних: „українська громада має найвищий серед італійських іммігрантів показник рівня освіти та професійної підготовки: 60% мають дипломи про вищу та середню спеціальну освіту (середній показник серед решти іноземних громад 40%). Але оскільки Італія не визнає українських дипломів, можливості працевлаштування за фахом доволі обмежені. Водночас на італійському ринку праці існує попит на окремі професійні категорії, широко представлені серед українських іммігранток. Ідеться, передусім, про медичний персонал середньої ланки...” [8]. Такій ситуації сприяють відразу кілька факторів: нелегальне становище та незаконне працевлаштування, відносно проста

можливість отримання такої роботи, висока заробітна плата (порівнюючи з оплатою роботи за спеціальністю в Україні), невизнання українських дипломів європейськими державами. Таке становище українців не дає їм підстав відчувати себе повноправними громадянами приймаючої країни, що водночас сприяє збереженню відчуття їх приналежності до України.

Відсутність скоординованих дій у різних сферах міграційного питання між Україною та країнами ЄС, кидає наших громадян напризволяще, примушує їх самих знаходити вихід з важких ситуацій та самостійно опікуватись своїм життям, і це в той час, коли українська громада є вагомим економічним потенціалом та культурною ланкою, що поєднує і представляє Україну у Європі.

Загальні закономірності поведінки українських іммігрантів у Європі, за винятком окремих випадків, є достатньо зваженими. Як вже було зазначено, українці в основному задіяні в галузі доглядання, сільського господарства, будівництва, сервіс-послуг тощо. Зазвичай, відзначається працьовитість та „безпроблемність” наших громадян. Наприклад, за словами начальника управління європейської інтеграції, зовнішніх зв'язків і туризму обласної держадміністрації Івано-Франківська, „...українські заробітчани в Іспанії у принципі задоволені своїм становищем. В Іспанії наші співвітчизники мають добре реноме. Їх вважають сумлінними робітниками, вихованими людьми, які здебільшого дотримуються моральних норм поведінки, не займаються проституцією, не порушують закон. Тому до них приязно ставляться і охоче наймають на роботу. Нам розповідали, що й місцева поліція лояльна до українських нелегалів – на них не влаштовують полювання, а коли й затримують, то без вагомих підстав не депортують. Більше того, іспанські правоохоронці допомагають українцям. Зокрема, у вирішенні проблем з невивплатою заробітку” [6].

Імміграція є стимулом не лише міжнародної торгівлі, а й культурних, туристичних, дипломатичних відносини. У західній соціології існує терміт „соціальні перекази” (social remittances). Вони не піддаються кількісному визначенню і є нематеріальними, це – ідеї, досвід, практики, стиль життя, що набувається та передається завдяки імміграції. Відомо, що мігранти намагаються привити європейськість своїм сім'ям на батьківщині, покращити побутові умови, долучити до цінностей, побачених за кордоном. В основному іммігранти з України у ЄС, як вже зазначалося, є заробітчанами і рідше вкладають кошти у розвиток бізнесу за кордоном. Більшість українських іммігрантів зорієнтовані на тимчасову імміграцію з метою покращення економічного становища та рівня життя і підвищення соціального статусу на батьківщині, а не у країні перебування. Працюючи у країнах ЄС, іммігранти заощаджують 70-80% прибутку. Здобутий досвід і зароблені кошти надихають багатьох відкрити свою справу в Україні, вкласти гроші у будівництво житла (що змінює архітектурну картинку цілих

селищ та районів), дає можливість покращити побут на батьківщині, оплатити навчання дітей і таке інше. Щодо бізнес-поведінки українців за кордоном, то, як зазначається у статті „Українці в Лондоні”, „як і поляки, багато українців надають перевагу „проривному бізнесу”, створеному для завоювання клієнтури, що виходить далеко за рамки своєї національної ідентичності. Кількість українських ресторанів в англійській столиці поки що залишається незначною: зацікавлення українською кухнею в основному обмежується Chicken Kiev, хоча, по аналогії з теперішнім нашестям польських делікатесів, ця ситуація може змінитись” [13].

Кожен мігрант перед поїздкою будує проект, плани, пов'язані з поверненням на батьківщину чи оселенням у країні перебування, які згодом корегуються. Трансформація планів є наслідком зміни ситуації, пріоритетів. Плани заробити гроші на конкретні потреби після їх реалізації змінюються на мету заробити додаткові гроші. Відомо, що чим довше іммігрант перебуває за кордоном, тим глибше він інтегрується у суспільство, тим менша вірогідність повернення на батьківщину. Згідно з проведеним у Іспанії дослідженням, відвідування України українськими іммігрантами обмежуються нечастими короткими поїздками з Іспанії в Україну: 92% недокументованих іммігрантів повідомили про те, що після приїзду до Іспанії вони жодного разу не поверталися на батьківщину; 97% українських іммігрантів контактує за допомогою засобів зв'язку з родичами та друзями, що знаходяться в Україні: 68,5% мінімум раз на тиждень, 21,8% раз на місяць [22, 45].

Первинна самоідентифікація визначається наявністю громадянства і офіційного документа, що засвідчує особу. Отримання виду на проживання чи громадянства іншої країни може слугувати стимулом на шляху до оселення у приймаючій країні. Втім, зміна країни проживання з усіма наслідками цього процесу не варто розглядати лише як негативне явище. За словами Генерального секретаря ООН (2006), повернення іммігрантів на батьківщину буде сприяти розвитку тільки у тому випадку і тією мірою, якою у країні походження створений сприятливий соціальний та економічний клімат для подальшої можливості іммігрантів реалізувати здобутий досвід за кордоном або інвестувати свої заощадження” [22, 62].

Важливими показниками інтеграції, а отже, зміни самоідентифікації, окрім зайнятості, відіграють такі фактори, як житлові умови, соціальні, суспільні, шлюбні відносини. Українці схильні оселятися у великих містах; розпорошеність наших співвітчизників може пояснюватися особливістю працевлаштування. Так, іммігранти, що працюють по господарству або доглядають за громадянами іншої держави, часто проживають у їх помешканнях. Наші співвітчизники також схильні до винаймання квартир і спільного проживання у не завжди пристосованих для цього умовах. Іншою причиною такої розпорошеності може слугувати той факт, що українці не

були залучені до програм надання помешкання, які згодом негативно себе зарекомендували, оскільки замість того, щоб сприяти інтеграції, підсилили сегрегацію і сприяли утворенню гетто [12]. Групове проживання громадян за кордоном у багатьох випадках виконує основну функцію у збереженні національної ідентичності. Іншими факторами є сім'я, громадські організації, церква.

Саме церква виконує основну об'єднуючу роль у соціальному житті іммігрантів з України у ЄС. Зокрема, Українська греко-католицька церква постійно сприяє тому, щоб українці за кордоном мали можливість зберігати свою національну ідентичність. Доречно навести слова голови УГКЦ Любомира Гузара про те, що „120-літній досвід попередніх хвиль української еміграції показав, що збереженням тотожності українців поза Батьківщиною завдячуємо Українській церкві, довкола якої завжди гуртувався український народ, зміцнюючи та передаючи свою віру та надію” [2]. Церква виступає для іммігрантів не лише релігійною установою, вона виконує соціальну, культурну, освітню роль. Окрім духовної, психологічної підтримки, надає також соціальну та матеріальну допомогу, слугує осередком українськості, об'єднує представників різних конфесій, відкриває двері не тільки для віруючих. Церква не лише опікується іммігрантами, а й надає допомогу їхнім родичам в Україні.

Сучасні реалії дозволяють вести мігрантам транснаціональний спосіб життя – між батьківщиною та країною проживання. Ідентичність іммігранта щоразу глибше схрещується, стає транснаціональною. Достатньо поширеною є тенденція до укладення міжнаціональних шлюбів, в основному між українським жінками та чоловіками-іноземцями. У суспільстві навіть виокремилось окреме поняття, таке як „шлюбна імміграція”. Важливу роль у цьому процесі відіграють шлюбні агентства. Однак, за статистикою, лише 25% сімей, створених за посередництва шлюбних агентств, живуть разом більше 4-х років і 10% - більше семи. Такі показники можуть пояснюватись певною прагматичною основою укладення шлюбу, різністю культур, релігійної приналежності, менталітету, звичок, та поглядів на життя, небажанням приймати компромісні рішення, впливом оточення тощо. У сім'ях, створених між українцями та іноземцями, виявляються тенденції до інтернаціоналізації, асиміляції українців, рідше українізації іноземців. Тією чи іншою мірою міжнаціональний шлюб змінює партнерів, впливає на зміну ідентифікації особистості.

Одним з найважливіших елементів національного усвідомлення та фактором зовнішнього сприйняття етнічної групи є мова. У науковій літературі мовне питання є обов'язковою складовою дослідження етнонаціональної ідентичності. Так, на питання „що найбільше об'єднує вас з людьми вашої етнічної спільноти”, 74% українців поставили на перше місце мову, 62% - землю, 57% звичаї [4]. Світова спільнота одностайно

виступає за підтримку та розвиток культур іноетнічного населення та збереження основних елементів ідентичності, зокрема, мови, релігії, традицій та культурного надбання за умови поваги до норм та законів і права на самовираження громадян приймаючої країни.

Для українських іммігрантів важливу роль у збереженні української мови відіграє оточення, сім'я, школа. Діти у міжнаціональних сім'ях, зазвичай, ростуть двомовними, але на перший план виходить мова країни проживання, адже спілкування у побуті, навчання в освітніх закладах, спілкування з однолітками відбувається в основному мовою приймаючої країни. Більшість українських батьків намагається зберегти рідну мову, спілкуючись вдома українською, відвідуючи церкву, записуючи дітей до суботніх та недільних шкіл, залучаючи їх до національного контексту за кордоном. У другому поколінні, за відсутності україномовного оточення, процес збереження мови та інших складових ідентичності значно ускладнюється.

У представників першого покоління іммігрантів четвертої хвилі проблеми зі збереженням української мови не існує, існує бажання більше спілкуватись, читати українською, бути в курсі подій. У них частіше виникає проблема зворотного типу: небажання або відсутності можливості вивчення мови приймаючої країни: „дуже великий відсоток українських жінок дотепер не розуміє того, наскільки важливо говорити мовою країни свого перебування. Є випадки, на які не можна дивитись без жалю. Жінки, які прожили в Іспанії 5, 6 і навіть 7 років, володіють іспанською в обсязі не більше 100 слів. Ця обставина віддаляє жінок від можливості отримати краще місце роботи, спілкуватися з ширшими колами населення місць, у яких вони мешкають, а також бути в курсі актуальних суспільно-політичних справ регіону свого проживання” [7].

Відомо, що білінгвізм цінується на ринку праці. Для осіб, які володіють більше ніж однією мовою у полікультурних суспільствах відкриваються ширші можливості. Варто зазначити, що уряди багатьох європейських країн організовують спеціальні мовні курси для іммігрантів, деякі країни надають можливість одноразового безкоштовного складання іспиту з мови, що є вимогою інтеграції у суспільство і запорукою взаємовигідної взаємодії іммігранта з приймаючою країною.

Важливим для збереження національної ідентичності українців за кордоном є питання освіти. Загалом діти іммігрантів мають можливість відвідувати суботні та недільні школи при церквах та асоціаціях, які відіграють значну роль як консолідуючий фактор соціального життя та збереження національної ідентичності. Ініціаторами створення та викладачами здебільшого виступають іммігранти, зокрема трудові, здійснюючи викладацьку діяльність у вільний від роботи час. Українська освіта за кордоном представлена школами з українською мовою навчання; з вивченням циклу українознавчих предметів, загальноосвітніми навчальними

зкладами з вивченням української мови; закладами з факультативним вивченням української мови; суботніми та недільними школами, дошкільними закладами. У 2007 році рішенням Кабінету Міністрів України для громадян, які проживають за кордоном, було створено Міжнародну українську школу, яка координує діяльність українських навчальних закладів за кордоном, надає методично-інформаційну підтримку, консультативно-методичну допомогу, створює можливості дистанційного навчання українцям, які постійно чи тимчасово проживають поза межами України.

Незважаючи на прийняті заходи, підтримка з боку України освіти за кордоном не є достатньою. Так, в Іспанії за різними підрахунками налічується більше 200 тисяч українців. Привертає увагу факт, наведений у статті „Діти іммігрантів у країнах Середземномор'я: освіта серед дітей норвезьких „кліматичних” іммігрантів та дітей українських трудових мігрантів”: значно менша за чисельністю норвезька громада може користуватись послугами п'яти норвезьких шкіл, відкритих в Іспанії (в той час, як українських повноцінних загальноосвітніх шкіл в Іспанії немає). Навчання у таких школах проводиться за норвезькою програмою і, незважаючи на їх приватну форму, частково фінансуються і контролюються Норвезькою системою освіти. Окрім того існує школа дистанційного типу, за допомогою Інтернету навчання в якій можуть проходити норвезькі учні, що живуть поза межами своєї Батьківщини, але хочуть отримати освіту, що відповідає законодавству Норвегії. Існує також можливість отримати додаткову освіту, що дає знання з історії Норвегії, політики та релігії. В той же час діти українських іммігрантів навчаються за іспанською системою освіти і додатково мають можливість відвідувати одну з дев'яти суботніх шкіл з недержавним фінансуванням, які співпрацюють з Міжнародною українською школою, що дозволяє дітям українських іммігрантів здобути освіту, диплом якої визнається в Україні. Дітям викладають предмети з українських навчальних програм, такі як українська мова, історія та релігія. Автор дослідження робить висновок, що факт існування п'яти повноцінних норвезьких шкіл і відсутність таких українських шкіл в Іспанії, зважаючи на значно більшу українську громаду і чисельність українських дітей, може вказувати на мотивацію іммігрантів, стратегії інтеграції у суспільство та нерівномірність фінансових можливостей [21].

Значну роль у збереженні національної ідентичності відіграє згуртованість, суспільна активність іммігрантів. Певною мірою активність залежить від статусу іммігранта. Нелегальні мешканці надають перевагу більш відособленому способу життя. Прикладом можуть слугувати наші співвітчизники, які проживають у Британії. Як показало дослідження проведене TUC, у плані самоорганізації вони виявили менше бажання об'єднуватися між собою: „албанці та українці, зокрема, схильні до думки, що „кожен живе своїм життям”, ”українці здебільшого не бажають вступати

в контакт зі своїми сусідами, що ймовірно відображає більшу кількість нелегальних іммігрантів у цій групі” [16]. Легальні та легалізовані проявляють достатньо активну позицію у житті громади.

На жаль, державна підтримка у створенні і діяльності організацій є недостатньою. Це спонукає українців самотужки утворювати організації та асоціації різного спрямування: професійні, жіночі, студентські, культурні, освітні і т.д. За даними МЗС України, „порівняно з іншими світовими діаспорами, українські громади мають найбільшу кількість різних громадських об’єднань (за приблизними підрахунками – близько 3 тисяч). Найбільше їх у Канаді – майже тисяча осередків: політичних, культурно-освітніх, професійних (об’єднання лікарів, учителів, інженерів, адвокатів), жіночих, молодіжних тощо” [18].

Щодо ЄС, лише в Італії на сьогоднішній день діє близько 80 громадських організацій та асоціацій. Такі організації часто співпрацюють з церквою, їх робота направлена на організацію суботніх та недільних шкіл для дітей іммігрантів, допомогу у працевлаштуванні, пошук житла, підтримку та розвиток культури, надання юридично-правових послуг та консультацій, інформування, роз’яснення законів, на допомогу жінкам, боротьбу з гендерним насильством, видання україномовних періодичних видань, спілкування українською мовою, а також на спільне відзначення свят, обговорення суперечливих політичних та історичних подій, організацію різноманітних культурних заходів (концертів, виступів, зустрічей, виставок), створення Інтернет-порталів з метою висвітлення подій, можливості он лайн знайомств та обміну інформацією, пошуку друзів та ділових партнерів.

Нагальними потребами новоприбулих іммігрантів є необхідність у інформації, оформленні документів, допомозі у працевлаштуванні, пошуку житла, соціальній та психологічній підтримці, медичному обслуговуванні, визнанні дипломів про освіту, водійських прав, пенсійному забезпеченні, оподаткуванні, вивченні мови країни перебування і т.д. Серед іммігрантів, що певний час проживають у країні і є відносно включеними у суспільство, а також серед представників діаспори спостерігається потреба у духовному житті, бажання збереження національної ідентичності, мови та культури, передача надбань молодому поколінню.

Збереження національної ідентичності великою мірою залежить від бажання самої людини, мотивації переїзду, ставлення оточуючого середовища. Відомі випадки зміни етнічної ідентичності, зокрема негативної, що, за визначенням Євтуха В.Б., являє собою „ідентичність, зміст якої визначається інтолерантними установками та негативними діями” [1, 82]. Наприклад, іммігрант, всіляко намагаючись асимілюватись, стати повноправним членом приймаючого суспільства, відмежуватись від негативного образу своєї етнічної групи, уникаючи дискримінації на етнічному чи расовому ґрунті, намагається змінити національну

ідентичність, змінюючи ім'я та прізвище, оселяючись у районах, де здебільшого проживає місцеве населення, подалі від місць гуртування іммігрантів. Такі випадки трапляються і серед українців, хоча, більш поширеними вони є серед вихідців з мусульманських країн. Нещодавно у новинах Бі-Бі-Сі було анонсовано французьку стрічку „Італієць”. У ній висвітлюються проблема, з якою зіштовхуються іммігранти, для котрих зміна імені з арабського на європейське дає можливість отримати роботу і перспективу кар'єрного росту. Головний герой, італієць Діно Фабриці (насправді французький алжирець Мурад Бен Сауд), стає успішним торговцем машинами завдяки зміні імені. В реальності така тенденція зараз є дуже поширеною і свідчить про те, що у багатьох випадках іммігранти вбачають зміну ідентичності як необхідність для повноцінного включення у суспільство країни проживання.

Є очевидним, що у сучасному глобалізованому світі питання збереження національної ідентичності є актуальним для усіх учасників міграційних процесів. Успішна інтеграція іммігранта в іноетнічне середовище підвищує ризик втрати національної ідентичності. У випадку України, відсутність системної послідовної підтримки іммігрантів з боку держави частково компенсується діяльністю церкви та недержавних організацій, ініціаторами створення яких є безпосередньо іммігранти. Важливими факторами збереження національної ідентичності іммігрантів є задоволення їх потреб за кордоном та створення сприятливих умов для повернення на батьківщину.

Література

1. Євтух В. Б. Етнічність: Глосарій / В. Б. Євтух. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009.
2. Єгорова І. Українці в Італії: втрата чи здобуток для України // День.— 2007 – № 22.
3. Зарембо К. Протекціонізм трудової імміграційної політики в Україні: необхідність чи самовпевненість? – МЦПД, Європейські акценти, № 86 2010.
4. Ключковська І. Освіта українського зарубіжжя як фактор збереження етнопонаціональної ідентичності, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://duda.org.ua/index.php?Itemid=66&id=135&option=com_content&task=view
5. Кремень В. Тест на виживання. Глобалізаційні виклики національній ідентичності, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/291177/>
6. Кушніренко Н. Українці в Іспанії: заробітчани чи діаспора?, 2007 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.if.gov.ua/modules.php?name=News&file=print&sid=4759>

7. Наконечна Я. Імміграція та гендерне насильство. Досвід українців у Іспанії, 2009 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucranianas.org/ong/index.php?page=Inmigracion-y-Violencia-ucrania>

8. Пономарева О. Українська імміграція в Італії: проблематика та перспективи, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazetaukrainska.com/ukra-nska-tal-ya/ukra-nska-mm-grats-ya-v-ital-problematika-ta-perspektivi>

9. Приходько О. Європейська міграція в цифрах та узагальненнях // Дзеркало тижня. – 2008. – №37.

10. Профазі М.: українські іммігранти працюватимуть і не створюють проблем місцевим службам, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vikno.eu/novini/novini/m.profazi-ukrayinski-immigranti-pratsovti-y-ne-stvoryuyut-problem-mistsevim-sluzhbam.html>

11. Рижа І. Україна у міжнародному просторі – різні погляди на еміграцію, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2010/07/30200>

12. Темірова І.Ю. Модель розселення українців в Іспанії та Португалії як індикатор інтеграції // К., 2010. Випуск 32 - 2010.

13. Томас Р. Українці в Лондоні // Дзеркало тижня. – 2006. – № 33.

14. "Integration Contract" & National Identity Debates: France: Draft Law on Immigration, Integration, and Nationality, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://interkulti.net/index.php/monitor/136-qintegration-contractq-france-draft-law-on-immigration-integration-and-nationality>.

15. Hosnedlová R., Stanek M. Immigrantes ucranianos en España. Una aproximación a las pautas de movilidad intenacional // Scripta Nova XIV, núm 312.

16. Markova E., Black R. East European immigration and community cohesion // University of Sussex, 2007. — P. XII.

17. <http://www.bank.gov.ua>

18. <http://www.mfa.gov.ua>

19. Robila M. Eastern European immigrants in the United States: A socio-demographic profile // The Social Science Journal 44, 2007.

20. Sarkozy moves quickly to tighten immigration laws, 2007 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2007/06/12/world/europe/12iht-france.4.611257.html>.

21. Solvang B., Tymczuk A. Children of immigrants in the Mediterranean: education among children of Norwegian “climate” migrants and children of Ukrainian labour migrants, 2008 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://antropologia.umh.es/GIA/index/html>.

22. Taran P. and all. Economic migration, social cohesion and development: towards an integrated approach // Council of Europe, 2009.

УДК 159.922.4(477.8)

Б. Г. Гвоздецька

ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ МЕШКАНЦІВ ПОГРАНИЧЧЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)

Стаття присвячена дослідженню пограниччя Карпатського регіону на прикладі Львівської та Івано-Франківської областей. Проаналізовано особливості та відмінності ідентичностей мешканців пограниччя Карпатського регіону.

Ключові слова: *Карпатський регіон, пограниччя, ідентичність, самоідентифікація, Львівська область, Івано-Франківська область.*

The article deals with the analysis of the Carpathian boarder region based on the example of the Lviv and Ivano-Frankivsk areas. The identity peculiarities and differences among the Carpathian region residents have been analyzed.

Key words: *Carpathian region, boarder region, identity, self identification, Lviv region, Ivano-Frankivsk region.*

Територія нашої держави є внутрішньо неоднорідною. Природні ландшафтні особливості та протяжність території є однією з причин регіональних відмінностей, що виявляється у стилі життя і культурних традиціях. Пограниччя відноситься до периферійних територій держави, які мають дещо інший розвиток, ніж центральні території, зокрема, вони зазнають більшою мірою впливу сусідів у економічній, політичній, культурній сферах життя.

Така ситуація склалася сьогодні на пограниччі Карпатського регіону. За останні два десятиліття тут відбулися значні соціальні зміни: передусім, значне розширення прав і можливостей соціальних суб'єктів пограниччя; посилилася інтенсивність міжгрупових контактів; значного розвитку набрала міжнародна співпраця у таких сферах, як соціальна, економічна, політична, медична, наукова, технологічна, набув важливості такий фактор, як міжетнічна взаємодія. На сьогоднішній день усвідомлення жителями пограниччя своєї індивідуальної та групової ідентичності стало вельми актуальним і потребує всебічного вивчення та дослідження.

Досить глибокої наукової розробки поняття пограниччя отримало у працях польських дослідників: А. Садовського, А. Клоковської, М. Щепанського, Г. Бабінського, З. Круча, Ю. Хлебовчика, Г. Красовської. Однак кожен із них висвітлював розуміння пограниччя через дефініції.

А. Садовський, наприклад, розглядає пограниччя у трьох площинах: просторовій – прикордоння як територія, що лежить поблизу кордону чи далеко від центру; суспільно-культурній – прикордоння як просторовий суспільно-культурний контакт між двома і більше народами чи етнічними групами; особистісно-культурній – прикордоння як місце формування нової людини та її культури [4, 5].

Відома дослідниця міжкультурної взаємодії А. Клоковська запропонувала дві дефініції цього поняття:

- у вузькому розумінні пограниччя вона розглядає як територію, розташовану між двома етнічними чи регіональними теренами, котра характеризується етнічними чи національним змішанням, що є результатом просторової близькості;

- у широкому розумінні пограниччя – це будь-яке сусідство культур, яке виникає із змішаної генеалогії чи шлюбів, із членства в національній чи етнічній меншості на території, яка домінує над іншою національною культурою; з еміграційної ситуації [10, 125].

Ще один підхід представлений у працях М. Щепанського. Пограниччя він пов'язує з державними кордонами і політичними практиками. „Пограниччя – територія навколо минулих і теперішніх політичних кордонів, яка була розділена ними в минулому чи сьогодні і знаходиться у двох чи більше державах” [13, 36].

З. Круч акцентує свою увагу на соціокультурному характері пограниччя. Він обґрунтував, що пограниччя являє собою „новий соціально-економічний простір” для формування якого необхідна наявність державних кордонів, у результаті функціонування яких утворюються раніше невідомі типи економічних, культурних і соціальних відносин, а також виникають взаємини між спільностями, які проживають на території пограниччя [14, 45].

Вивченням етнічних процесів в українському пограниччі займалися такі українські дослідники: О. Болдецька, І. Кононов, А. Круглашов, М. Макара, І. Минович, К. Шестакова. Різним аспектам пограниччя були присвячені роботи: О. Грицай, О. Даниленко, О. Крисенко, І. Мухіна, О. Пригаріна, М. Чугуєнко, Є. Юрійчук.

Мета цієї статі – показати, що пограниччя Карпатського регіону є неоднорідним і всі його мешканці у залежності від області відзначаються своїми особливостями та відмінностями ідентичностей.

Століття назад пограниччя відзначалося такими характеристиками, як периферійність, недоступність, низький рівень населеності, низький рівень розвитку, залежністю та підпорядкованістю, багатокультурністю. З позицій сучасних поглядів пограниччя, вже не розглядається як характеристика віддаленості від центру, культурної відсталості, а, швидше, як наявність додаткових можливостей економічного і соціокультурного розвитку. Зони

пограниччя мають подвійне положення в соціально-географічному просторі держави, будучи одночасно і центром, і периферією. Являючись периферією держави, територія пограниччя стає центром регіону, життя якого визначається наявністю кордону. Виходячи з цього, можна говорити про регіональну культурну гомогенність пограниччя на противагу внутрідержавної гетерогенності.

З точки зору світосистемного аналізу пограниччя розглядається як новий політичний, економічний і культурний феномен, набуваючи особливого значення в умовах руйнування Вестфальської системи міжнародних відносин, „розмивання” державного суверенітету і змінення функцій національної держави, для яких була характерна гіпертрофія бар’єрної функції державного кордону і елімінація локальних особливостей в середині держави [1, 5].

Про специфічну культуру пограниччя згадував відомий польський етнограф Ю. Хлебовчик: „Пограниччя є територією зіткнення і існування різних мовних і етнічних груп, для яких характерний специфічний розвиток” [9, 21]. У цьому контексті В. Кочан відмічає три важливі риси культури пограниччя:

- пограниччя є територіально прив’язаним, виступає як специфічний регіон;
- культура пограниччя розкриває нам свою специфіку через взаємодію соціокультурних спільностей;
- культура пограниччя володіє власною динамікою розвитку [4, 166].

Завважимо, що у прикордонних регіонах значно інтенсивніші контакти між багатьма етнічними групами, що часто призводить до розмивання етнічної самототожності мешканців та самовизначення радше у категоріях місця проживання чи регіону, ніж у національних категоріях (як „тутешній” або „ані той, ані той”) [5, 271]. А. Клоковська вважає, що: „Особливий випадок становить життя індивіда в умовах пограниччя різних культур. Тут є подвійний вплив на свідомість індивіда щодо його національного визначення: або ситуації пограниччя культур загострює цю свідомість і викликає захисні настанови щодо чужої національності та культури, чи навпаки, - зміцнюючи різні культурні впливи призводить до їхньої амальгамації та до неясного, складного національного самовизначення чи взагалі до відсутності будь-якого виразного самовизначення індивіда” [10, 139].

Простір прикордонних, сусідніх культур не обов’язково розглядати тільки в географічно-політичному сенсі. На нього можна подивитися і з точки зору близькості чи змішування індивідів різних національних ідентифікацій. Впливи різних культур, принаймні, їхніх фрагментів, не слід обмежувати тільки ситуацією геополітичного прикордоння чи станом національних меншин у багатонаціональному суспільстві. Вони можуть бути

наслідком подорожей, участі в міжнародних рухах та інституціях, нарешті, обміну широкою культурною інформацією, яку транслюють мас-медіа. Такого роду культурні впливи, зрозуміло, не призводять остаточно до радикальної зміни індивідуальної етнічної ідентичності. Натомість вони можуть підсилювати чи послаблювати етнічне самовизначення індивіда та його ідентифікацію з національною культурою [8, 37].

З цього приводу Коржов Г. пише, що: „Часто-густо на пограничних територіях спостерігалась інтенсивна міграція, змішування різних народів і становлення сталих територіальних ідентичностей, які відтіснили на задній план ідентичність національну” [3, 108].

Автори, які розробляють проблематику національної ідентичності, зазначають, що концепт національної ідентичності має близьку спорідненість з такими поняттями, як нація і держава. Ключовим моментом у самовизначенні всякої нації є її національна свідомість, тобто усвідомлення її членами самого факту існування своєї нації як відокремленої від інших націй, існування у членів нації почуття належності до даної людської спільноти та ідентифікація з нею.

Нація, мабуть, є, передусім, культурною цілісністю, а держава – політичним утворенням. Тому ідея національної держави – це ідея політичної цілісності, в рамках котрої об’єднуються люди із спільною історією, культурою, мовою тощо. Звідси національна ідентичність щільно пов’язана з почуттям спільної долі, спільної пам’яті, спільних переживань тощо.

Ідентичність – концепт багатомірний. Національна ідентичність у цьому відношенні охоплює та містить в собі багато різноманітних і взаємозалежних вимірів: політичних, правових, економічних культурних, соціальних, етнічних, релігійних, історичних, територіальних тощо. Дослідники, які вивчають проблему національної ідентичності як на теоретичному, так і на емпіричному рівні, приділяють головну увагу питанням формуванням нації-держави, становлення політичної нації, особливостей „етнічного” та „громадського” націоналізму, національного вибору, зміцнення національних інтересів, національних символів і почуттів, національної гордості та патріотизму тощо [7, 160].

Територіальна ідентичність (ТІ) – це сприйняття індивідом себе як представника певної „уявленої спільноти” (за Б. Андерсеном), яка ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя. Важливим є питання масштабу або кордонів тієї території, з якою індивід себе ототожнює. Запропонований термін ТІ можна розглядати як узагальнене поняття з найширших і найменш визначеним об’єктом співвідношення. Територіальна ідентичність може стосуватися об’єктів різного масштабу та змісту, таких як місце проживання, мікрорайон, район, локальна община,

територіальна громада, селище, місто, регіон, країна, субконтинент або континент загалом і навіть земна куля. У процесі підсилення локальних і регіональних складників самоототожнення національний компонент ставав малопомітним або взагалі не релевантним у життєвому світі місцевих мешканців. Не є винятком у цьому плані й сучасна Україна, яка поєднує в собі не однорідні в культурно-національному, економічному, ціннісно-світоглядному аспектах регіону [3, 108].

Характерною особливістю ідентичностей відзначається пограниччя Карпатського регіону, який займає крайню західну прикордонну територію країни та знаходиться на території Карпат, Передкарпаття та Закарпаття. Площа його становить 56,6 тис. км² (9,4% території України). Сюди входять чотири області: Львівська, через межі якої проходить західний кордон з Польщею; Івано-Франківська на крайньому півдні, 50 км, є державним кордоном України з Румунією; Чернівецька область у південно західній частині України, яка межує з Румунією та Молдовою; Закарпатська область, яка межує з чотирма державами: на півдні з Румунією, на південному заході з Угорщиною, на заході зі Словаччиною, на північному заході з Польщею. Карпатська зона західноукраїнського регіону відзначається яскравою етнографічною своєрідністю. Вона поділяється на три історико-етнографічні райони: Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину [2, 137].

Беручи до уваги українську національну та державну історію, варто відзначити особливості пограниччя Карпатського регіону. З одного боку, офіційний західний кордон часто вважається межею східної цивілізації в культурному, релігійному, політичному та правовому сенсі. З іншого боку, він швидше поєднує, ніж розділяє жителів пограниччя, які мають подібну історію, порівняно молоду державність і схожий цивілізаційний досвід. У 1990-х роках ці громади започаткували процес відсторонення від соціалістичного світу з його організаційними, політичними та промисловими структурами [6, 60]. Якщо давати загальну характеристику пограниччя, то пограниччя Карпатського регіону слід віднести до перехідного пограниччя – регіон активної культурної взаємодії, плавної зміни набору культурних ознак від однієї територіально стабільної культури до іншої. Це історично зумовлені пограниччя, властивості яких являються результатом довготривалого історичного розвитку. За кількістю межуючих соціокультурних спільностей Львівська та Івано-Франківська області є бікультурними пограниччями, адже вони межують тільки з одним сусідом Львівська з Польщею, а Івано-Франківська з Румунією; Закарпатська та Чернівецька області є полікультурними пограниччями, вони межують з багатьма сусідами, так Закарпатська – з Угорщиною, Румунією, Словаччиною, а Чернівецька – з Румунією та Молдовою. За ступенем культурної дистанції між межуючими соціокультурними спільностями ці регіони слід віднести до культурно варіативного пограниччя, яке

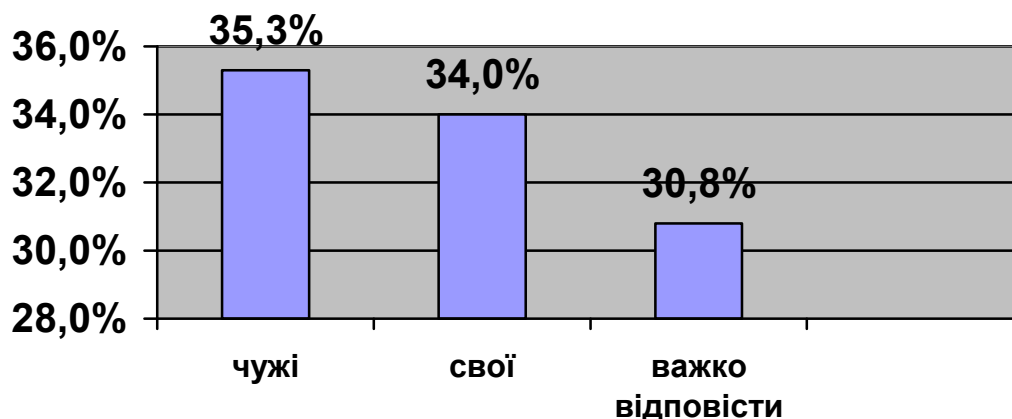
ВИПУСК 4

представляє собою співіснування близьких культур. За домінуючими функціями в „роботі” державного кордону то це відкрите пограниччя. Тут переважає контактна функція кордону, яка зумовлює високу активність транскордонних комунікацій, стабільність економічних і соціокультурних зв'язків між територіями пограниччя.

На підтвердження наведених думок скористаємося результатами соціологічного опитування, яке було проведено з січня по червень 2010 р. в межах Карпатського регіону – Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей. За репрезентативною вибіркою було опитано 800 респондентів різних вікових груп. У цій статті увага буде приділена Львівській та Івано-Франківській областям, які є деякою мірою схожі між собою своїми бікультурними пограниччями.

Так, на запитання „Чим для Вас є кордон?” думки респондентів розділились майже порівну, це „межа, яка відділяє свої від чужих” відповіли – 35,3% опитаних респондентів, 34,0% – вважають що по той бік кордону „свої” і 30,8% не змогли визначитися (див. рис. 1).

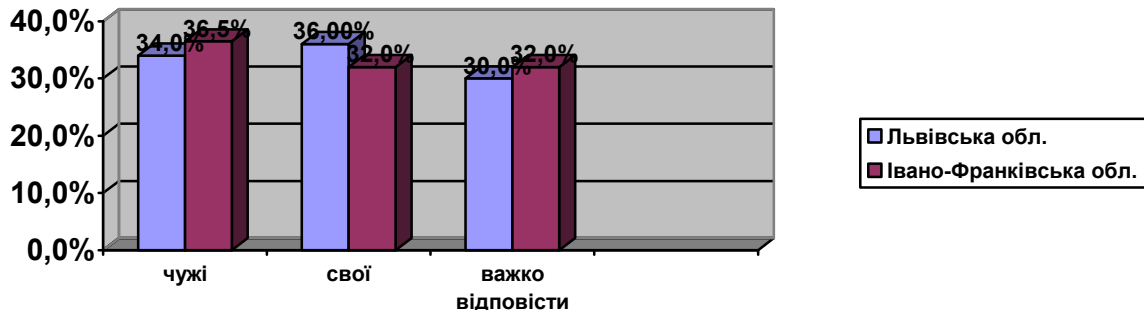
Рисунок 1.
Ідентифікація мешканців пограниччя що до своїх сусідів, (%)

Якщо розглядати по областях, то респонденти Львівської області ідентифікують сусідів у більшості як „своїх” – 36%, тоді як жителі Івано-Франківської області у більшості вважають своїх сусідів – „чужими” – 36,5% (див. рис. 2).

Рисунок 2.

Ідентифікація мешканців пограниччя,
що до сусідів по областях, (%)

Пограниччя Львівської області характеризується інтенсивнішою взаємодією та міграцією, ніж пограниччя Івано-Франківської області. Це і зумовлює більшу ідентифікацію категорії „своїх”. Також можна побачити чітку відмінність між областями залежно від вікової групи (див. табл.1).

Таблиця 1.

Залежність ідентифікації мешканців
пограниччя що до свої сусідів від віку респондентів, (%)

По той бік кордону	18-29		30-39		40-49		50-59		60-старші	
	Л.	І.-Ф.	Л.	І.-Ф.	Л.	І.-Ф.	Л.	І.-Ф.	Л.	І.-Ф.
Чужі	37,0%	32,5%	24,1%	34,4%	29,3%	44,4%	36,6%	46,8%	31,3%	33,3%
Свої	20,4%	22,5%	41,4%	37,5%	41,5%	25,9%	43,9%	29,8%	43,8%	38,6%
Важко відповісти	42,6%	45,0%	34,5%	28,1%	29,3%	29,6%	19,5%	23,4%	25,0%	28,1%
Усього	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

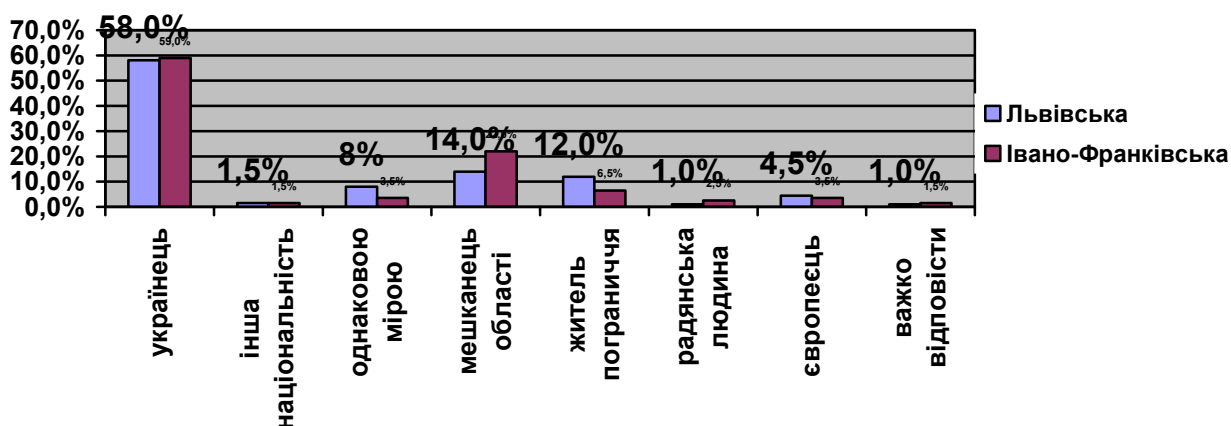
Вікова категорія «молодь» відзначається найбільшою невизначеністю – 42,6% та 45,0%. Це зумовлено тим, ідентичності та ідентифікації у такому віці ще остаточно не сформовані і продовжують формуватися. Але більшість

ВИПУСК 4

все ж таки переважає за відповіддю „чужі” – 37,0% та 32,5%. Щодо респондентів працездатного віку то тут видно чітку лінію відмінностей між областями. Мешканці Львівщини ідентифікують більшою мірою сусідів як своїх, вік: 30-39 – 41,4%, 40-49 – 41,5%, 50-59 – 43,9%. Мешканці Івано-Франківщини вважають, що по той бік живуть у більшості „чужі”: 30-39 – 34,4%, 40-49 – 44,4%, 50-59 – 46,8%. Між віковою категорією пенсійного віку різких відмінностей немає, більшість одностайні у відповіді „свої” це 43,8% Львівської області та 38,6% Івано-Франківської обл.; така диференціація зумовлена обставинами, які склалися історично.

У структурі національно-просторових ідентичностей серед опитуваних мешканців пограниччя перше місце посідає національно-державна ідентичність відповідно 58,0% - Львівська та 59,0% Івано-Франківська області. Друге місце посідає регіональна ідентичність: 22,0% мешканців Івано-Франківщини та 14,0% Львівщини. Жителями пограниччя ідентифікують себе відповідно 12,0% - Львівщини та 6,5% Івано-Франківщини. Хотілося б звернути увагу на те, що мешканці пограниччя Львівської області характеризуються подвійною ідентичністю 8,0% опитаних (див. діаграм. 3).

Діаграма 3.
**Показники просторово-територіальної самоідентифікації
жителів пограниччя Львівської та Івано-Франківської
областей, (%)**

Аналіз залежності самоідентифікації мешканців пограниччя від віку респондентів, показав, що всі вікові категорії у своїй більшості ідентифікують себе як українці, особливо старші вікові групи відповідно 67,0% та 67,4%. Однаковою мірою спостерігається відчуття регіональної

ідентичності, вищою воно є у віковій категорії 30-39 років – 29,5%. Жителями пограниччя самоідентифікується в основному молодь – 11,7% та люди працездатного віку (30-39, 40-49) – 19,7% та 14,7%. Це свідчить, на нашу думку, про те, що це порівняно нова ідентичність, яка нещодавно утворилася. Серед мешканців пограниччя спостерігається досить високий рівень ідентифікації, пов'язані з двома національностями, найбільш серед вікової групи 40-49 років – 13,2%, молодь – 3,25%, інші вікові категорії до 5%. Інша національність майже відсутня, лише у старших вікових групах її присутність склала 2,3% - 50-59, та 3,4% 60 і старші. Серед респондентів виявилися і такі, хто, незважаючи ні на що, відчуває свою належність, передусім, до радянських часів, радянського минулого. Таких було 5,7% - 50-59 років, та 2,2% - 60 і старші. Європейцями відчули себе усі вікові категорії, проте, привертає увагу рівень цієї ідентичності у молодіжному середовищі – 6,4%. „Неідентифікованих” респондентів, які не змогли визначити свою національно-просторову ідентичність не виявилось тільки у двох вікових групах 30-39 та 60 і старші. Цікаво, що найбільший відсоток склала вікова група 50-59 – 2,3%, та молодь – 2,1%. Молодь, очевидно, тому, що ще до кінця не визначилася і продовжує формувати свою ідентичність, а вікові групи 40-49, 50-59 опинилися на переході до нових соціальних умов і втратили приналежність до конкретної спільноти набули такої риси як маргінальність (див. табл.2).

Таблиця 2.

Залежність показників просторово-територіальної самоідентифікації жителів пограниччя від віку респондентів, (%)

Національно-просторові ідентичності	Вік				
	18-29	30-39	40-49	50-59	60-старші
українець	55,3%	42,6%	54,4%	67,0%	67,4%
інша національність	1,1%	0%	0%	2,3%	3,4%
однаковою мірою	3,25%	4,9%	13,2%	4,5%	4,5%
мешканець області	20,2%	29,5%	14,7%	9,1%	19,1%
житель пограниччя	11,7%	19,7%	14,7%	3,4%	1,1%

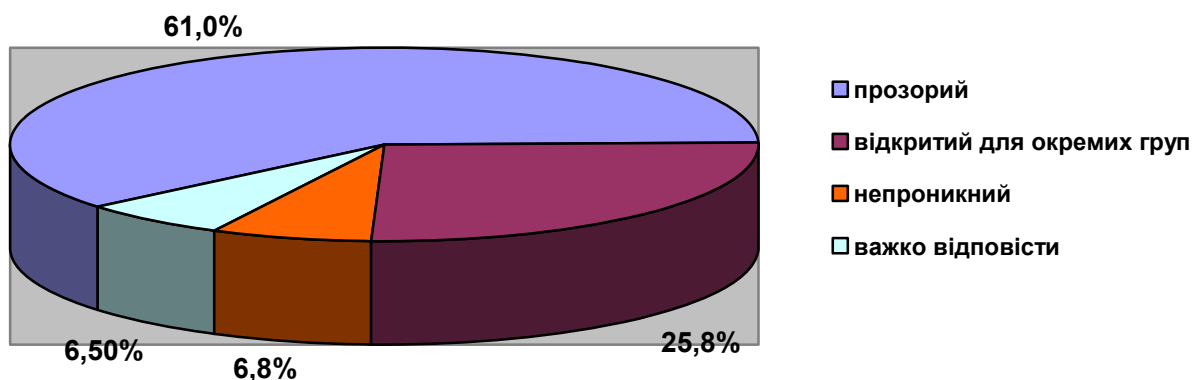
ВИПУСК 4

радянська людина	0%	0%	0%	5,7%	2,2%
європеець	6,4%	3,3%	1,5%	5,7%	2,2%
важко відповісти	2,1%	0%	1,5%	2,3%	0%
усього	100%	100%	100%	100%	100%

На запитання «Яким, на Вашу думку, має бути кордон?» , більшість хотіли б його бачити прозорим для перетину – 61,0% опитаних респондентів, 25,8% - вважають, що він має бути відкритим для окремих груп, 6,8% - мешканців пограниччя бачать його непроникним і 6,5% - ще не визначилися (див. рис. 4).

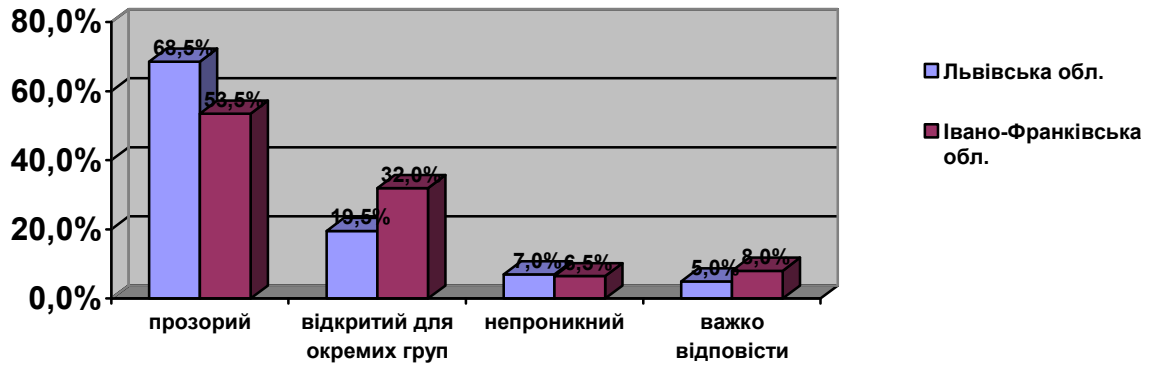
Рисунок 4.

Погляди мешканців пограниччя на закритість кордону, (%)

Якщо розглядати по областях, то можна побачити, що більшість мешканців Львівської області в більшості хочуть бачити кордон прозорим – 68,5% опитаних респондентів, де в Івано-Франківській лише 53,5%. На Івано-Франківщині 32,0% відстоюють думку, що кордон має бути відкритим для окремих груп і лише 19,5% так думають у Львівській області. Майже однаковою мірою вважають, що він повинен бути закритим 6,50% та 7,00%. Не змогли визначитися 8,0% Івано-Франківської та 5,0% Львівської області (див. рис. 5)

Рисунок 5.
Погляди мешканців пограниччя на закритість
кордону по областях, (%)

Отже, пограниччя Карпатського регіону є неоднорідним, а області які його утворюють відзначаються своєю особливістю та відмінністю ідентичностей. Вивчення та дослідження цих відмінностей та особливостей дасть можливість вирішувати не тільки проблеми міждержавних відносин а й проблеми регіонального рівня.

Література

1. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века: пер. с англ. / И Валлерстайн. – М.: Логос, 2003.
2. Етнографія України: Навч. посібник / За ред. С.А. Макарчика. – Львів: Світ. - 1994.
3. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. - № 1.
4. Кочан В.М. Типологія пограниччя // Культура народів Причорномор'я. 2008. – № 124.
5. Левіцка М., Роланд А. Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. За ред. Грицака Я., Портнова А., Сусака В. – Київ-Львів, 2007.
6. Гуменюк О. Ставлення місцевих лідерів західних прикордонних регіонів України до ситуації на сучасному західному кордоні України // Перспективні дослідження. - 2003, № 20.
7. Ручка А. Варіації національно-просторових ідентичностей / За ред. А.Ручки. - К.: Інститут соціології НАН України. - 2002.

8. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. - К.: Інститут соціології НАН України. - 2002.
9. Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu. – Katowice; Warszawa; Krakow, 1975.
10. Kłoskowska A. Kultury narodowe u korzeni. - Warszawa, 1996.
11. Kłoskowska A. Tożsamość i dentyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologiznej// Kultura i Społeczeństwo, № 1. - 1992.
12. Sadowski A., Czerniawska M. Tożsamość Polaków na poganiczach. – Białystok, 1999.
13. Szczepański M. Na peryferiach systemu światowego? Socjologiczna refleksja wokół miejsca pogranicza kulturowego w układzie globalnym// Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty / Pod red. K.Krzysztofka, A.Sadowskiego. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001.
14. Wojakowski D. O technice malowania obrazów, czyli teoretyczne dylematy socjologii pogranicza // Przegląd polonijny. – 2002. – № 3.

УДК 316.74:37(477)

А. О. Ярошенко

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

У статті розглядається міжнародна співпраця в області вищої освіти, яка стає найважливішим інструментом подолання нових глобальних викликів і способом інтелектуального взаємозбагачення університетських співтовариств різних країн.

The article highlights the issue of the international cooperation in the field of the higher education, which turns into the most important instrument to overcome the modern global challenges and the way of mutual intellectual enrichment of the university communities in different countries.

Пріоритетом розвитку суспільства у ХХІ столітті, як визнало світове співтовариство, беззаперечно є якість освіти, якому підпорядковані всі інші показники людського життя. Ми є свідками якісних змін як у розвитку цивілізації, так і обставин життя людини, а значить у функціонуванні освіти й розумінні її якості. У виступах науковців,

зазначається, що якість освіти є наріжним каменем сучасної парадигми освіти, безперечним пріоритетом освітньої політики більшості країн, і Україна не стала винятком у цьому процесі. Адже світ збагнув, що у високотехнологічному інформаційному суспільстві, системі інновацій, якість освіти стає головним аргументом людського розвитку, в забезпеченні такого рівня життєвої та професійної компетентності людини, який би задовольняв її прагнення до самовдосконалення і саморозвитку і, як наслідок, потреби суспільства в освічених і висококультурних громадянах.

Якісна освіта розглядається сьогодні як один з індикаторів високої якості життя, інструмент соціальної та культурної злагоди, економічного зростання [6] та декларується як на міжнародному [3] так і вітчизняному рівнях [5].

Адже, будь-яка держава і Україна в тому числі, що дбає про свій рейтинг цивілізованості у світі та про своє майбутнє, повинна розробляти стратегію і тактику управління якістю освіти. Тим паче, що основою європейських домовленостей у рамках Болонського процесу, до якого приєдналася Україна, є саме якість освіти. Відповідно до його принципів, відповідальність за якість освіти лежить насамперед на кожному окремому навчальному закладі, й у такий спосіб забезпечується можливість перевірки якості системи навчання на національному і міжнародному рівнях.

Здійснені кроки по входженню української освіти в європейський освітній простір. Приведені у відповідність з міжнародними вимогами освітньо-кваліфікаційні рівні, структура освіти і контроль за її якістю, завершується робота над відповідними стандартами освіти і професійної підготовки, що наближає вітчизняну освіту до освітніх систем самих розвинутих країн Європи і світу. Цьому сприяють і масштабні міжнародні зв'язки Міністерства освіти і науки України, навчальних закладів з освітніми установами більш ніж п'ятдесяти країн світу, інформаційні можливості співробітництва університетів, проблема нарощування інформаційних ресурсів в українських університетах, мовні можливості міжнародного академічного спілкування та проблеми вивчення іноземних мов студентським та викладацьким складом українських університетів [6].

В розвитку національної системи освіти і демократизації освітньої діяльності за роки в цьому напрямку зроблені істотні кроки. До них слід віднести, окрім розробки нової законодавчої бази галузі введення безперервної ступеневої освіти, створення вітчизняних підручників, педагогічної літератури, оновлення змісту освіти, перш за все в соціально-

гуманітарній сфері, варіативність мережі навчальних закладів і освітньо-професійних програм.

На підвищення якості освіти в Україні спрямовуються і структурно-змістові та процесуальні зміни, що передбачені законами “Про освіту”, “Про вищу освіту”, національною доктриною розвитку освіти в Україні в XXI столітті, державними програмами “Освіта. Україна XXI століття” та “Вчитель”.

Як зазначається в докладі “Розвиток системи освіти в Україні” прагнення України приєднатися до болонського процесу обумовлено розумінням його інтеграційного характеру і тим, що освіта є стабілізуючим і інтегруючим чинником розвитку держави, демократизація всіх процесів становлення сучасного суспільства, що відповідають стратегічним інтересам України в умовах глобалізації. Подальша модернізація системи освіти в Україні, її удосконалення і підвищення якості освітніх послуг є найважливішою соціокультурною проблемою. Це значною мірою обумовлюється процесами глобалізації і потребами у формуванні сприятливих умов для індивідуального розвитку людини, його соціалізації і саморегуляції в Європейському просторі. Вказані процеси стали вагомою і переконливою мотивацією здійснюваного в роки незалежності України модернізації її галузі освіти [2].

Адже не даремно одним із головних напрямів модернізації освіти сучасного періоду виступає перш за все, корінна зміна якості підготовки конкурентоздатних фахівців, які в сучасних умовах є головним критерієм оцінки діяльності навчальних закладів, що включає в себе: 1) подальше підвищення якості освіти; 2) розробка і введення Госту нового покоління; 3) упровадження незалежної оцінки якості освіти; 4) підготовка компетентних, практико-орієнтованих фахівців, що відповідають потребам ринку праці.

Отже, відзначені вище напрями модернізації освіти в сучасних умовах актуалізують на сьогодні питання підвищення якості освіти в цілому. В свою чергу болонський процес посилює європейський акцент оцінки і контролю якості, акредитації, бере курс на зближення стандартів і процедур оцінки. У ряді найважливіших реформ, проголошених болонською Декларацією, названий розвиток європейської співпраці на основі вироблених критеріїв і методик. В резолюції з'їзду європейських ректорів ВНЗ (р. Саламанка, 29-30 березня 2001 р.) якість визначена як “наріжний камінь”, “основоположна умова” довіри, релевантності, мобільності, сумісності і привабливості. Це припускає ряд умов.

Перше: вироблення загальних систем контролю, орієнтованих на стандарти вищої освіти, які встановлюють вимоги до рівня підготовки випускників (результати), але не тимчасові і змістовні параметри процесу.

Друге: створення систем незалежного оцінювання, яке може привести до європейських знаків якості для широких наочних областей вищої освіти (контроль якості без національних меж).

Третє: координування підходів до стандартів якості транснаціональної освіти (франчайзинг, офшорні структури; кампуси та їх мережі; приватно-тренінгові компанії; твіннінг; провайдерні університети та агентства; віртуальні університети і т.д.).

Забезпечення високоякісної освіти на всіх етапах та рівнях має не тільки педагогічний чи науковий контекст, а й соціальний, політичний та управлінський аспекти. Тим паче, що перед українським суспільством стоїть проблема дифіциту об'єктивних критеріїв, які мають забезпечувати порівнюваність фахівців, закладів, послуг, програм тощо. Наявність таких критеріїв мали б створювати основу для конкуренції фахівців, закладів, послуг, програм та призводити до підвищення їх якості.

До основних позитивних моментів, досягнутих в рамках болонського процесу, відноситься створення Європейської мережі агентств якості вищої освіти (ENQA) 2000 р. на основі рекомендацій Ради міністрів освіти країн Євросоюзу.

Говорячи про якість освіти, зазначимо, що вона повинна бути підрозділена на оцінки якості освіти зі сторони, умовно скажемо, зовнішнього середовища - тобто оцінки споживачів освітніх послуг і внутрішні оцінки якості в самій системі освіти.

В свою чергу учасна українська практика оцінки якості освіти припускає значне посилення ролі самооцінки, самообстеження світньої установи. Цей процес вже успішно розвивається в системі вищої освіти. Результати самообстеження розглядаються як важливий попередній результат оцінки якості діяльності світньої установи. І надалі роль самообстеження, як ефективного інструменту оцінки якості освіти на інституційному рівні повинна зростати. В цьому плані вимагає подальшого розвитку практика публічної звітності світньої установи про різні аспекти власної діяльності.

В перспективі необхідний розвиток незалежних (зовнішніх) оцінок якості діяльності світньої установи - оцінок, отриманих в результаті незалежних від освітньої установи/організації і від системи освіти в цілому (у тому числі і від органів управління освітою) процедур, стандартизованих і універсальних (незалежні експерти, інструментарій оцінки і т.д.).

ВИПУСК 4

На сьогоднішній день на рівні освітньої установи оцінка якості освіти представлена двома процедурами: державною підсумковою атестацією випускників (в загальноосвітній школі - ЄДІ) і проміжною і поточною атестацією учнів/студентів в рамках внутрішньої системи контролю якості освіти.

Якість освіти визначається перш за все якістю носія знань (вчителів, професорсько-викладацького складу), який передає ці знання за допомогою різних методик тим, хто навчається. Залежно від фундаментальності отриманих знань ті, хто навчаються можуть:

- витримати конкурсні іспити під час вступу на навчання;
- пройти конкурсний відбір при влаштуванні на роботу;
- успішніше засвоювати навчальні дисципліни, що базуються на знаннях базових дисциплін, вивчених на попередніх стадіях освітнього процесу.

Виникає питання, як же визначити якість викладача?. Питання це є ключовим, відповідь на нього визначатиме зміст освіти, якості навчальних програм, методикау навчання, конкурентоспроможність випускників на ринку праці та інші складові якості освіти. При цьому викладач не тільки передає знання, але і формує особу учня, його світогляд і духовність. Тому якість викладача - поняття комплексне, що включає: рівень компетентності - знання і досвід в певній області науки і практики; потреба і здатність займатися викладацькою діяльністю; спостережливість - здатність помічати істотні, характерні особливості учнів; здатність встановлювати контакти із зовнішнім і внутрішнім середовищем; популярність; науково-дослідну активність; наявність наукової школи.

Безумовно, якість освіти залежить від мотивації персоналу. У викладачів повинен бути відповідний соціальний статус, що забезпечить привабливість викладацької роботи.

Також, в центрі освітнього процесу стоїть споживач знань – той, хто навчається. Саме для нього/неї читаються лекції, пишуться підручники, розробляються нові освітні технології. Тому правомірно говорити про якість учня, який є тим матеріалом, який повинен бути перетворений на кінцевий результат освітнього процесу. Якість тих, хто навчається можна охарактеризувати за допомогою наступних показників: знання, отримані раніше по профільним навчальним дисциплінам; знання комп'ютера; володіння іноземною мовою; бажання вчитися; інтелект; духовність; обдарованість; пам'ять; дисциплінованість; наполегливість; працездатність; спостережливість; планування кар'єри.

Якість знань визначається їх фундаментальністю, глибиною і запитаном в роботі після закінчення навчання. У відкритій освіті організацією

моніторингу за кар'єрою випускників можуть займатися керівники регіональних центрів, для чого доцільно створювати бази даних про випускників. Оскільки більшість показників якості освіти не може мати кількісної характеристики, отримання зведених показників якості по блоках показників і узагальнюючих оцінок можливо за допомогою кваліметрії.

Система зовнішніх оцінок включає в себе перш за все органи влади. Оцінка якості діяльності органів управління освітою (або, що те ж - оцінка якості управління територіальними освітніми системами) - це, по суті, - оцінка якості діяльності територіальних освітніх систем, оскільки за якість діяльності територіальної освіти відповідає відповідний територіальний орган управління освітою [5], методологічною основою якого для оцінки якості діяльності територіальних освітніх систем - територіальних у вузькому значенні, муніципальних, субрегіональних, регіональних - може бути запропонована так звана потокова модель освітньої системи.

Виходячи зі сказаного доцільно забезпечити формування незалежних, у тому числі суспільних організацій, що здійснюють оцінку якості освіти, визначення їх статусу і повноважень. Європейська практика оцінки якості освіти йде по шляху створення спеціалізованих акредитаційних агентств - суспільних організацій, що займаються розробкою інструментарію і методик оцінки якості, а також провідних перевірки і підтверджуючих якості освіти. В компетенцію цих агентств входить також відбір і навчання експертів, провідних обстеження, а також періодична публікація матеріалів перевірок, аналіз результатів діяльності проблем і перспектив систем якості у сфері освіти.

Відкритий європейський простір освіти несе в собі багате джерело можливих перспектив, що враховують нашу різноманітність, але, з іншого боку викликає необхідність додатку подальших зусиль по усуненню бар'єрів і оновленню систем викладання і навчання, що сприятиме розвитку мобільності і тісної співпраці [6].

Міжнародне академічне визнання і привабливість наших систем освіти напряму пов'язано з їх зрозумілістю, як в наших країнах, так і за їх межами. Це викликає необхідність створення системи з двома основними циклами дипломним і післядипломним, яка б відповідала міжнародним еквівалентам і більшій вимозі.

Своєрідність і гнучкість в освіті будуть досягнуті використанням системи навчальних кредитів і періодів навчання. Це дозволить охочим почати і продовжити освіту в різних європейських університетах і одержувати кваліфікації у зручній для них час протягом всього життя.

Дійсно у студентів повинна бути можливість вступити в академічний світ на будь-якому етапі їх професійної кар'єри з різних рівнів підготовки.

Відповідно, для забезпечення в Україні освіти вищої якості і входження в європейське освітнє співтовариство необхідно вирішення як мінімум двох стратегічних задач:

- направленість педагогічної науки на розробку та реалізацію стратегії розвитку освіти, перспектив реформування та розвитку національної освітньої системи;

- розробка та втілення в навчальний процес передових інтелектуальних інформаційних технологій.

Тому на сьогоднішній день саме інформатизація освіти задає головний вектор розвитку освітньої системи, а головним завданням є подолання суперечностей у впровадженні інформаційних технологій в систему вищої школи.

Особливо в процесі співпраці наголошується на розвитку інформаційних можливостей співробітництва університетів [1, 4, 5].

Для забезпечення інформаційної зв'язності і організації взаємодії між всіма учасниками освітянського процесу необхідне створення єдиного освітянського інформаційного простору в якому повинні створюватися і циркулювати інформаційні потоки, що забезпечують рішення всіх освітніх задач, задач управління освітою, обслуговування освітянської діяльності, а також здійснюватися інформаційна взаємодія державних органів, органів освітнього управління. Єдиний освітянський інформаційний простір повинен бути складовою частиною єдиного інформаційного простору країни.

Одним з перспективних шляхів вдосконалення інформаційної підтримки процесів управління освіти є створення єдиного інформаційного простору освіти України, яке є спеціальним чином впорядкованою сукупністю інформаційних ресурсів із загальними правилами їх формування, нормалізації, зберігання і розповсюдження.

Таким чином, міжнародна співпраця в області вищої освіти стає найважливішим інструментом подолання нових глобальних викликів і способом інтелектуального взаємозбагачення університетських співтовариств різних країн. Співпраця Європейського Союзу і України в області вищої освіти має вже більш ніж десятилітню історію і є складним і багаторівневим процесом, що з одного боку сприяє політичному діалогу, з іншого практична направленість якого полягає в розповсюдженні на Україну дії інтеграційної політики ЄС в області вищої освіти.

Література

1. Евтихийев Н.Н. Образование и информатика-96 / Евтихийев Н.Н., Зобов Б.И., Иванников А.Д. и др.; под ред. А.Я. Савельева. – М., 1997.
2. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. / Журавський В.С., Згуровський М.З. – К.: ІВЦ Видавництво “Політехніка”, 2003.
3. Кондрашов П.Е. Компьютерный дискурс: социолингвистический аспект. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Краснодар: Изд-во Кубанского гос. ун-та, 2004.
4. Маланин В. В. Информационные технологии в учебном процессе / В.В. Маланин, В.М. Суслонов, А.Б. Полянин // Университетское управление: практика и анализ. - 2001. – № 4(19).
5. Модели управления процессами комплексной информатизации общего среднего образования / Г.Д. Дылян, Э.С. Работыльская, М.С. Цветкова. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2005.
6. Основы открытого образования. Т.1. /отв. ред. В.И. Солдаткин. – М., 2002.

УДК 316.77-057.87

Ю. В. Корольова

УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Стаття присвячена проблемі формування знань, умінь та навичок інформаційної діяльності студентів, виявленню умов, за яких цей процес проходить найбільш успішно. Дається характеристика позначених умов, розкривається значимість їхнього використання у процесі якісного оновлення вищої освіти.

Ключові слова: студентство, умови, знання, уміння, навички, інформаційна діяльність, вища освіта.

Article is devoted to the problem of formation of knowledge, skills of an information work of students, revealing of conditions at which this process passes most successfully. The characteristic of the designated conditions is given, the importance of their use in the course of qualitative updating of higher education reveals.

Keywords: students, conditions, knowledge, abilities, skills, an information activity, higher education.

У сучасних умовах основна мета освіти полягає у формуванні компетентної, соціально активної творчої особистості. Тому виникає необхідність у створенні такого виховно-освітнього середовища вузу, яке дозволить студенту оволодіти «особливими надпрофесіональними, точніше екстрафункціональними знаннями, уміннями і навичками, що забезпечать його професійну мобільність, конкурентоспроможність і соціальну захищеність» [1, 169]. Однак існуюча система організації виховно-освітнього процесу у вищому навчальному закладі не повною мірою відповідає вимогам до підготовки сучасного фахівця. Не зважаючи на відомі розробки проблеми, формування пізнавальної активності студентів ще не стало потребою значної частини викладачів ВНЗ, що позначається на якості навчання майбутніх фахівців.

Створене реальне протиріччя між вимогами сучасного суспільства до професійних і особистісних якостей фахівців, їх самостійності та активності у професійній діяльності та недостатня розробленість результативних форм і методів формування цих якостей у студентів визначило проблему дослідження: які організаційно-педагогічні умови формування знань, умінь та навичок інформаційної діяльності студентів вищих навчальних закладів?

Поняття «інформаційна діяльність» найбільш розроблено в таких областях, як інформатика, інформаційна аналітика, теорія управління та інші, які безпосередньо пов'язані зі збором, обробкою, зберіганням і представленням інформації фахівцям. Аналіз наукової літератури показав, що ряд авторів (Ю.Ф. Абрамов, Д.І. Блюменау, П.Я. Гальперін, Р.С. Гіляревський, А.І. Михайлов, Н.Ф. Тализіна, А.В. Усова, А.І. Чорний, І.С. Якиманська та ін.) визначають науково-інформаційну діяльність як організаційно оформлений різновид наукової праці та науково-технічної діяльності.

Як показує практика, інформація в даний час стає головним ресурсом науково-технічного та соціально-економічного розвитку держави. Вона відіграє значну роль у процесах навчання, виховання, освіти, що вимагає застосування нових інформаційних технологій (НІТ) – електронних засобів для роботи з інформацією. Впровадження в освіту НІТ, в свою чергу, змушує подивитися на дидактичний процес як на інформаційну діяльність, що вимагає оволодіння студентами специфічних знань, умінь і навичок її здійснення. Б.І. Блюменау визначає інформаційну діяльність як «сукупність операцій з переробки і видачі інформації в рамках системи наукових комунікацій, частина наукової діяльності», основною метою якої є підвищення ефективності наукових розробок [2, 106].

Ми дотримуємося думки вчених, що інформаційна діяльність оснований на інформаційній взаємодії між учнем, викладачем і засобами нових інформаційних технологій. Діяльність, спрямована на досягнення навчальних цілей, є інформаційно-навчальною. У процесі діяльності у

студентів формуються специфічні знання та наступні вміння і навички: вміння володіти технічними пристроями; проводити інформаційний пошук (збір, відбір, реєстрацію інформації); переробляти інформацію (аналіз, синтез, структурування, класифікування та ін); створювати і користуватися навчальними програмами; діагностувати і здійснювати моніторинг якості інформації зберігати і тиражувати інформацію.

У процесі якісного оновлення вищої освіти з особливою гостротою в сучасній освітній практиці висувається завдання визначення та реалізації умов формування знань, умінь і навичок здійснення інформаційної діяльності студентів, які будуть забезпечувати їм успішність у роботі з інформаційними ресурсами.

Будь-яка система успішно функціонує і розвивається при дотриманні певних умов (Ю.К. Бабанський, Ю.А. Конаржевський, Н.В. Кузьміна та ін.). Під умовою прийнято розуміти ті обставини і фактори, які впливають на який-небудь процес дійсності. Так, С.І. Ожегов і Н.Ю. Шведова розглядають умову як «обставину, від якої щось залежить» [7, 89]. У філософському енциклопедичному словнику поняття «умова» трактується наступним чином: 1) як середовище, в якому перебувають і без якої не можуть існувати; 2) як обстановка, в якій що-небудь відбувається [6, 278]. Під умовами ми розуміємо сукупність взаємопов'язаних факторів, необхідних для цілеспрямованого освітнього процесу з використанням педагогічно корисного дидактичного забезпечення, розробленого на базі сучасних інформаційних та комунікативних технологій з метою формування у студентів знань, умінь та навичок, необхідних для досягнення ними успіхів у роботі з інформаційним продуктом.

У результаті аналізу педагогічної літератури і проведеного експериментального дослідження (травень 2009 року, Інститут соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова (далі Інститут), 440 студентів I, II, III курсів навчання усіх спеціальностей) ми виділяємо наступний комплекс умов, необхідних для ефективного формування знань, умінь та навичок інформаційної діяльності студентів:

- позитивну мотивацію студентів;
- облік психологічних та інтелектуальних властивостей особистості;
- самостійну пізнавальну активність;
- діалектичне мислення педагога як інформаційної діяльності.

Створення позитивної мотивації студента і відповідного емоційного настрою є важливою умовою успішного формування знань, умінь і навичок здійснення інформаційної діяльності. Як показують результати нашого дослідження, багато студентів мають і потреби, і мотиви до здійснення інформаційної діяльності. Це виявляється у активному відвідуванні занять, у виконанні домашніх та індивідуальних завдань, у ставленні до організації навчально-виховного процесу, яким, як з'ясувалося, 60,45% студентів

ВИПУСК 4

задоволені (більшою мірою спеціальності «психологія» та менеджмент організацій»). Лише 12% студентів потребують вдосконалення навчально-виховного процесу в межах Інституту (див. табл. 1).

Таблиця 1

Ставлення студентів до навчально-виховного процесу в Інституті

1. Вкажіть, будь-ласка, чи подобається Вам навчально-виховний процес в Інституті соціології, психології та управління?	Кількість об'єктів
1. Подобається\Скоріше подобається, ніж не подобається	60.45%
2. Рівною мірою	26.82%
4. Скоріше не подобається, ніж подобається\Не подобається	11.82%
Вся вибірка	100.00%

Доречно привести в даному випадку точку зору С.Л. Рубінштейна, який зазначає, що для того, щоб студент по-справжньому включився в роботу, потрібно зробити поставлені в ході навчальної діяльності завдання не тільки «зрозумілими, але і всередині приємними, щоб вони набували значимості і знайшли, таким чином, відгук і опорну крапку в їхньому переживанні» [5, 143].

У ході дослідження ми прийшли до висновку, що не сама собою інформаційна діяльність є спонукальним початком до дії, а сукупність мотивів і вольових зусиль при здійсненні певного виду діяльності виступає як умова для формування необхідних умінь будь-якої діяльності, у нашому випадку інформаційної.

Другою умовою формування знань, умінь і навичок інформаційної діяльності студентів є врахування психологічних та інтелектуальних властивостей особистості учнів, яке представляється досить актуальним і логічним. Безперечно, кожен вік характеризується певним ступенем розвитку інтелектуальних якостей і психологічних особливостей особистості і тягне за собою необхідність врахування вікових особливостей студентів при організації навчального процесу. Наявність цього фактору та індивідуальних розходжень спирається на властиві тому чи іншому вікові особливості нервової системи, і має на меті проектування і формування нових рис і властивостей особистості [1, 171].

Критично оцінюючи свої власні знання та здібності на даному етапі, близько 34% опитаних студентів зазначили, що для їхньої професійної самореалізації знань із психології, управління та загальнокультурних знань, які вони отримують в Інституті, достатньо або скоріше достатньо, ніж не достатньо. Зазначимо, що для 22% опитаних студентів бракує отримуваних

знань, але врахуємо, що були опитані лише перші три курси навчання. Можна припустити, що в наступні роки навчання вони ще надолужать отримання потрібного їм знання.

Третьою умовою формування знань, умінь і навичок є самостійна пізнавальна активність студентів. Відповідно до діяльнісного підходу формування і розвиток різних умінь і навичок особистості здійснюється тільки в процесі самостійної активної пізнавальної діяльності студентів, коли відбувається переміщення акцентів з процесу викладання на процес навчання. У цьому випадку якісно змінюється роль викладача в ході навчання – з особи, що передає знання і контролює процес оволодіння ними, він стає особою, що планує і організовує процес навчання, виконує консультативну роль [3, 95]. Таким чином, знання та інформація перетворюються з предмета в засіб навчання. Організація самостійної роботи студентів із формування знань, умінь і навичок здійснення інформаційної діяльності будується з урахуванням наступних елементів управління: формування спонукаючих мотивів; постановки цілей і завдань; планування; інструктажу і консультування; створення інструментарію (рекомендацій, керівництва, посібника, алгоритму, програми, дидактичних матеріалів); системи контролю отриманих результатів.

Ми приділили особливу увагу такому елементу управління як створення інструментарію, програми навчання студентів Інституту. В результаті опитування виявилось, що студенти загалом схвалюють набір запропонованих їм дисциплін для майбутньої спеціальності. Зокрема, тільки незначна частка респондентів (близько 8%) визнала пропоновані дисципліни як не зовсім потрібні у майбутній професійній діяльності (див. Рис.1).

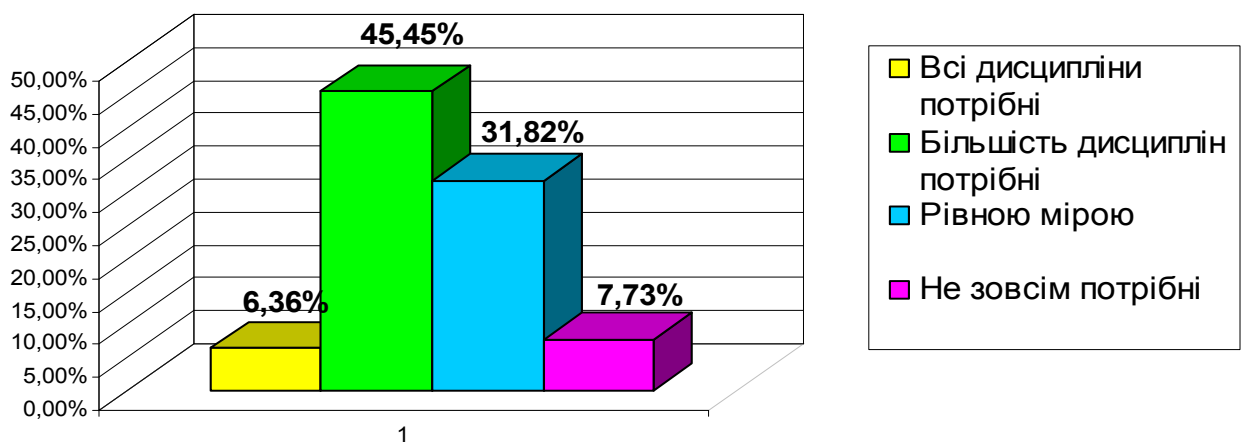

Рис. 1. Потреба студентів у дисциплінах для майбутньої спеціальності

Також студентам було запропоновано перелік курсів, які на їх думку формують базу для успішного опанування майбутньою спеціальністю.

Найбільш важливими предметами серед дисциплін спеціальності «соціологія» було визнано іноземну мову, що підтвердили 33,18% респондентів, соціальну психологію – 30,91%, та історію соціології – 30,91%.

Наступний блок питань анкети був спрямований на з'ясування основної бази предметів для оволодіння майбутньою професією студентів спеціальності «менеджмент організацій». Основне місце вони надали таким курсам як іноземна мова – 11,82%, інформатика – 10,91%, основи менеджменту – 13,04%. Всі інші предмети з цього курсу за важливістю для респондентів виявилися як «посередні» та «не важливі».

Метою наступного блоку питань було визначення важливості курсів для студентів спеціальності «психологія». Найважливішими дисциплінами для них виявилися психодіагностика – 31,36%, психологія креативності – 27,27%, філософія – 16,36% та іноземна мова – 16,36%. З іншої сторони, курси історії України, основи економічної теорії, фізичне виховання студенти взагалі визначили як не важливі. Всі інші курси були зазначені як «посередні» за значенням для майбутніх професійних навичок.

В наступному питанні анкети усім студентам було запропоновано із списку курсів вибрати ті, які б вони хотіли прослухати. По-перше, зазначимо, що на дане питання дала відповідь мала кількість осіб. Але все-таки найпопулярнішими виявилися такі курси як психологія іміджу та піару, психологія статі, соціологія комунікацій, психологія лідерства, на що потрібно звернути розробляючи відповідні навчальні плани для студентів, зважаючи також на спеціальність та спеціалізацію групи.

Відомо, що на сучасному етапі досить важливим елементом формування знань, умінь та навичок інформаційної діяльності студентів є інформаційні технології. Але студентів не задовольняє забезпеченість Інтернетом в НПУ імені М.П. Драгоманова загалом та в Інституті зокрема, про що свідчить більше половини опитаних усіх спеціальностей в межах Інституту. Таким чином, на порядку денному в Інституті гостро стоїть питання забезпеченості інтернетними ресурсами.

У якості четвертої умови виступає діалектичне мислення педагога як організатора інформаційної діяльності студентів. Інтелект викладача, стиль його мислення, різнобічні знання – є первісною основою для формування здатного до самостійної інформаційної діяльності. На думку Є.Ф. Зеєра [4, 16], особистість викладача, його мислення і стиль спілкування роблять визначальний вплив на процес навчання. Очевидним є той факт, що викладач повинен мати і високу інтелектуальну підготовку, повинен знати методику викладання свого предмета і вміти здійснювати міжпредметні зв'язки.

Стиль спілкування викладача, обрані методи взаємодії зі студентами можуть налаштувати їх на активну пізнавальну діяльність з переробки одержуваної інформації, і, навпаки, знижувати її активність.

Продовжуючи дослідження, запропонували питання щодо визначення міри впливу не тільки викладачів зокрема, але і різних структур університету на пізнавальний та навчально-виховний процес загалом. Вплив органів самоврядування, профкому, студентського комітету студенти оцінюють досить посередньо. З іншого боку, визначальну роль в навчально-виховному процесі, на думку студентів, відіграють викладачі кафедр та дирекція інститутів.

Що стосується удосконалення культурно-виховної роботи в межах Інституту, студенти висловили наступні побажання: необхідно проводити більше культурно-виховних заходів в Інституті (46%) та в університеті загалом (32%); існує потреба у збільшенні кількості творчих колективів, клубів за інтересами, гуртків (36%); потрібно підтримувати культурні зв'язки з іншими ВНЗ.

Також серед побажань були прохання «покращити ставлення викладачів» та «звертати увагу на побажання студентів». Дійсно, варто замислитися, адже від цього залежить, чи будуть студенти довіряти педагогу настільки, щоб він міг у повній мірі виконати своє основне завдання: спонукати учнів до роботи, показати переваги того чи іншого виду роботи з одержаним знанням, навчити рефлексії та критичному відношенню до досягнутих результатів.

Викладач і студент при здійсненні інформаційної діяльності виступають повноправними партнерами. І від того, в якому стилі спілкується викладач з учнями, як будуватиметься їх взаєморозуміння, буде залежати результат пізнавальної діяльності, а також майбутнє молодих спеціалістів, які стоять перед важливим вибором сфери діяльності та професії.

До речі, студенти Інституту досить оптимістично налаштовані з приводу працевлаштування за обраною спеціальністю: майже 30% оцінюють свої шанси на працевлаштування як високі, посилаючись на якісну фахову освіту; відповідно близько 60% оцінюють свої перспективи як посередні. Найперспективнішими в плані працевлаштування вважають себе студенти, які навчаються на спеціальності «менеджмент організацій», на середні шанси в отриманні місця роботи за спеціальністю більш налаштовані студенти спеціальності «соціологія». З іншої сторони, залишається значний відсоток студентів (10%), які вважають, що сьогодні досить непросто влаштуватися на роботу за обраною ними спеціальністю (див. табл. 2).

Перспективи працевлаштування за обраною спеціальністю

2. Оцініть, будь-ласка, перспективні працевлаштування за обраною спеціальністю	Кількість об'єктів
1. Маю високі шанси, оскільки отримав (ла) якісну фахову освіту	29.55%
2. Середні шанси, оскільки отримав (ла) більш-менш якісну фахову освіту	58.64%
3. Низькі шанси, оскільки отримав (ла) неякісну фахову освіту	5.91%
4. Ніяких шансів, оскільки отримана спеціальність не конкурентноспроможна на ринку праці	0.91%
Вся вибірка	100.00%

Підводячи підсумки проведеного дослідження, можна сказати, що для оптимізації наукової роботи студентів, покращення якості підготовки студентів усіх спеціальностей Інституту (на думку студентів) необхідно: по-перше, збільшити кількість практичних занять, на яких студенти могли б більш поглиблено досліджувати наукові проблеми (актуально майже для 52% опитаних); по-друге, існує потреба в підтримці зв'язків з іншими ВНЗ, які досліджують подібні наукові проблеми (36%); по-третє, потрібно друкувати роботи студентів у спеціальних наукових збірниках (така практика в Інституті функціонує і досить успішно) та організовувати наукові гуртки в межах Інституту.

Результати проведених досліджень дозволили зробити наступні висновки:

1. У навчальному процесі під час вироблення у студентів умінь і навичок необхідно дотримуватися таких вимог: чітко формулювати мету навчальної діяльності; домагатися розуміння студентами змісту та послідовності дій при виконанні завдань; забезпечити здійснення самоконтролю якості дій з боку самих студентів; своєчасно виявляти та усувати помилки у процесі виконання індивідуальної роботи; об'єктивно оцінювати хід і результати діяльності студента.

2. Підвищення ефективності формування знань, умінь та навичок інформаційної діяльності студентів забезпечується спеціальним чином підібраними організаційно-педагогічними умовами, кожна з яких являє собою істотний компонент педагогічного процесу, безпосередньо пов'язаний з досліджуванним явищем і потрібний для його функціонування.

3. Комплекс таких умов створює основу для міцного засвоєння знань, вільної інформаційної орієнтації при вирішенні педагогічних задач, оптимізації пошуку їх рішення; сприяє удосконаленню професійної підготовки і має продуктивний вплив на становлення творчої самостійної

особистості; дозволяє викладачеві побудувати і підтримати педагогічно доцільний стиль взаємовідносин зі студентами, забезпечити комфортне середовище освітнього процесу та підвищити його ефективність.

Література

1. Блозва І.Й. Шляхи удосконалення професійних знань, умінь і навичок під час вивчення спеціальних дисциплін [Текст] / І.Й.Блозва // Нові технології навчання: Науково-методичний збірник. – 2000. – Вип. 25.
2. Блюменау Д.І. Проблеми згортання наукової інформації [Текст] / Д.І. Блюменау. – Л.: Наука, 1982.
3. Горбатюк Л. В. Управління самостійною діяльністю студентів в умовах інформаційних технологій [Текст] / Л. В. Горбатюк // Зб. наук. пр. Пед. науки / Бердян. держ. пед. ун-т. – Бердянськ, 2003. – № 2.
4. Зеєр Є.Ф. Особистісно орієнтована професійна освіта [Текст] / Є.Ф. Зеєр, Г.М. Романцев // Педагогіка. – 2002. – №3.
5. Лошакова Т.Ф. Педагогічне управління процесом створення комфортного середовища в освітньому закладі: Монографія [Текст] / Т.Ф. Лошакова. – Єкатеринбург: Вид-во Дому Вчителя, 2001.
6. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / За ред. Є.Ф. Губського, Г.В. Корабльової, В.А. Лутченко. – М.: Інфра-М, 2007.
7. Фіцула М.М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти [Текст] / М.М. Фіцула. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002.

УДК 371.59 (075.8)

В. Г. Чугаєвський

СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ УЧНІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

На основі аналізу діяльності закладів освіти визначені головні напрями соціалізації молоді в процесі розвитку учнівського самоврядування.

Based on the analysis of functioning of educational institutions the principal trends of socialization of young people during the process of development of students' self-government are outlined.

Демократизація та гуманізація навчально-виховного процесу ставить педагогічні колективи загальноосвітніх навчальних закладів перед необхідністю пошуку нових шляхів організації позакласної й позашкільної виховної роботи з учнівською молоддю. У Законі України «Про освіту» наголошується, що перед педагогічними колективами постають нові відповідальні завдання, сутність яких полягає у формуванні в учнів

орієнтирів на загальнолюдські цінності, почуття любові до своєї держави, її народу, готовності брати активну участь у процесах державотворення [1]. Отже, одним із пріоритетних завдань системи загальної середньої освіти має стати діяльність щодо активної соціалізації учнівської молоді.

Таким чином, виконання стратегічних завдань реформування системи освіти в Україні вимагає створення такої навчально-виховної системи, яка б сприяла максимальному розкриттю й реалізації індивідуальних особливостей дитини, закладених природою здібностей, нахилів та уподобань, набуттю духовності, підготовці до свідомого вибору власного місця в житті, формуванню в учнів національної самосвідомості.

Суть соціального замовлення суспільства школі полягає у вихованні особистості, яка володіє не тільки певною сумою знань, умінь і навичок, а й здатна активно включатися в демократичні процеси, які відбуваються в нашій країні, стати учасником самоврядування народу. Одним із важливих факторів формування в учнів таких якостей є учнівське самоврядування, головне завдання якого полягає у формуванні й розвитку соціально активної, гуманістично спрямованої особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією, почуттям національної самосвідомості.

Учнівське самоврядування є необхідним елементом, одним з головних напрямів не тільки удосконалення навчально-виховного процесу в будь-якому закладі освіти, але й головною формою соціалізації учнівської молоді. Адже основою виховної системи, її творцем і реалізатором є колектив школи, який має необхідні умови для створення гуманістичної, соціалізуючої виховної системи.

Щоб можна було судити про формування та рівні розвитку самоврядних засад в інститутах освіти, оцінити їх, необхідно попередньо розібратися у вихідних поняттях: управління, процес управління, самоврядування, організація, органи.

Управління – це специфічний вид діяльності або сукупність дій, які створюють певний напрям функціонування та розвитку системи освіти та інтегруючих її елементів у цілісний взаємопов'язаний процес для досягнення поставлених цілей за допомогою різних засобів (планування, координування, контролю, стимулювання та корегуючи дій). Управління тісно пов'язане з організацією, яка виступає як процес або стан упорядкованості, внутрішньої узгодженості елементів системи відповідно до її якостей як цілого, так і його складових. Управління щодо організації є спосіб її створення та підтримки (управління організацією), водночас управління як у своїй генезі, так і у процесі функціонування потребує впорядкованості, послідовності фаз (організація управління). Управління та організація споріднюються тим, що мають справу з процесами, що відбуваються в системі: централізація й децентралізація, інтеграція й диференціація, адаптація й функціонування (відтворення, регуляція, координація й субординація) [2].

Процес управління як організуюча діяльність послідовно включає в себе: постановку мети та завдань, адекватних природі керованої системи; вибір елементів, необхідних для реалізації мети, та визначення її функціонально-рольового змісту; найбільш оптимальні способи поєднання елементів у цілісну структуру, приведення їх в активний, робочий стан; регуляцію взаємозв'язків і взаємодії цих елементів на різних фазах реалізації мети.

Самоврядуванню як першопочатковій суспільній функції притаманні самоорганізуючі системи:

- вільний, спонтанний характер виникнення організації та управління нею (структура та функції);

- збіг суб'єкта меті із суб'єктом дії в її реалізації в безпосередній або представницькій формі;

- мобільний і варіативний характер його структури та функцій, діяльності та складу керуючих осіб;

- спонтанно вільне висування та самовисування лідерів, визначення статусу неформального лідерства як вирішального в управлінському процесі, перевага авторитету лідера над його особистими повноваженнями;

- делегування владних функцій за принципом «знизу вверху» і «зверху вниз»;

- поєднання добровільного прийняття групою (організацією, колективом) сформованих принципів, способів і норм управлінської діяльності, включаючи вироблення особистих принципів, способів, норм, з управлінськими інноваціями, заохочення управлінських ініціатив.

У молодіжних колективах та об'єднаннях самоврядування можна розглядати й класифікувати за різними ознаками: сферою предметної діяльності, рівнями суб'єкта самоорганізації, формами та видами самоврядної діяльності, цільовою спрямованістю (суспільною значущістю) самоорганізації учнів.

За предметним змістом діяльності учнівського колективу самоврядування поділяється на самоврядування в сфері навчання, трудової практики та суспільної праці, організації порядку та дисциплінарних відносин, улюбленої діяльності, учнівського побуту та дозвілля, фізкультури і спорту, художньо-естетичної діяльності.

Самоврядування може розвиватися на рівні класу (групи), школи, компактного регіону (мікрорайону, району, міста). За способом (формою) вияву, функціонування, воно може бути безпосереднім (загальні збори або саморегуляція неформальних, відкритих, мобільних груп та об'єднань) і представницьким (діяльність виборних органів та осіб), колегіальним та єдиноначальним.

Однією з відмінних рис самоврядування є його поліморфність – багатоманітність і самобутність форм вияву та структурних утворень. Разом з тим організаційна структура учнівського самоврядування характеризується

певними тенденціями до уніфікованості та стандартності, що зумовлено особливостями внутрішніх зв'язків у системі та процесу навчально-виховної діяльності. До структури учнівського самоврядування входять: організації, органи, одноосібне управління (лідерство), тимчасові (ситуативні) управлінські органи.

Організації. Самоврядні шкільні організації є масовими об'єднаннями (клубними, кооперативними тощо), управлінські функції в яких здійснюються в безпосередній (збори, конференції, зльоти) або в представницькій формі.

Органи. Представницьке самоврядування найчастіше виступає у вигляді різних керівних органів, що обираються демократичним шляхом. Виключення становлять загальношкільні збори (конференція), які є вищим органом шкільного самоврядування. Вони реалізують вищі «законодавчі» функції школи. Представницькі ж органи мають головним чином «виконавчі» функції, а також керують різнобічним процесом життєдіяльності всього учнівського колективу, окремими її видами в різних сферах і на різних рівнях. Органи самоврядування виступають як органи, делегуючі функції учнівських колективів своїм представникам (комітети, штаби, комісії), так і як самоврядні органи (ради шкіл, «змішані комісії»). За статусом вони можуть бути тимчасовими або постійними.

Одноосібне управління (лідерство). До структури учнівського самоврядування можуть входити й такі його елементи, які делегують організаційні функції одній особі. Одноосібне управління мусить формуватися на демократичній основі. В учнівському колективі воно може бути формальним або неформальним.

Формальне лідерство, як правило, обмежене вузькими частковими функціями та сферами діяльності або носить тимчасовий характер: це старости, командири, які обираються або призначаються колегіальними органами, старші тимчасових груп, помічники класного керівника тощо.

На відміну від формального неформальне лідерство складається поступово та спонтанно й може існувати поряд з формальним. На окремій фазі свого розвитку воно може перетворитись на реальну альтернативу формальному керівництву.

Тимчасові (ситуативні) управлінські структури. У повсякденній роботі учнівського самоврядування виникають ситуації, коли той чи інший захід вимагає окремої організації та управління. У цих умовах самовільно чи з ініціативи будь-якого органу створюються тимчасові формування учнівського самоврядування, необхідні для організації та проведення такого заходу (КВК, одноразова шефська допомога, тематичний вечір тощо).

Формуються органи учнівського самоврядування по-різному: це може бути й реконструкція, оновлення вже існуючих, але фактично бездієвих структур; поява та розвиток нових, принципово не схожих на старі;

створення нових структур шляхом експериментальних пошуків з ініціативи окремих осіб чи груп [4].

Суттєву роль у дослідженні соціологічних аспектів учнівського самоврядування відіграє виділення й розуміння його основних функцій. Такими є соціалізуюча (соціально-адаптуюча), допоміжна організаційно-практична (інструментальна), компенсаторна, інноваційна функції.

Соціалізуюча (соціально-адаптуюча) функція – це основна функція учнівського самоврядування у процесі самоорганізації учнів, їх соціалізації (соціальної адаптації), яка поєднує в собі вирішення таких найважливіших завдань виховання:

- інтересу учнів до навчання, трудової, суспільно-громадської діяльності;
- забезпечення конкретних умов для виявлення та розвитку здібностей учнів, інтелектуальних, вольових, моральних якостей;
- умов і механізмів самостійного пошуку, самоперевірки життєвих планів і перспектив.

Допоміжна організаційно-практична (інструментальна) функція. Самоврядування виконує специфічну функцію щодо регулювання взаємовідносин у закладах освіти. Воно нібито прикладається до організаційно-управлінських функцій педагогів та адміністрації з тим, щоб, з одного боку, полегшити виконання ними цих функцій за рахунок самоорганізації учнів, а з іншого – дотримуватися певною мірою учнівських інтересів. Організаційно-практична функція, як правило, копіює існуючі структури управління та влади, поєднує «законодавчу» та «виконавчу» функції.

Функція компенсації. Заклади освіти не завжди можуть задовольнити різнобічні потреби учнів у сфері як навчання, так і побуту, дозвіллевій діяльності. Там, де в життєдіяльності учнівських колективів є ті чи інші порожнини, які, так би мовити, не заповнюються педагогами, в дію вступають механізми самодіяльності та самоорганізації, а отже, механізми самоврядування. Тобто в умовах демократизації навчально-виховного процесу самоврядування чутливо реагує на існуючий у ньому вакуум і намагається заповнити його різними видами діяльності.

Інноваційна функція. Учніське самоврядування є одним з виявів творчості школярів. Воно не може успішно розвиватись без застосування творчих, інноваційних підходів.

Цінний досвід щодо створення системи самоврядування в школі містять роботи Л.Гордіна, М. Ізосімова, В. Коротова, Є. Костяшкіна, Л. Новікової, в яких визначено основні принципи побудови учнівського самоврядування, розглянуто вимоги до діяльності учнівських колективів.

Ф. Брюховецький, В.Караковський, О. Киричук, П. Просецький аналізують педагогічні й психологічні аспекти учнівського самоврядування у зв'язку з розвитком виховних функцій колективу; Є. Білозерський, С. Хозе –

з вихованням самодіяльності учнів; А. Гусева, Є. Кнохінов, П. Фролов, Я. Юнусова – із формуванням почуття відповідальності.

Разом з тим, одним з головних завдань організації учнівського самоврядування є соціалізація учнів, набуття ними організаційних умінь і навичок. Цю проблему порівняно мало висвітлено як у педагогічних, так і в соціологічних дослідженнях, на що звертають увагу І. Іванов, В. Коротов, Г. Філонов та інші.

Таким чином, за умов державотворення в Україні докорінно змінюється мета, стратегія й тактика самоврядування. Його суть насамперед полягає в активній соціалізації молоді, формуванні гідного громадянина незалежної держави на основі загальнолюдської моралі, національної культури, традицій і духовності українського народу.

Загальновідомо, що основою виховної системи, її творцем і реалізатором є колектив навчального закладу, який має необхідні умови для здійснення соціалізації учнівської молоді через створення гуманістичної, самореалізуючої виховної системи. Для цього педагогічним колективам необхідно пройти три етапи свого формування та розвитку.

Перший етап – це становлення виховної системи, коли в колективі через ділові настанови накреслюються головні орієнтири в організації процесу виховання, проектується виховні цінності. Початок цієї роботи застає вчителів та учнів на різному рівні професійного, морального та вікового розвитку. Посилюються суперечності, виділяються лідери, групи, між якими виникають напружені взаємини, іноді навіть конфлікти. Відбувається болючий процес переоцінки минулого, перегляду педагогічних позицій. При цьому шкільний колектив виступає як головна мета системи. Атмосфера пошуків, гострих дискусій охоплює не тільки педагогічний колектив, а й учнівське середовище. Поступово в ньому виділяються активні прибічники згуртованості шкільного колективу. Взаємодія з навколишнім середовищем ще носить стихійний характер. Взаємозв'язки між компонентами системи нестійкі, вони можуть виступати автономно й відпрацьовуються окремо. При цьому слід враховувати, що перший етап не можна затягувати в часі, для його прискорення доцільно використати ефект впровадження окремих новацій. Це дає змогу інтенсифікувати процес утворення системи й досягти очікуваного його учасниками підвищення якості колективного життя як школи, так і кожного її класу.

Другий етап пов'язаний з розробкою змісту діяльності та побудовою структури системи самоврядування. Остаточно утверджується такий вид діяльності, який створює систему. Відпрацьовуються найефективніші форми та методи масових виховних занять, удосконалюються їх традиційні форми. Колектив школи бурхливо розвивається, розширюється між вікове спілкування, самоврядування, створюються сприятливі умови для колективної творчості., поліпшується процес масової соціалізації учнівської

молоді через колективну творчу діяльність. Ці напрями охоплюють як вчителів, так і учнів. Останні оцінюють об'єктивні переваги впорядкованої виховної діяльності, усвідомлюють важливість взаємної відповідальності в досягненні спільних успіхів.

На цьому етапі може виникнути перевантаження дітей та дорослих у сфері громадської роботи. За подібної ситуації важливим є регулювання їхньої зайнятості. Характерною ознакою другого етапу є ускладнення взаємодії з навколишнім середовищем. Саме це дуже важливо в роботі класного керівника, оскільки зростання інтересу дітей до внутрішкільних справ зумовлює послаблення негативного впливу вуличних, дворових компаній, зводить до мінімуму створення груп ризику. Крім того, між «вулицею» та школою посилюється боротьба за особистість учня.

Третій – завершальний етап, який характеризується тим, що виховна система формується остаточно: кожен її компонент посідає конкретне місце, зв'язки системи міцніють, шкільне життя впорядковується. Система починає працювати в оптимальному режимі в результаті чого посилюються інтеграційні процеси в навчально-виховній діяльності, органічно пов'язуючи її в єдине ціле. Межі організаційних форм навчання стають тісними, поступово починається пошук більш гнучких шляхів колективного пізнання. На цьому етапі шкільний колектив виступає як співдружність дітей і дорослих. У наслідок спільної діяльності переважає педагогіка відносин, а не заходів. У педагогів формується нове мислення, побудоване на глибокому самоаналізі, підвищується інтерес до науки, зароджуються тісні зв'язки з педагогами-вченими, формується новий тип учителя – дослідника й експериментатора.

Отже, учнівське самоврядування посідає особливе місце у становленні системи виховної роботи в закладах освіти, перспективна мета якого – допомогти учням знайти застосування власним силам і можливостям, заповнити вакуумний простір, реалізуючи власні інтереси і водночас зберігаючи своє «обличчя», свою індивідуальність.

Характерною особливістю учнівського самоврядування є різноманітність його структур, форм та змісту, напрямів діяльності. Про цьому єдиними є організаційно-правові засади, цілі та завдання, принципи та методи педагогічної підтримки учнівських ініціатив. Серед таких форм і проявів учнівського самоврядування найпоширенішими є:

- *шкільні республіки, учнівські парламенти, сенати, міністерства, комітети* – форми та структури, які моделюють політичний устрій країни, відтворюють відомі учням форми діяльності державних установ і громадських організацій; є водночас формою управління життєдіяльністю закладу й засобом виховання, підготовки учнів до майбутнього життя в реальному суспільстві;

- *ради старшокласників, ради лідерів*, які об'єднують найбільш активну частину учнівства. Вони формуються за принципом як представництва від первинних осередків чи колективів, так і команди, куди обраний лідер на певний термін підбирає «співробітників», які відповідають за реалізацію окремих напрямів роботи і, крім завдань суто організаційних, мають, як правило, і завдання виховання лідерів, формування в них лідерських якостей;

- *ради справ, ініціативні групи* - це, як правило, добровільні тимчасові колективи, які створюються для виконання конкретного завдання й після його реалізації припиняють свою роботу; можуть існувати в кожному учнівському колективі поряд з іншими формами організації; саме вони здатні надати можливість учневі виявити себе у різних видах діяльності;

- *клуби, об'єднання за інтересами*, провідними принципами яких є добровільність і відповідальність діяльності запитам та інтересам їх членів. Тому саме в дитячих об'єднаннях і клубах – мистецьких, театральних, спортивних, туристських тощо – здійснюється активна соціалізація учнівської молоді, дитяча ініціатива набуває особистісного забарвлення, не формальної самостійності;

- *школи лідерів*, досвід роботи таких структур у більшості районів м. Києва дозволяє віднести школу лідерів до форми активної соціалізації, бо професійно правильно організовані заняття є засобом не тільки навчання й здобуття певних знань про основи управління, психологію, методику організації різних справ, але й практичної реалізації цих знань у повсякденній роботі лідера;

- *дитячі громадські організації* – найвищий прояв дитячої самостійності, комплексна реалізація соціальних, виховних, організаційних, комунікативних, психологічних, творчих завдань;

- *конференції, старшокласників, форуми* – це визнані форми активного формування громадської думки учнівської молоді з проблем, що їх хвилюють, засіб комплексної організації розумової діяльності;

- *навчально-організаційні збори* – комплексна форма підготовки активістів до роботи у структурах учнівського самоврядування, моделювання та ігрове опрацювання управлінських ситуацій, актуалізація досвіду, планування справ учнівського самоврядування у школі, районі, місті, просто спілкування з однолітками й дорослими – все це дає великий творчий поштовх удосконаленню роботи в колективі. Ті хто мають досвід участі у зборах, відрізняються активністю, певною технологічною грамотністю, відкритістю, комунікативністю;

- *цільові проекти* – організація діяльності учнівського, й не тільки учнівського, громадського самоврядування на принципах цільового проектування, сучасний ефективний засіб включення громадськості в реалізацію регіональної освітньої політики.

Так, київські старшокласники успішно опановують сучасні технології проектної роботи, які вчать мислити та діяти перспективно, комплексно й водночас різнобічно підходити до планування своїх ідей і задумів, враховувати всі фактори, які сприяють або заважають їх реалізації [3].

Таким чином, у системі освіти головним із завдань інноваційних технологій особистісно-зорієнтованого виховання є створення умов для самовиховання та самореалізації учнів, спрямування діяльності на розвиток особистості та її здібностей, надання можливості кожному учневі знайти себе в системі учнівського самоврядування.

Література

1. Закон України «Про освіту» // Освіта. – 1996. – 18 грудня.
2. Новикова Л.И. Самоуправление в школьном коллективе. – М., 1988.
3. Трикутник // Столична освіта. – 2000. – Вип. 6.
4. Чугаєвський В.Г. Учніське самоврядування в національній школі. – К., ВПЦ «Київський університет», 2004.

УДК 37.013.42 (075.8)

Л. В. Чугаєвська

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

Проаналізовано вплив державної молодіжної політики в Україні на проблеми соціалізації молоді.

The impact of the state youth policy in Ukraine on the problems of socialization of young people is analyzed.

Перші громадські структури українського молодіжного руху зародилися ще у ХУІІ ст. і пройшли складний шлях свого розвитку, дещо послаблюючись впродовж ХУІІІ ст., й знову набираючи силу у ХІХ ст. Але становлення й формування українського молодіжного руху як складного соціального явища (мається на увазі не лише української за демографічною ознакою, а всієї молоді, яка проживала на українських землях у нинішніх її кордонах) проходило саме впродовж ХХ ст.

Беручи за основу, за головний критерій поділу історії молодіжного руху внутрішній стан його розвитку, оцінюючи його основні складові частини, напрями й форми його діяльності, можна виділити в його історії такі чотири основні періоди:

- *перший* – період зародження українського молодіжного руху (із часів появи перших молодіжних об'єднань, які заявили про себе ще в кінці ХУІІ ст. і діяльність яких пов'язана з так званими церковними братствами, і до

ВИПУСК 4

кінця XIX ст., коли активно діяли гуртки, громади української молоді, студентські земляцтва);

- *другий* (початок XX ст. – середина 20-х рр. для Радянської України і кінець 30-х рр. – для Західної України) – це період становлення й масового розвитку різноманітних громадських структур українського молодіжного руху, зародження молодіжної преси, появи перших законодавчих актів, що стосуються проблем молодіжного руху тих країн, до складу яких входили українські землі;

- *третій* (із середини 20-х (для УРСР) і з початку 40-х рр. (для Західної України, Буковини, Закарпаття до середини 80-х рр. XX ст.) – це період діяльності лише двох молодіжних організацій – комсомольської та піонерської, які виконували в цьому середовищі роль громадської молодіжної організації, філії комуністичної партії та здійснювали державні функції;

- *четвертий* (із середини 80-х рр. і до сьогоднішнього дня) – це період відродження українського молодіжного руху на сучасному етапі, коли, з одного боку, відбувається розбудова української держави, а з іншого – у країні існує складна політична, економічна й соціальна ситуація [1].

Окрему, специфічну сторінку в історії українського молодіжного руху можна відвести тим його структурам, які діяли в українській діаспорі та які водночас і є головним чином складовими громадських структур молодіжного руху тих країн, на території яких вони функціонують, а з українським молодіжним рухом їх єднає духовна близькість, намагання вивчати українську культуру, політичну та соціально-економічну ситуацію на батьківщині, соціальні проблеми української молоді і, за можливості, надання допомоги щодо їх розв'язання.

Молодь завжди відіграє важливу роль у суспільних процесах. Разом з тим, вона є однією з найнезахищеніших, найвразливіших верств населення. Це вимагає від суспільства постійної уваги підростаючому поколінню, сприяння його соціальній адаптації.

У результаті цього молодь стає і суб'єктом, і об'єктом суспільних перетворень:

-*по-перше*, самі молоді люди з метою підвищення ефективності їх впливу на суспільне життя намагаються об'єднатися у громадські структури;

-*по-друге*, саме суспільство проводить так звану молодіжну політику, завданням якої є створення необхідних соціально-економічних, політико-правових, організаційних умов і надання гарантій для соціального становлення, розвитку й удосконалення як окремої молодої людини, так і всього молодого покоління.

Одним з дієвих механізмів здійснення цих перетворень є молодіжний рух. Розвиток суспільства значною мірою залежить від того, як воно використовує цей чинник соціально-економічного та суспільно-політичного

функціонування. В усі часи й у всіх народів молодіжний рух дуже часто ставав своєрідним каталізатором суспільних перетворень. Все це визначає актуальність дослідження стану, характеру й рушійних сил як сучасного молодіжного руху так і його впливу на соціально-економічний розвиток держави.

Слід, також, відзначити, що молодь є об'єктивно сприйнятливою до новацій. І причиною цього є не лише юнацький ентузіазм і відсутність певного суспільного досвіду та знань про принципову неможливість чогось. У молоді є й інше підґрунтя для цього. Та її частина, яка опановує основи знань у навчальних закладах, переступаючи через застарілі й уже віджилі їх верстви, робить це на якісно іншій, об'єктивно багатшій основі, ніж це було можливим для старших поколінь, що, безумовно, відкриває простір для прогресивного поступу всього суспільства.

Соціальний розвиток молоді як великої демографічної групи населення значною мірою відображає відтворення суб'єкта суспільного виробництва, всієї життєдіяльності суспільства й відбувається на фоні загальних тенденцій цивілізованого поступу, розвитку конкретного суспільства як перехід молодої людини з одного якісного стану в інший – зміни її правового статусу, соціально-економічного становища, способів залучення до соціальної структури, характеру життєдіяльності тощо.

Соціальний розвиток молоді реалізується через державну молодіжну політику. Державна молодіжна політика – це складова як молодіжної політики, так і політики взагалі в сукупності з трьома її підсистемами: інституціональної, інформаційно-комунікативної та нормативно-регулятивної.

Перш ніж розпочати розгляд державної молодіжної політики, її впливу на соціальне становлення молоді, необхідно зробити деякі узагальнення визначень даного поняття. Дослідники в одні й ті самі поняття нерідко вкладають не однаковий, а інколи й протилежний смисл. Тому цілком природно, що й успіх у розробці та ефективному здійсненні молодіжної політики багато в чому зумовлений мірою розуміння, трактування самих термінів *молодіжна політика, державна молодіжна політика*.

Розглянемо кілька визначень першого із цих термінів:

за В.К. Криворученком: *«...Молодіжна політика охоплює всі сфери життєдіяльності молоді, включає в себе всі питання, пов'язані з формуванням і вихованням молоді, охоплює всі процеси соціалізації, всю сукупність ідей щодо місця і ролі молоді в суспільстві та їх реалізацію. Молодіжна політика є сукупністю дій всіх державних і громадських інституцій, проте кожен її суб'єкт, соціальна інституція здійснює її диференційовано, відповідно до своїх потреб і можливостей з урахуванням місцевих умов»* [2, 63].

за І.М. Ільїнським: *молодіжна політика – це, по-перше, система ідей, теоретичних положень про місце та роль молодого покоління в суспільстві;*

по-друге, це практична діяльність 15 суб'єктів такої політики: КПРС, Радянської держави, громадських організацій та інших соціальних інститутів щодо реалізації цих ідей, положень і директив з метою формування і розвитку, реалізації її творчих потенцій в інтересах будівництва нового суспільства [3, 45];

за М.Ф. Головатим (з поправкою на час і нові історичні умови): молодіжну політику в державі слід розглядати не взагалі, а з урахуванням того, що її суб'єктом є: держава, її органи (які практично реалізують таку політику), політичні партії, громадські організації й об'єднання, профспілки, соціальні інститути (освіти, культури), окремі громадяни й, обов'язково, самі молоді люди [4, 4].

Узагальнюючи наведені визначення молодіжної політики, можна зробити висновок, що вона є певною системою ідей, теоретичних положень стосовно місця, ролі й перспектив молоді в суспільстві, закріплених у законодавчих, нормативних актах, інших документах, а також діяльністю суб'єктів молодіжної політики щодо втілення цих теоретичних положень у реальність.

Молодіжна політика здійснюється в суспільстві в усіх сферах життєдіяльності молоді як в її інтересах, так і в інтересах суб'єктів цієї політики. Суб'єктами ж її провадження є всі суспільні інституції, що взаємодіють безпосередньо чи опосередковано з молоддю, а також сама молодь.

Таким чином, молодіжна політика – це комплексне явище, яке є результатом практичної, науково-теоретичної, ідеологічної та іншої діяльності соціальних інституцій щодо молоді. Її можна розглядати як інтегральну функцію багатьох змінних – діяльності держави, партій, громадських, релігійних, культурно-освітніх, виховних, благодійних організацій тощо. Вона включає в себе багато елементів, має складну структуру, й однією з її складових є державна молодіжна політика.

В.К. Криворученко вважає, що державна молодіжна політика – це в цілому політика, діяльність держави, спрямована на молодь, на підростаюче покоління, це вся діяльність держави стосовно молоді [5, 64].

Більш розширене визначення дає М.Ф. Головатий, який зазначає, що під державною молодіжною політикою слід розуміти наявність у суспільстві чітко й об'єктивно визначених, законодавчо закріплених ідей стосовно місця й ролі молоді в поступальному розвитку суспільства, а також системи різноманітних заходів, що сприяють реалізації цих ідей [3, 52]. Тобто мета державної молодіжної політики – створити необхідні соціально-економічні, політико-правові, організаційні умови й надати гарантії для соціалізації молоді, її соціального становлення, розвитку й удосконалення як окремої молодої людини, так і всього молодого покоління.

Принагідно наведемо визначення державної молодіжної політики, що прийняте Декларацією «Про загальні засади державної молодіжної політики

в Україні»: «Державна молодіжна політика – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України» [5].

Слід зазначити, що держава в процесі свого розвитку розширює й удосконалює свої функції, виконання яких і становить її суть. Серед її функцій, як головні, можна виділити наступні: регулювання економічних відносин, забезпечення обороноздатності країни, співробітництво з іншими народами, сприяння розвитку освіти й науки, захист прав і свобод тощо.

Із часом функції держави урізноманітнюються й стають більш диференційованими. Держава, яка діє у загальнонаціональних інтересах, виступаючи офіційним представником суспільства, виконує широкий спектр функцій, у результаті чого суспільне життя набуває організованих форм, а суспільство – прогресивного розвитку.

Тому, якщо мати на увазі, що молодь тісно пов'язана з майбутнім і значною мірою впливає на нього, стає зрозумілим, чому з розвитком у держави виникають функції, спрямовані безпосередньо на сприяння соціальному становленню й розвитку молодого покоління, тобто, чому держава на певному етапі свого розвитку починає виконувати специфічну функцію, яку прийнято називати державною молодіжною політикою.

На ефективність державної молодіжної політики впливають чинники, що формуються різними сферами суспільно-політичного життя. До найбільш впливових з них слід віднести молодіжні організації, взаємодію з ними органів державної влади, що покликані безпосередньо опікуватися молодіжними проблемами. Адже активна участь молоді в діяльності молодіжних організацій сприяє її соціалізації, соціальному становленню. Можна з досить великою ймовірністю стверджувати, що чим розгалуженішою є структура молодіжних організацій, чим дієвішими й впливовішими вони є, чим більше молоді вони реально охоплюють, тим значнішим є внесок як молодіжних організацій, так і самої молоді в реалізацію державної молодіжної політики.

1 грудня 1998 року в Україні прийнято Закон «Про молодіжні та дитячі громадські організації», який визначає особливості організаційних і правових засад їх утворення та діяльності, а також державні гарантії щодо підтримки їх розвитку. Важливим є те, що даний закон містить основні законодавчі акти щодо молодіжних і дитячих громадських організацій, надає їм визначення та юридичний статус функціонування.

Даний закон є логічним кроком на шляху вдосконалення державної молодіжної політики щодо дітей та молоді. Він визначає такі принципи

ВИПУСК 4

утворення та діяльності молодіжних і дитячих громадських організацій, як добровільність, рівноправність членів, самоврядування, законність, гласність, передбачає їх участь в органах державної влади та місцевого самоврядування з метою розробки та реалізації політики держави щодо дітей та молоді.

Для активізації їх залучення до цього процесу окремою статтею передбачено, зокрема, такі форми державної підтримки: надання молодіжним і дитячим громадським організаціям інформації про державну політику щодо дітей та молоді; методична та організаційна допомога з питань соціального становлення та розвитку дітей та молоді; сприяння створенню підприємств, установ та організацій, які надають послуги дітям та молоді або забезпечують її зайнятість тощо. У Законі особлива увага приділяється врегулюванню питань фінансування молодіжних та дитячих громадських організацій яке має здійснюватися через відповідні органи виконавчої влади, що працюють з молоддю, органи місцевого самоврядування та спілку всеукраїнських молодіжних громадських організацій.

Органи виконавчої влади, місцевого самоврядування можуть делегувати молодіжним і дитячим громадським організаціям повноваження щодо реалізації відповідних програм (проектів, заходів). У цьому разі вони надають їм фінансову й матеріальну допомогу та здійснюють контроль за реалізацією їхніх повноважень.

Перспективи розвитку будь-якого суспільства цілком справедливо пов'язуються з молоддю. Але об'єктивно енергія, сила й потенції молодого покоління здатні відігравати позитивну роль у розвитку цього суспільства лише за певних умов. Визначальними серед них є ставлення старших поколінь, суспільних інституцій та особливо держави, що виявляється в державній молодіжній політиці. Якщо в результаті провадження молодіжної політики створюються необхідні умови, надаються достатні гарантії для соціального становлення й розвитку молодого покоління, то воно буде здатне й матиме бажання спрямувати свою діяльність відповідно до інтересів суспільства у всіх сферах своєї життєдіяльності.

Поглибленню взаємостосунків між державними установами та громадськими молодіжними організаціями та об'єднаннями у вирішенні проблем соціалізації молоді, як на нашу думку, сприяло б:

- впровадження більш чіткої системи правового забезпечення самоорганізації, захисту молодіжних структур, їхня співпраця з державою;
- ширше залучення молодіжних організацій та об'єднань до розробки й реалізації державної молодіжної політики, здійснення молодіжних проектів і програм;
- сприяння з боку держави навчанню та перепідготовці лідерів й організаторів молодіжного та дитячого руху;

- розширення міжнародних контактів молодіжних і дитячих організацій;
- посилення уваги місцевих органів влади до регіональних громадських молодіжних структур.

Ці та інші заходи спонукали б розвиток молодіжного руху, а отже, сприяли б і більш ефективній реалізації державної молодіжної політики, що в значній мірі позитивно впливало б на процеси соціалізації молоді.

Література

1. Головенько В., Корнієвський О. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К., 1994.

2. Криворученко В.К. К вопросу о законодательстве субъектов Федерации в сфере молодежной политики // Молодежная политика: Информ. бюл. – 1995. - №92 – 95.

3. Головатый Н. Ф. Социология молодежи: Курс лекций. – К., 1999.

4. Там же. Стор. 4.

5. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», ВВР від 15 грудня 1992 року, № 2859-ХІІ.

6. Чугаєвський В.Г. Молодіжна політика й соціальна робота: Навчальний посібник. – К., ВПЦ «Київський університет», 2005.

УДК 316.343-057.87

В. С. Чопей

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

У статті розглядається сутність молоді взагалі та студентської молоді, зокрема, її місце в соціальній структурі суспільства, специфіка її соціалізації та ролі в суспільстві. Проаналізовано становлення теоретико-методологічних принципів дослідження студентської молоді, що відбувалося паралельно до розвитку соціології в цілому.

The article analyses the essence of youth in general and students in particular, their role in the social structure of society, socialization specifics and their place in the society. The formation of the theoretical and methodological principles of the study of students, which was taking place along with the development of sociology, has been analyzed.

Початок ХХІ століття в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, характеризується кардинально стрімкими змінами в багатьох сферах суспільства, активними учасниками розбудови якого є молодь. Тому на

сьогоднішній день є вельми актуальний науковий інтерес до такої суспільної групи як молодь, а особливо студентська молодь.

Нагадаємо, що саме поняття студентства трактується за словами О.Ю.Маркова як “особлива соціальна група, що характеризується спеціально організованим, просторово і тимчасово структурованим буттям, умовами праці, побуту і дозвілля, соціальною поведінкою і психологією, системою ціннісних орієнтацій” [1, 232].

На сьогоднішній день у вітчизняній літературі немає єдиної думки про сутність молоді взагалі та студентської молоді, зокрема, її місця в соціальній структурі суспільства, специфіку його соціалізації та ролі в суспільстві. Теоретичні та практичні аспекти вивчення цих явищ знаходимо у наукових працях як українських так і російських соціологів: А.Ваторопіна, Ю.Вішневського, В.Довженка, Р.Драпушко, Н.Дудара, С.Іконнікова, І.Кириленка, О.Козлова, Ю.Колеснікова, В.Лісовського, Е.Лібанова, В.Мельниченко, О.Пазюк, М.Перепелиці, О.Позняка, В.Покришука, Т.Петрова, Г.Рубіна, В.Рябіка, Є.Слуцького, І.Турло, В.Шапко, О.Яреми та ін.

Метою даної статті є аналіз становлення теоретико-методологічних принципів дослідження студентської молоді, що відбувалося паралельно до розвитку соціології в цілому.

Важливо усвідомлювати, що соціологічна наука, у першу чергу її галузеві підрозділи: соціологія молоді і соціологія освіти, зверталась до молодіжної проблематики з різною інтенсивністю і тому логічно виокремити два періоди її розвитку: синкретний і розгорнутий.

У першому випадку мова йде про становлення передумов теоретичного осмислення феномену молоді, у тому числі й студентської. Виокремлення студентства у особливу категорію дослідження відбувається завдяки її інтелектуальним особливостям, що стають основними властивостями людини у формуванні не тільки суспільства знань, а й інформаційної доби розвитку світової спільноти взагалі.

У другому випадку мова йде про етап послідовного виокремлення позитивіського, марксистського, марксистсько-ленінського, психологічного, культурологічного, правового і соціального дискурсів вивчення молоді, до яких сьогодні у межах України додаються політичний і етнополітичний аспекти, а у межах Об'єднаної Європи і світу – глобалізаційний.

Базуючись на теоретико-методологічному аналізі виокремимо певні етапи дослідження з соціології студентської молоді. Зокрема Т.Е.Петрова, яка є автором найбільш змістовного дослідження, в історії становлення досліджуваної проблематики визначає три основні етапи:

- перший етап (1960-1970 рр.) характеризується поступовим “вдосконаленням різновидів вживаних кількісних методів, апробацією

всіляких їх комбінацій, освоєнням нових математичних методів аналізу з метою підвищення рівня інтерпретації соціальної інформації” [2];

- другий етап, на якому соціологія студентства почала використовувати методологічний і термінологічний апарат був розроблений у працях сучасних західних соціологів, зокрема П.Бурдьє, Р.Мертон, П.Сорокіна, Т.Парсонса. На цьому етапі студентство сприймалося як гетерогенна соціокультурна спільність, функцією якої було відтворення символічного капіталу суспільства і його авангарду у вигляді інтелігенції, інтелекту нації;

- третій етап (сучасний) ознаменувався “інтенсивним засвоєнням якісних методів дослідження, які задають абсолютно інші параметри вибірових процедур, механізми висунення гіпотез, узагальнення і аналізу зібраних даних” [2].

У російській соціології інтерес до молодіжних проблем вперше виник на межі століть. Його “спровокували” розвиток капіталістичних відносин та криза традиційної сімейної соціалізації, розвиток системи масової професійної освіти. Саме тоді заговорили про визволення молодого покоління з-під впливу сім’ї та виокремлення його як об’єкта соціалізації з боку держави. П.Сорокін розкриваючи процес розпаду традиційних сімейних зв’язків, виокремив проблему розриву традиційних зв’язків між батьками та дітьми в рамках сім’ї та передачу виховних та опікунських функцій відносно до підростаючого покоління в руки держави як окремий аспект [3, 451-452].

Майже одночасно з П.Сорокіним кризу освітянських функцій сім’ї і переходу до системи “усуспільненої” соціалізації аналізує М.Рубінштейн у праці “Криза сім’ї як органу виховання” (1915 р.) та О.Чекін у праці “Сімейний розпад та жіночий рух” (1914 р.).

У той же час у наукових працях почали з’являтися публікації присвячені проблематиці студентської та учнівської молоді. Зокрема О.Сперанський приділяв особливу увагу проблемам побуту та матеріального становища російського студентства. Натомість О.Кауфман зосереджувався на проблемі, що стосується планування бюджетів навчального та позанавчального часу.

Новий етап уваги до молоді припадає на 20-ті роки ХХ століття, з часу утворення Радянської Росії, а пізніше СРСР. Посилення уваги до проблем молоді у цей час був пов’язаний з практичною управлінською діяльністю партійних, радянських та громадських організацій та мав чітко виражену прикладну орієнтацію. Проте інтерес до цих досліджень швидко згас, оскільки молодь, згідно з положеннями марксистської науки, не входила до числа основних елементів соціальної структури радянського суспільства, на яких переважно зосереджувалася увага науковців. Вже в ті часи молодь розглядалася передусім як джерело поповнення робітничого класу, колгоспного селянства та радянської інтелігенції.

Подальша зацікавленість партійних лідерів та науковців проблемою молоді припадає на середину 30-х років ХХ століття. Вона була викликана

тим, що дорослим стало перше покоління, яке виросло за радянських умов, і його соціальний образ був аргументом для доведення досягнень нового ладу. Молодь розглядали як об'єкт соціалістичного виховання. Її соціальні характеристики “підлаштовувались” під політичні ідеали партії і визначалися рівнем наближення до поставленої мети, політичною активністю та участю в процесі соціалістичного будівництва.

В 60-х роках ХХ століття, коли могутня соціальна потреба в розумінні суті молодіжного/студентського протесту у Франції призвела до зростання та загострення уваги до молодіжних проблем, а в центрі уваги дослідників опинилися конфлікт поколінь, від соціології відділилася в окрему галузь “соціологія молоді”. Це був період “молодіжних революцій”.

У радянській соціології дослідження молоді в 60-ті роки минулого століття було іншим і в першу чергу в соціальному контексті.

Складність розвитку цієї галузі у 60-ті роки ХХ століття полягала в тому, що в ідеології держави і в соціальній практиці продовжувало панувати ставлення до молоді лише як до об'єкту виховання, формування особистості “молодого будівника соціалізму”, “підростаючого покоління”. Тому центральними темами соціологічних досліджень були:

- соціалістичні ідеали молодого покоління, те, наскільки саме молоді люди успадкують революційні традиції батьків;
- проблеми підготовки робочої сили для соціалістичного народного господарства;
- підвищення продуктивності праці серед молоді.

Тобто дослідників цікавила не молодь сама по собі, її інтереси, потреби та прагнення, а можливість використання молодого покоління для вирішення прагматичних завдань соціалістичного будівництва. Тому у спадок від минулого соціологія молоді отримала парадоксальну ситуацію: наявність величезної кількості публікацій про молоде покоління, з одного боку, і відсутність достовірного наукового знання про цю специфічну соціальну спільноту, про закономірності і тенденції сучасного розвитку та відтворення цієї групи суспільства – з іншого.

У Вищій комсомольській школі (ВКШ при ЦК ВЛКСМ) був створений науково-дослідний центр, який систематично проводив опитування серед молоді виключно стосовно проблем моральності та комуністичного виховання. Центром були здійснені широкомасштабні дослідження (досить професійні) з таких тем: “Моральні орієнтації і формування активної життєвої позиції молоді”, “Формування достойного поповнення робітничого класу та колгоспного селянства” та ін.

Дослідження іншого, більш академічного напрямку були зорієнтовані на об'єктивний аналіз молодіжної проблематики в рамках концепції “балансу” соціалізації (інтеграції поколінь) та індивідуалізації (автономії, інновації стосовно соціального цілого). Цей напрям став реальною основою для

становлення соціології молоді як особливої дисциплінарної галузі. При цьому виокремилося кілька наукових шкіл: новосибірська (В.М.Шубкін), свердловська (М.Н.Руткевич, Л.Я.Рубіна, Ф.Р.Філіпов), ленінградська (В.Т.Лісовський, С.Н.Іконнікова) і естонська школа (М.Тітма).

Своїм відродженням соціологія молоді у цей період також зобов'язана Г.М.Андрєєвій, В.К.Бакшутуову, Н.М.Блинову, В.Н.Борязу, Ю.Е.Волкову, Б.А.Грушину, А.В.Дмитрієву, О.Г.Здравомислову, Ю.А.Замошкіну, О.С.Капто, Л.Н.Когану, І.С.Коню, Г.Г.Квасову, Н.С.Мансурову, В.Г.Мордковичу, В.Б.Ольшанському, Г.В.Спіркіну, Ю.В.Торсуєву, В.А.Устінову, Ч.Й.Файнбургу, А.Г.Харчєву, В.І.Староверову, В.П.Тугарінову, Г.І.Хмарі, В.О.Ядову, О.О.Якубі та ін.

Зрозуміло, відповідно до ембріональної стадії розвитку соціології у той час, а саме 60-ті роки ХХ століття, поширення набуло перш за все вивчення суб'єктивних показників: масових орієнтацій в ситуації вибору професії. Суттєве значення мало введення у науковий обіг поняття “престиж професії” як показника суб'єктивного відображення соціальної ієрархії в масовій свідомості.

Розпочате в 1963 році в Новосибірську В.М.Шубкіним, а потім продовжене у Москві дослідження було спрямоване на вивчення життєвих планів молоді: “Проект 17-17” та “Проект 17-25”. Майже одночасно з В.М.Шубкіним у Свердловську почали проводити дослідження Ф.Р.Філіпов та М.Н.Руткевич, продовжили Л.Я.Рубіна та О.О.Якуба в Харкові.

Ще один напрям молодіжної проблематики, а саме соціально-психологічний був започаткований та розроблений Ленінградською школою в період розвитку радянської соціології молоді. Дослідження були розпочаті В.Т.Лісовським в 1964 році у соціологічній лабораторії при Національному дослідному інституті комплексних соціальних досліджень Ленінградського університету. Ці дослідження були спрямовані на вивчення соціалізації та становлення особистості молоді людини. На базі емпіричного матеріалу були побудовані типи життєдіяльності студентської молоді.

В рамках ленінградської школи починав свою наукову діяльність і І.С.Кон, який вивчав психологію юнацького віку та поширений на Заході напрям – субкультуру молоді. Його роботи досить суттєво вплинули на розвиток соціології молоді.

На межі 80-90-х років ХХ століття стало можливим вивчення проблем молодіжної субкультури та молодіжних неформальних об'єднань. Склалися три напрями таких досліджень:

Перший напрям – вивчення ставлення молоді до неформальних об'єднань і явищ субкультури. У рамках цього напрямку були здійснені проекти під керівництвом В.Ліванова, В.Лєвічевої та Ф.Шереги в колишньому НДЦ ВКШ при ЦК ВЛКСМ.

Другий напрям заснований на спостереженні та розвивався у рамках “перебудовчої публіцистики”. Разом з тим з’явилися і перші професійні дослідження з використанням інтерв’ю. Одним із засновників цього напрямку став Н.В.Кофирін. Працюючи в Ленінградському університеті він вивчав неформальні молодіжні угруповання міста безпосередньо в місцях їх “тусовок”.

Третій напрям складала дослідження саме злочинних молодіжних угруповань, і вони проводились не соціологами, а фахівцями в галузі права. Такі наукові дослідження проводилися зокрема І.Сундієвою, Г.Забранським та публіцистом В.Єр’омініним.

Спробу використати культурологічні теорії для емпіричного вивчення молодіжних субкультур в умовах великого міста зробили білоруські соціологи І.Андрєєва та Л.Новікова.

Вивчалися також проблеми моральної деградації і розпаду армії (Б.Калачьов), рок-музики як соціального явища серед молоді (М.Ілле та О.Сакмаров, Н.Саркітов). У 1991 році на хвилі громадського інтересу до колишніх учасників афганської війни був здійснений проект “Соціальна реабілітація учасників війни в Афганістані”, яким керував А.Кінсбурський (Інститут соціології АН СРСР).

Однією з найбільш цікавих теоретично обґрунтованих концепцій 90-х років минулого століття, що розвивала трактування молодого покоління і взаємостосунків між представниками різних поколінь, була теорія, розроблена І.М.Ільїнським – відомим російським дослідником проблем молоді та молодіжних організацій, питань державної молодіжної політики. Молодіжна проблематика розглядається ним в національному та глобальному контекстах.

У російській та в українській практиці цей перехід був найбільш помітним у дослідженнях неформальних молодіжних рухів, розробниками якого стали В.Ф.Левічева, Є.Є.Леонов, Е.О.Орлова, Є.І.Плаксій та ін., духовної культури молоді, що розглядалися у працях Т.О.Кудріна, С.М.Комісарова, О.І.Шендріка та з більш широкою проблематикою у дослідженнях І.С.Кона, В.Т.Лісовського, в аналізі деліквентних субкультур молоді в поглядах Г.М.Міньковського, зарубіжних молодіжних рухів і субкультур в працях Ю.М.Давидова, В.Ц.Худавердяна та ін.

Значним досягненням в розвитку соціології молоді є те, що вона змогла увібрати в себе крайнощі у поглядах, не доводячи при цьому до “війни” наукових шкіл та напрямів. Відокремленість наукових шкіл виникла, швидше, за географічним, ніж за змістовим принципом: Московська, Київська, Ленінградська (Санкт-Петербурзька), Естонська, Новосибірська, Свердловська, Уральська школи дуже мало відрізняються за тематикою досліджень та за концепціями і методичними засобами. Фактично, назва

школи – метафора, яку використовують під час проведення міжнародних та міжрегіональних наукових конференцій.

Друга половина ХХ століття ознаменувалася розвитком соціології і в Україні. Фактично все, що було сказано вище про напрямки, підходи, концепції, проблеми та перспективи розвитку соціології молоді в СРСР та в Російській Федерації можна віднести і до України.

Натомість, перше досить серйозне комплексне соціологічне дослідження проблем української молоді було проведено колективом соціологів Інституту соціології НАН України в 1987 році під загальною назвою “Соціальний портрет молоді Української РСР”. Разом з колективом існуючого тоді Науково-дослідного центру молодіжних проблем ЦК ЛКСМУ відомі в Україні соціологи О.Вишняк, М.Чурілов, С.Макеєв, С.Войтович та інші за результатами досліджень підготували та видали в 1990 році монографію “Социальный облик молодежи”.

З 1991 року проблеми молоді, молодіжного руху в Україні активно вивчають В.Осовський, О.Єременко, О.Балакірева, В.І.Головенько, М.Головатий, Н.Комарова та інші українські вчені-соціологи, демографи, політологи. З цього часу в Україні чітко визначилась провідна наукова структура в цьому напрямку – Український науково-дослідний інститут проблем молоді, а зараз Український інститут соціальних досліджень, який провів десятки цікавих та фундаментальних досліджень молодіжних проблем в Україні та за її межами.

Підготовка об’єктивного аналізу становища молоді, тенденцій та перспектив його поліпшення зумовлена Декларацією “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”. У 1998 році Міністерство України у справах сім’ї та молоді, Український інститут системних досліджень почали готувати щорічну доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України “Про становище молоді в Україні”.

Починаючи з 1991 року Українським інститутом соціальних досліджень спільно з Центром “Соціальний моніторинг” були проведені моніторингові опитування молоді щодо їх соціально-економічного становища, політичних орієнтацій, настроїв та уподобань.

З 1985 року соціологічною лабораторією, а потім Центром соціологічних досліджень і науково-дослідною групою факультету соціології та психології Київського університету імені Тараса Шевченка проводяться щорічні дослідження соціальних проблем студентської молоді та соціальних проблем вищої школи.

В 2004 році в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова створений Центр моніторингу якості освіти з відділом соціального моніторингу.

Плідна діяльність науковців з проблем студентської молоді знайшла свої результати в праці “Студентство в зеркалі соціології”, що виконувалася у НПУ імені М.П.Драгоманова протягом 2004-2009 рр. науковцями Н.Крохмаль та А.Ярошенко за загальною редакцією В.Беха.

У 1999 році М.Головатим був підготовлений та виданий Міжрегіональною академією управління персоналом перший в Україні підручник “Соціологія молоді: курс лекцій”. У 2001 році у видавництві “Фітосоціоцентр” вийшла праця Ю.О.Тарабукіна, що мала таку ж саму назву як і праця М.Головатого, а саме: “Соціологія молоді. Курс лекцій”.

Таким чином, становлення теоретико-методологічних принципів дослідження студентства відбувається паралельно до розвитку соціології в цілому та формується у міру накопичення даних описової соціології та дає можливість продовжувати теоретико-методологічні напрацювання з проблем дослідження розвитку студентської молоді.

Література

1. Маркова О.Ю. Философия образования о менталитете и ценностных ориентациях современных студентов // Россия и Грузия: диалог и родство культур. Вып. 1 / Под ред. Парцванейя В.В. - СПб., 2003.

2. Петрова Т. Э. Социология студенчества в России. Этапы и закономерности становления / Петрова Т. Э. – СПб., 2000.

3. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин - М.: Политиздат, 1992.

УДК 316.346.32

Д. М. Дікова-Фаворська

МОДЕЛЬ МОЛОДІЖНОЇ УЧАСТІ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

У статті розглядається питання формування здорового способу життя молоді через власне активну участь самої молоді в розв’язанні проблем, пов’язаних зі станом здоров’я, та самостійне проведення роботи з формування здорового способу життя серед ровесників. Автором пропонується модель молодіжної участі як механізму співпраці різних суб’єктів громади, які відповідають за роботу з формування здорового способу життя.

Ключові слова: *здоровий спосіб життя, молодь, активна позиція, модель молодіжної участі, молодіжне середовище, місцева громада.*

The following article dwells upon the idea of health promotion among the young, by means of active involvement of the target group itself in dealing with health challenges and promoting the healthy way of life among the peers. Author

offers a model of youth participation as a means of cooperating for the different parts of the community, responsible for health promotion.

Keywords: *healthy way of life, young people, proactive lifestyle, youth participation model, young environment, local community.*

Актуальність проблеми. Здоров'я українських громадян залежить як від сприятливої державної політики в країні, так і від усвідомлення збереження власного здоров'я кожним громадянином, не зважаючи на вік чи соціальний статус. Впродовж останніх років соціальні програми, державні органи та організації, задіяні в системі громадського здоров'я, наголошують на необхідності запобігання захворюванням на противагу розширенню сфери надання медичних послуг, а також впровадження просвітницьких програм, спрямованих на зміцнення здоров'я населення в цілому.

Сучасні наукові уявлення про здоров'я як суто медичну проблему активно змінюються. У суспільстві виникає потреба не тільки зберігати здоров'я кожного громадянина, але й формувати його в процесі всього періоду життя, спираючись на кращий світовий досвід та новітні практики.

Особливе значення має діяльність, спрямована на формування здоров'я дітей та молоді. Саме підрастаюче покоління є майбутнім держави, і без сприятливої державної політики щодо збереження та зміцнення здоров'я в широкому сенсі (маються на увазі всі його складові – соціальне, психічне, духовне та фізичне) не може бути майбутнього у держави, яка претендує на гідне місце в Європі.

Дослідження кращого досвіду впровадження здорового способу життя в деяких країнах світу дають підстави стверджувати, що основним механізмом формування здорового способу життя є створення умов позитивного впливу на проблеми здоров'я для окремих осіб, груп людей, громад.

Крім цього існує значна кількість досліджень, пов'язаних із формуванням здорового способу життя і в науковій літературі. Окрема увага приділяється питанням динаміки розвитку явища «здоровий спосіб життя людини» з позиції взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів (М.Амосов, Е.Булич, Є.Мільнер, А.Чайковський). Із зарубіжних вчених проблему здорового способу життя досліджували А.Печчеї, Л.Хей, Р.Фішер, Х.Данеш, Г.Маклуен, Д. Хамбург, К.Гланз, М.Левіс Б.Рімер та інші.

Серед вітчизняних науковців, які займаються питаннями формування здорового способу життя серед молоді, слід відзначити дослідження І.Бега, О.Вакулєнко, О.Ващенко, Т.Глазько, С.Лапаєнко, Р.Купчинова, Н.Никифорова, Р.Левіна, С.Омельченко, Н.Паніної, Н.Романової, Т.Титаренка, О.Яременка та ін.

Водночас недостатньо дослідженими в нашій країні залишаються проблеми, які пов'язані зі створенням умов збереження і зміцнення здоров'я молоді, розробки програм формування здорового способу життя на рівні

громади в різних регіонах України, методів роботи соціальних педагогів, соціальних працівників та практичних психологів для забезпечення та підтримки здоров'я молоді на усіх етапах її розвитку.

Актуальною залишається розробка моделі залучення самої молоді до формування здорового способу життя на рівні місцевої громади.

Як показує практика, які б методи збереження і зміцнення здоров'я молоді не використовувалися, очікуваного ефекту не буде, якщо сама молодь не стане активним популяризатором здорового способу життя серед своїх ровесників, та не будуть сформовані навчальні програми для набуття необхідних практичних навичок.

Метою даної статті є розробка моделі активної участі молоді у формуванні здорового способу життя, що і обумовило постановку наступних завдань:

- проаналізувати різноманітні наукові підходи, пов'язані з формуванням здорового способу життя.

- вивчити практичний досвід з питань формування здорового способу життя в Україні та за кордоном.

- розробити методичні рекомендації щодо впровадження моделі активної участі молоді у формуванні здорового способу життя.

Основний текст статті. Традиційною є суспільна позиція розглядати молодь як певну інвестицію в завтрашній день, що активно використовується політичними лідерами в популярному дискурсі. Проте, молодь є активним гравцем, який має право голосу, шанс для розвитку. Вона також потребує можливості бути почутою та приймати рішення за саму себе. Це можливо лише за умови партнерства з молодими людьми, за умови прислухання до їх думок та переживань. Саме таке інтерактивне партнерство може гарантувати, що програми, які готуються для молоді, відповідають їх потребам, а суспільство може отримати певну вигоду від цих внесків.

Участь молоді має розглядатися з точки зору її активного залучення. Це означає, що молоді люди не просто пасивно беруть участь у запропонованих проектах, а й безпосередньо працюють у процесі визначення потреб, дослідження рішень та планування діяльності в межах організації або спільноти.

Якщо говорити про саму сутність поняття, то молодіжна участь часто розцінюється як залучення молоді до рішень, виконання яких безпосередньо на них впливає. Проте багато молодих людей вважають, що до молоді необхідно ставитись як до громадян сьогодення (в протилежність до громадян майбутнього) та їх необхідно залучати на всіх етапах формування та прийняття рішень, що стосуються суспільства, в якому вони живуть.

Міжнародною науковою спільнотою давно визнано таке явище як молодіжна участь не тільки в соціальному житті конкретної громади, але й у

політично-економічному житті країни. Так, право молоді брати участь у процесі приймання рішень, що їх стосуються, забезпечено Конвенцією Організації Об'єднаних Націй з прав дитини (1989).

Зокрема, Роджер Харт, автор роботи «Children's participation» зазначає, що дії, спрямовані на стимулювання участі дітей і молоді – це спосіб ґрунтовного удосконалення суспільства, а сама участь – це базове право громадянина, яке має бути сприйняте в усій його багатогранності як аксіома. Він пояснює сутність цього процесу за допомогою так званої «Драбини участі» (див.табл.1), яка складається із восьми «сходинок» відповідно до мети та завдань [1, 9].

Таблиця 1

Рівні участі молоді у вирішення своїх проблем за Р.Хартом

	Рівень участі
1. Маніпулювання	Неучасть
2. Декорування	
3. «Проговорення» проблеми	
4. Призначення дорослими, інформування	Формальна участь
5. Консультування та інформування	
6. Рішення, що приймаються за ініціативою дорослих разом з молоддю	Реальна участь молоді
7. Рішення, що приймаються за ініціативою молоді під керівництвом дорослих	
8. Рішення, що приймаються за ініціативою молоді разом з дорослими.	

Конвенція ООН про права дитини говорить про те, що за кожною дитиною визначається потенційна здатність і право оцінювати й приймати рішення щодо питань, які мають певне значення для її життя. Відповідно до цього, молодіжна участь є моральним і юридичним правом для всіх дітей, вона має бути свідомою і добровільною і не може бути примусовою [2, 11].

Поняття «участі» часто використовують у сенсі участі людей у спільних діях щодо процесу розвитку громад. Деякі науковці, зокрема Безпалько О. В., Авельцева Т.П., зазначають, що необхідною складовою активізації громади є розвиток участі її членів у плануванні та впровадженні змін у

суспільному житті. Участь, на їхню думку, активне залучення умів, сердець та енергії людей у процес їх власного зцілення та розвитку [4, 69].

В європейських країнах чимало ефективних програм, які спрямовані на побудову взаємин юнака чи дівчини з ровесниками. Метою цих програм є надання допомоги молоді виробляти правильну соціальну поведінку й навчитися відмовлятися від пропозицій вживати «за компанію» наркотики, алкоголь, сигарети чи мати випадкові статеві стосунки.

Більшість профілактичних програм мають за мету підтримку дружніх стосунків у групах однолітків (наприклад, за допомогою спорту, дозвіллевих програм, молодіжних театрів тощо) та здійснення корекції у ставленні молоді до негативних явищ та популяризації здорового способу життя. Дослідження показали, що коли діти добре усвідомлюють негативні наслідки нездорової поведінки (фізичні, психічні й соціальні), вони намагаються їх уникати і відмовляються від шкідливих звичок.

Молодіжна участь не є абсолютною новою течією в Україні. У традиціях українського народу завжди простежується прагнення залучати молодь до вирішення проблем держави, а не лише власних проблем. За радянських часів участь молоді у житті суспільства мала дещо формальний характер. Проте на рівні шкіл, підприємств, окремих організацій молоді люди здобували досвід вирішення проблем.

Сьогодні прикладами молодіжної участі є шкільне та студентське самоврядування. Рівень участі молоді (від маніпуляцій до контролю) залежить не лише від активності молоді, а й від готовності дорослих сприяти цьому процесу.

Дорослі мають зважати на ті ризики та перешкоди, які можуть з'явитися при застосуванні принципу молодіжної участі: відсутність довіри молоді до дорослих, недостатня співпраця між зацікавленими сторонами, обмежений доступ молоді до інформації, страх молоді перед невідомим, невпевненість у власних силах, відсутність навичок культури участі та досвіду, обмаль ресурсів (наприклад, часу, навичок тощо), нереальні очікування молоді від своєї діяльності, неусвідомленість необхідності професійної допомоги від спеціалістів – дорослих, зосередження на дрібних деталях, а не на загальних, проблемних питаннях.

Відправною точкою в обґрунтуванні необхідності активного залучення дітей та молоді до безпосередньої реалізації соціальних проектів з формування здорового способу життя має стати врахування того факту, що у молодіжному середовищі друзі та ровесники є одним із впливових джерел інформації. З одного боку, це пов'язано з «набуттям досвіду» серед ровесників, з іншого – з «гостротою тематики», особливо, що стосується алкоголю, наркотиків та статевих стосунків. Крім того, саме ровесники є найбільш «легкодоступним» джерелом інформації в умовах недостатнього розвитку інформаційних центрів та анонімних консультацій. За даними

соціологічних опитувань Українського інституту соціальних досліджень, аналіз відповідей на запитання «До кого або до яких джерел ти звернувся б, якби побажав отримати більше інформації про алкоголізм, наркоманію, паління?» дає можливість виокремити групу молоді, яка вважає за доцільне звертатися за такою інформацією до ровесників. У середньому 22% респондентів мають намір звернутися за додатковою інформацією до ровесників, притому цей показник має значні варіації за віком: від 13% у 10-річному віці, до 31% у віці 14 років [5, 60].

Головна роль дорослого полягає в тому, що він спонукає молодих людей до визначення проблем, вирішення яких і стає їх метою. Молоді люди і дорослі спільно визначають результати, яких слід досягти в проекті чи певному виді діяльності. Проблеми повинні обговорюватися спільно на засадах партнерства, співпраці та рівноправності. Тобто, даний процес не є примусовим з боку дорослих, вони лише підтримують та допомагають молодим людям у досягненні їхніх цілей.

Формування здорового способу життя молоді слід будувати разом зі школою, різними громадськими, культурними, спортивними й державними організаціями. Для цього необхідно створити для молодих людей умови і надати можливість активно проводити свій вільний час, щоб виключити нудьгу й одноманітність, що досить часто є причиною початку вживання нікотину, алкоголю, психотропних речовин. Такий комплексний та системний підхід може привести до оздоровлення суспільства в цілому.

Причому загальним принципом цих проектів і програм має стати усвідомлена участь молоді у формуванні власного способу життя.

На розв'язання проблем, пов'язаних зі станом здоров'я нашого населення, значною мірою націлена ціла низка документів, програм і проектів, що реалізуються в країні останніми роками, зокрема таких як: Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки», «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року, Національна програма «Діти України» на 2001-2005 роки, Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002-2011 роки, Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації 2006-2015» тощо.

Разом із тим, об'єктивний аналіз практичної реалізації вищезазначених документів свідчить, що результатом цієї багатобічної діяльності питання збереження здоров'я молодого покоління залишається досить гострим, а показники й тенденції продовжують залишатися незадовільними.

У той же час, було б виправданим виокремити роботу з дітьми та молоддю в особливий напрям національної Програми та сконцентрувати

теоретико-методологічні, організаційні, фінансові й матеріально-технічні ресурси на створення умов для впровадження – за активної участі самої молоді – здорового способу життя в тих місцях, де вони навчаються, працюють, відпочивають та живуть. Саме молодіжна участь – принципово новий підхід до організації роботи з молоддю, який надає їй можливість висловити свою точку зору, бути почутою і впливати на результат при вирішенні питань, які стосуються її інтересів. Представники державних органів управління та місцеві громади будуть мати можливість не лише почути бажання і думки молоді, але й побудувати систему партнерських взаємин, організувати спільну роботу і домагатися високого рівня відповідальності за рішення (за умови спільного прийняття рішень) та отримувати найкращі результати.

Участь – це багатобічний процес, який включає участь підлітків, дорослих, їх сімей та певних громад. Існує велика кількість дій та питань, у вирішення яких можна долучати підлітків, їх сім'ї та громаду. Так, наприклад, участь може відбуватися як на індивідуальному, так і на глобальному рівнях у рамках інституційованих закладів, таких як сім'я, школа, органи міського самоврядування, міжнародні організації тощо.

Коли молоді перешкоджають брати участь на тому рівні, де вона здатна та має бажання діяти, з'являються конфлікти. Наприклад, якщо молоду людину призначити редактором університетського видання, але майже не надати їй права вирішувати, що буде в ньому – це участю ми назвати не можемо. Щодня вдома, в школах, громадах молоді відмовлено у можливості брати участь відповідно до її можливостей і бажань. Інколи молодіжна участь неможлива за об'єктивних обставин (наприклад, молодий лідер або організатор події залучається до конфлікту) Проте, частіше за все, дорослі не в змозі поважати права молоді на висловлювання своїх поглядів, а також вони не можуть визнати, що молода людина має більш глибокі та широкі можливості участі в певному проекті.

Як свідчить світова практика, між суб'єктами формування здорового способу життя на рівні громади має існувати чіткий механізм співпраці або партнерства.

Таким механізмом може виступати модель, яка виконує роль балансуєчої рівноваги, коригує дії всіх суб'єктів роботи, узгоджує структуру і форми їх діяльності.

Головна теза такої моделі: формування активної позиції молоді щодо набуття знань, умінь та практичних навичок, надання можливості самостійно здійснювати таку роботу серед своїх ровесників. Це, в свою чергу, дозволить державним службам та громадським організаціям більш ефективно використовувати наявні в громаді ресурси.

Модель молодіжної участі – це важливий інструмент впровадження здорового способу життя серед молоді (як головного суб'єкта роботи) та

інших інституцій місцевої громади. Модель формування здорового способу життя молоді має дві складові: організаційну та навчальну. Організаційна складова включає підтримку та партнерство різних інституцій місцевої громади (включаючи владні органи) молодіжних ініціатив. Навчальна складова полягає у навчально-виховній роботі з молодими лідерами в рамках навчальних закладів. Навчально-виховна робота повинна реалізовуватися через проведення відповідних тренінгових занять. Дана робота обов'язково має проводитись самою молоддю із залученням нових партнерів.

Більш переконливі та ґрунтовні результати впровадження здорового способу життя в молодіжному середовищі можна отримати, коли робота здійснюється через молодіжну участь та узгоджується з місцевою політикою, послугами, які надаються у громаді, партнерством між молоддю та громадськими структурами, із засобами масової інформації тощо.

Організаційна складова полягає в залученні різних суб'єктів місцевої громади. Їхнім завданням є підтримка молодіжних ініціатив, створення відповідних умов тощо. Впровадження здорового способу життя в місцевій громаді повинно відбуватися із залученням представників державних органів влади, громадських організацій, освіти, медицини.

Акцентуємо увагу на участі молоді в роботі з формування здорового способу життя, оскільки саме молодь є додатковим ресурсом для громади. Залучаючи молодих людей до самостійного проведення роботи з формування здорового способу життя серед своїх ровесників, спеціалістам не потрібно використовувати на це додаткових коштів. Зусилля треба спрямувати, щоб навчити молодь, як саме проводити таку роботу, озброїти її необхідними знаннями та розвинути практичні навички. Досягти цього можна, запровадивши спеціалізовані навчальні тренінги для молодих лідерів по формуванню здорового способу життя.

На думку групи науковців (Яременка О.О., Вакуленко О.В., Комарової Н.М. та Романової Н.Ф.), невеликі міста «є найбільш дієвими для розвитку та впровадження соціальних програм, оскільки відстань між керівниками органів місцевого самоврядування та власне громадою найкоротша» [6, 123].

В Україні напрацьований певний досвід формування здорового способу життя молоді та створені моделі формування здорового способу життя, такі як: модель самокерованої роботи добровільних помічників та модель «Молодь за здоров'я».

Модель самокерованої роботи була розроблена українським науковцем Вакуленко О.В. та має за мету поєднання зусиль практичного соціального працівника із зусиллями певних мікрогруп для досягнення їх власної мети, з наданням права їм самим керувати, допомагати замість традиційної практики у соціальній роботі за принципом «нам видніше». Вона базується на вірі в те, що люди, з якими працюють соціальні працівники, самі спроможні

визначити коло власних проблем, власну мету і самотійно змінити своє життя. Модель самокерованої роботи поділена на п'ять головних стадій, які, в свою чергу, поділяються на дванадцять етапів і включають підготовку працівників, створення груп, підготовку групи до дій, групова робота та самотійну дію групи. Стадії розвитку групи в моделі представлені плануванням, визначенням орієнтирів на майбутнє та самокерованою діяльністю групи.

Модель «Молодь за здоров'я» була розроблена в рамках проекту «Молодь за здоров'я-2» за участю автора. Основна мета моделі полягає у формуванні регіональної та місцевої політики, створенні програм та структур, спрямованих на поширення цінностей і переваг здорового способу життя серед молоді та дітей, а також розробці комплексної загальнодержавної програми формування здорового способу життя молоді. Модель також складається із певного комплексу компонентів (проблеми здоров'я – партнерство зацікавлених організацій – структури управління та координації – процеси – діяльність – кінцевий результат), спрямованих на оздоровлення молоді. Дана модель характеризується тим, що молодь тут виступає бенефіціарієм діяльності проекту, основну роль виконують різні партнерські організації та безпосередні розробники проекту.

Поєднавши ідеї вищезгаданих моделей, можна продовжити роботу в цьому напрямку та розробити «Модель молодіжної участі». Вона може складатися з кількох компонентів:

1. Формування знань, вмінь та розвиток практичних навичок молоді щодо самотійної роботи по формуванню здорового способу життя молоді.
2. Партнерство між молоддю та органами міського самоврядування та іншими державними органами.
3. Партнерство між молоддю та секторами охорони здоров'я і освіти, громадськими організаціями.
4. Залучення ресурсів громади.
5. Залучення засобів масової інформації як на місцевому, так і на національному рівнях.

Модель молодіжної участі має складатися із 5 етапів та певного комплексу компонентів, спрямованих на залучення молоді до проведення роботи по формуванню здорового способу життя.

Етап 1. Модель молодіжної участі починається із залучення молодих лідерів із числа волонтерів молодіжних організацій та усієї зацікавленої молоді до роботи з формування здорового способу життя.

Етап 2. Створення із числа зацікавлених молодих людей молодіжної ініціативної групи, яка діє на добровільних засадах. Молодіжна група, по суті, є своєрідна міні – громада, яку слід розвивати та активізувати до діяльності. Як результат – формування довірливих стосунків у межах групи.

Етап 3. Отримання підтримки значущого середовища. Необхідною умовою ефективної діяльності молоді є підтримки «дружнього» середовища (сім'ї, ровесників, вчителів/викладачів). Але для того, щоб забезпечити більш масштабні дії, слід заручитися підтримкою державних та недержавних організацій, які діють у місцевій громаді. Це навіть не стільки матеріальна підтримка, скільки підсилюючий мотиваційний фактор для самостійної діяльності. Отримання підтримки «дружнього» середовища означає формування і поглиблення співробітництва з організаціями – партнерами, які діють у громаді.

Етап 4. Розвиток молодіжної ініціативної групи. Дослідником пропонується такий шлях розвитку молодіжної групи як проведення навчального тренінгу для молоді. По суті, навчальний тренінг є ключовим у даній моделі, оскільки він містить основну інформацію, необхідну для того, щоб молодь самостійно проводила роботу з формування здорового способу життя серед молоді. Можна використовувати тренінгові технології як умову розвитку молодіжної групи, оскільки для проведення самостійної роботи молоді необхідно володіти професійними знаннями та практичними навичками. У свою чергу, тренінг передбачає передачу знань зі здорового способу життя, відпрацювання навичок проведення роботи серед однолітків, формування позитивної мотивації до роботи та впевненості у своїх силах.

На виході моделі впровадження здорового способу життя через молодіжну участь можуть бути наступні результати:

1. Проведення молоддю самостійної роботи з формування здорового способу життя за принципом «рівний - рівному».
2. Визначення оптимальних шляхів формування здорового способу життя у молодіжному середовищі.
3. Збільшення молодіжних ініціатив у напрямі формування здорового способу життя.
4. Створення молодіжних дорадчих комітетів.
5. Залучення органів міського самоврядування до партнерського прийняття рішень з питань формування здорового способу життя.
6. Збільшення рівня самосвідомості та відповідальності за своє здоров'я та спосіб життя.
7. Покращення стану громадського здоров'я.
8. Удосконалення навчального, виховного процесу та просвітницької діяльності в соціумі.
9. Систематизація накопиченого досвіду та його подальше розповсюдження.

Для досягнення бажаних результатів необхідна розробка навчальної тренінгової програми для молоді, яка б навчила її основним теоретичним засадам здорового способу життя та озброїла певними навичками проведення роботи з формування здорового способу життя серед ровесників.

Проведення навчальних тренінгів як одного із шляхів залучення молоді до здорового способу життя є одним із основних складових *«Моделі молодіжної участі»*.

«Модель молодіжної участі» може використовуватись як механізм співпраці різних суб'єктів громади, які відповідають за роботу з формування здорового способу життя. Необхідною умовою існування моделі виступає власне молодіжна участь. Молодіжна участь є гарантією того, що потреби самої молоді будуть задоволені у спосіб, прийнятний як для молодіжного середовища, так і для громади в цілому.

Головний принцип молодіжної участі – право і можливість молодих людей робити власний вибір у різних сферах життя, а також формувати у них такі важливі поняття як відповідальність, контроль, вплив та самовираження.

Висновки. Отже, можна сказати, що молодіжна участь – це принципово новий підхід до організації роботи з молоддю, під яким розуміємо можливість молодих людей висловити свою точку зору, бути почутим і впливати на результат при вирішенні питань, які стосуються її інтересів. Дорослі мають можливість не лише почути бажання і думки молоді, а й побудувати систему партнерських взаємин, організувати спільну роботу і домагатися високого рівня відповідальності за рішення, за умови спільного прийняття рішень з дорослими та отримувати найкращі результати.

Література

1. Формування здорового способу життя: активна участь молоді / Н. М. Комарова, А. Г. Зінченко, Д. М. Дікова – Фаворська та ін. – К.: Укр. ін-т соц. дослідж., 2005.
2. Конвенція про права дитини (Конвенцію ратифіковано Постановою ВР N 789-ХІІ (789-12) від 27.02.91 – режим доступу до джерела http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021.
3. Титаренко Т.М. Актуальні соціально-психологічні настанови молоді на здоровий спосіб життя // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: пед. науки, психол. науки. – К., 2004.
4. Соціальні послуги на рівні громади: український досвід та перспективи / Семігіна Т. В. та ін. – К., 2005.
5. Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя молоді / О.Яременко, О.Балакірева, Н.Бутенко, О.Вакуленко та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000.
6. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. Яременко, О. Балакірева, О. Вакуленко та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

У статті проаналізовано підходи до теоретико-методологічних досліджень життєвого потенціалу особистості. Обґрунтовано значущість понять „особистість” та „потенціал”, що є важливими для теоретичної розробки.

The article analyses approaches to the theoretical and methodological researches of the vital potential of personality. The significance of such notions as “personality” and “potential” which are very important for the theoretical investigation has been explained.

Проблеми формування та реалізації життєвого потенціалу особистості належить до найбільш актуальних та малодосліджених філософсько-соціологічних проблем. І це не випадково. Феномен „життєвого потенціалу” є динамічним, змінним, залежним від такої кількості різноманітних чинників, спрогнозувати дієвість яких нерідко просто неможливо. Він має глибоку залежність від зовнішніх обставин життєдіяльності людини, того реального стану соціального середовища – виробництва, політичних відносин, культури, духовності суспільства тощо, – в якому безпосередньо розгортається життєвий процес людини.

Метою даної статті є аналіз підходів до теоретико-методологічних досліджень життєвого потенціалу особистості та обґрунтування значущості понять „особистість” та „потенціал”, що є важливими для теоретичної розробки.

Представники світової і вітчизняної філософії, педагогіки та інших галузей науки по-різному визначають особистість. Їх концепції розрізняються між собою як у світоглядному, так і методологічному аспекті. З точки зору провідних світоглядних орієнтацій виокремлюються такі дихотомії, які визначають сутнісні характеристики особистості: воля – детермінізм; раціональність – ірраціональність; холізм – елементаризм; конституціоналізм – інвайроменталізм; змінюваність – незмінність; суб’єктивність – об’єктивність; проактивність – реактивність; гомеостаз – гетеростаза; пізнаванність – непізнаванність.

Різниця в підходах до визначення особистості залежить також від професійної належності того або іншого вченого. Крім того, загальна спрямованість розподілу пізнавальних ракурсів різних підходів полягає в тому, що філософія намагається осягнути загальні (родові) засади цілісної

особистості; психологія розглядає особистість як психосоціальну індивідуальність, інтегровану в систему родового й індивідного (типового) розвитку особистості; антропологія вивчає індивідуальне й індивідне через призму загального (родового) буття особистості; соціологія звертає увагу в основному на вияви соціально-типових рис (індивідного) особистості в її індивідуальному і родовому існуванні; педагогіка прагне сформувати в особистості певний світогляд, знання, вміння та навички, сприяти її загальному, всебічному розвитку тощо.

Ретроспективний аналіз показує зацікавленість цим поняттям та підходами до нього ще з часів античності, починаючи від Аристотеля, М. Гайдеггера, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса і т.п.

Отже, якщо античне бачення особистості є космоцентричним, тому що вона є немовби часткою реального матеріального світу – „мікрокосмом”, то середньовічний образ особистості виявляється теоцентричним.

В епоху Відродження в ужитку з’являється поняття індивідуальності, тобто прагнення пояснити й обґрунтувати незалежну чесноту особливої індивідуальної думки, смаку тощо. Саме в цей час і набуває поширення поняття „індивідуальність”, „особистість”.

Образ особистості в Новий час стає антропоцентричним. Це означає, що в центрі природних і соціальних процесів виявляється сама особистість. Вона тепер не стільки споглядає небо, скільки себе, свій внутрішній світ і керується декартівською формулою „мислю, отже існую”.

На відміну від І. Канта, який вивисував особистість і її свободу щодо будь-яких проявів природи, Г. Гегель створив абстрактне і схематизоване розуміння людини. В його філософії більш значущими, ніж сама особистість, виявляються абсолютна ідея, поняття, ціле. Особистість мислиться лише як малозначуща ланка ланцюга великих історичних і раціональних звершень.

Критикуючи Г. Гегеля, Л. Фейєрбах розглядав особистість тільки в її відносинах з іншими людьми. Цей зв’язок можливий, на його думку, лише в суспільстві як співзалежність „Я” і „Ти”. При цьому зв’язок „Я” і „Ти” обов’язково є відношенням любові, оскільки сутність особистості виявляється тільки в єднанні людини з людиною.

У центрі уваги К. Маркса перебувало питання про існування об’єктивних законів становлення і розвитку суспільства. У той самий серед його відкриттів не останнє місце посідає і специфічне розуміння особистості. Зокрема, розвиваючи ідеї свого попередника Л. Фейєрбаха про те, що особистість є природною істотою, К. Маркс справедливо переносить акцент з її біологічного статусу на соціальний. Він вважає, що особистість – не тільки і не стільки природна, скільки суспільна істота. Тілесність особистості і навіть органи чуття, які пов’язують її з навколишньою природою, докорінно змінені й удосконалені спільним громадським життям індивідів, їх соціальністю.

Свого часу досить оригінальним шляхом формувалися погляди на особистість на теренах колишньої Російської імперії. Так, ще у 1903 році в Москві вийшов збірник під назвою „Проблеми ідеалізму”, серед авторів якого були економісти С. Булгаков і П. Струве, публіцисти Н. Бердяєв і С. Франк. У той самий час не змусила себе чекати і критика їх поглядів з боку А. Богданова, В. Базарова, А. Луначарського, які, всупереч „ідеалістам”, стали називати себе „реалістами”.

Важливим аспектом проблеми визначення поняття особистості, який аналізується у філософській літературі, постає питання про співзалежність матеріальних і духовних факторів у життєдіяльності людини. За такого підходу основною рисою особистості виявляється „гармонійна всебічність”, органічна єдність діяльності, потреб і здібностей, така комплексність розвитку, яка виражає пропорційність усіх сторін матеріальної і духовної діяльності, спрямованої на виявлення „людського в людині”, її творчого розвитку. Саме дослідження питань гармонійного розвитку особистості на рівні теорії покликане враховувати єдність матеріальних і духовних факторів, суспільного та індивідуального, рівень суспільних відносин і суспільної свідомості, нові тенденції в формуванні розумних потреб, особливості спадкоємності й оволодіння новим знанням у сфері культури, необхідність подолання негативних антисуспільних явищ і абіологічних тенденцій. Йдеться, таким чином, про цілісний підхід до виокремлення й узагальнення таких соціальних і духовних факторів у процесі визначення особистості, які детермінують її структурні та функціональні характеристики.

Отже, не тільки у зарубіжній, а й у вітчизняній філософії особистість розглядається переважно як соціальна якість людини, яка формується на певній стадії її розвитку. Вона виражає разом із тим спосіб діяльного, свідомого і відповідального існування особистості в суспільстві. Таке розуміння особистості принципово відрізняється від існуючих наукових підходів, які склалися в антропології, соціології і психології. У науковому пізнанні особистість не підганяється під нормативні шаблони або ціннісні спрямування дослідника. Вона також вивчається не з точки зору обов’язку, а наскільки це можливості незалежно від світоглядної позиції вченого. Така позиція може розглядатися в науці як більш-менш сприятливий суб’єктивний фактор розвідки, який впливає на її зміст і висновки.

Поняття „потенціал” все більш широко використовується у філософських і наукових дослідженнях. Наприклад, в економічній літературі воно стало з’являтися ще в двадцяті роки ХХ століття під час розробки проблеми комплексної оцінки рівня розвитку продуктивних сил. Однак лише в середині п’ятдесятих років академік Г. Струмлінін запровадив поняття економічного потенціалу, а на початку шістдесятих років академік В. Немчинов запропонував поняття потенціалу розширеного відтворення.

Але якщо в СРСР ідея потенціалу проникала в економічну науку переважно шляхом вираження тих або тих його форм через прості співвідношення найважливіших економічних категорій, то західна наукова думка, пішла іншим шляхом. У 1928 р. Р. Чепмен, досліджуючи розмноження популяцій, впровадив поняття відтворювального (reproductive) потенціалу, яке отримало математичне вираження в теорії стабільного населення А. Лотки. В 1940 р. швейцарський дослідник Л. Герш використав поняття життєвого потенціалу, яке дозволяло більш глибоко відтворити демографічний потенціал населення тієї або тієї країни на підставі таблиць середньої тривалості життя. Спираючись на визначення потенційної щільності населення, багато вчених в шістдесяті роки ХХ століття стали будувати моделі потенціалу продуктивності землі та потенціалу сільськогосподарської системи. В суспільствознавчій літературі в 70-80-і рр. ХХ ст. поняття „потенціал” почало широко використовуватися як узагальнена характеристика ресурсних можливостей в тій або тій царині діяльності. Зокрема, дослідники стали писати про економічний, виробничий, науково-технічний, освітній, аграрний, трудовий, духовний та інші різновиди потенціалів.

Впровадженню поняття потенціалу в аналіз теоретико-методологічних проблем дослідження життєвого потенціалу особистості сприяють також гносеологічні передумови, оскільки відповідно до філософської концепції розвитку розгляд такого цілісного явища як діяльність необхідно проводити, насамперед, з позицій діалектики можливості та дійсності. Звідси правомірність переходу до використання поняття потенціалу, яке відображає різні аспекти саморуху внутрішніх елементів конкретної системи від можливості до дійсності. Отож, поняття „потенціал” має загальнонауковий характер і нині застосовується в багатьох галузях знань – фізиці, біології, географії, демографії, економіці, соціології та інших науках. Головна особливість цього терміну полягає в тому, що він є інтегральною мірою оцінки можливостей тієї або тієї системи.

Загалом у науковій літературі розглядаються різні види потенціалів особистості – культурний (соціокультурний, професійно-культурний тощо), інтелектуальний, комунікативний, моральний (етичний), аксіологічний, творчий (духовно-творчий), управлінський, трудовий та багато інших.

Розробляючи концепцію моделі виживання суспільства України, Ю. Саєнко виділяє національний потенціал, визначаючи його як „когерентну єдність духовної, соціальної і матеріальної енергетики народу [7, 238]”.

Саме тому, на думку С. Бабенко, категорія „соціокультурний потенціал” несе в собі значний евристичний потенціал як описового, так і пояснювального характеру. Під управлінським потенціалом особистості Ю. Зенцова розуміє „можливості й здібності особистості вирішувати завдання в галузі управління та організації діяльності інших людей [3, 8]”.

У сучасній науці робляться спроби цілісного осмислення особистісних характеристик активно діючого суб'єкта. Це і психологічне наповнення впровадженого Л. Гумільовим поняття пасіонарності представниками Санкт-Петербурзької психологічної школи, і поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість людини до екстремальних чинників, запропоноване А. Маклаковим, і поняття про особистісний потенціал, що розробляється сучасними філософами на підставі синтезу філософських ідей М. Мамардашвілі, П. Тілліха, Е. Фромма і В. Франкла.

Наприклад, у роботах А. Маслоу розвиток особистості пов'язується з розгортанням прихованих ресурсів, потенційних можливостей і здібностей (природженого потенціалу), потреб пізнати самого себе. К. Роджерс висуває гіпотезу про те, що поведінка людини регулюється об'єднуючим мотивом, потребою самоактуалізації, розвитку власних здібностей, розкриттям внутрішнього потенціалу з метою збереження і розвитку особистості.

Наприклад, об'єктивний механізм саморозвитку суб'єкта діяльності К.Абульханова і Т. Березина пов'язують з процесом, в якому людина постійно прагне вийти „за власні межі”, перевершити себе, розкрити свій невичерпний потенціал. Тому як діяльнісні категорії В. Слободчиков виділяє вервечку „ресурс – потенціал – дія – умова – мета”, в якій перші три елементи виявляються суб'єктом, три останні – об'єктом, а три середні – засобом діяльності. Водночас потенціал розглядується як „структурований ресурс певної потужності, джерело можливої дії [8, 48]”. З огляду на це А. Деркач і В. Зазикін вважають, що особистісний потенціал „містить не лише потенційне в особистості (здібності, природно-обумовлені професійно важливі якості, позитивні спадкові чинники), але й систему постійно поновлюваних ресурсів, які примножуються – інтелектуальних, психологічних, вольових, що сприяє прогресивному особистісному і професійному розвитку [1, 226]”. Як підсумок, Є. Зав'ялова підкреслює, що „особистісним потенціалом є сукупність особистісного ресурсу і рівня розвитку самопізнання, які забезпечують процес саморегуляції та самореалізації в змінених умовах існування [2, 58]”.

Як вважає Д.Леонтьєв, поняття особистісного потенціалу – базова індивідуальна характеристика, стрижень особистості. На його думку, особистісний потенціал – це інтегральна характеристика рівня особистісної зрілості. А головним феноменом особистісної зрілості і формою прояву особистісного потенціалу є саме феномен самодетермінації індивіда.

Отже, особистісний потенціал – це узагальнена, системна характеристика індивідуальних духовних особливостей особистості, яка узаasadничує здатності особистості виходити із стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів в своїй життєдіяльності і зберігати стабільність діяльності і смислових орієнтацій в різних умовах. Інакше кажучи, особистісний потенціал – це комплекс духовних властивостей, який дає людині можливість ухвалювати

рішення і регулювати свою поведінку, враховуючи і оцінюючи ситуацію, але виходячи насамперед зі своїх внутрішніх уявлень і критеріїв.

Різні автори пропонують різні показники особистісного потенціалу: особистісна автономія і незалежність, внутрішня свобода; свідомість життя; життєстійкість в складних обставинах; готовність до внутрішніх змін; здатність сприймати нову невизначену інформацію; постійна готовність до дії; особливості планування діяльності; тимчасова перспектива особистості та ін. Зазначені показники є несуперечливими. Навпаки, вони доповнюють один одного. Наприклад, спогади людей, що пережили затяжні важкі життєві ситуації (Ленінградську блокаду, концтабори, природні і техногенні катастрофи тощо) свідчать про те, що найстійкішими, такими, що зберігають здатність до ефективних рішень і дій, виявлялися не найбільш фізично міцні люди, а ті, хто мав „внутрішній стрижень”, не зраджував своїм основоположним внутрішнім принципам, не втрачав людської гідності [4, 58].

Проте компоненти потенціалу особистості дослідники класифікують переважно за трьома основними групами:

- фізичний, розумовий, етичний;
- тіло, розум, душа;
- тілесний, розумовий, духовний;
- професійно-кваліфікаційний, психофізіологічний, мотиваційний;
- психофізіологічний, виробничо-кваліфікаційний, особистісний;
- фізичний (тіло), психо-соціальний, духовний.

Переліки характеристик у кожній із зазначених груп, як і складові потенціалу особистості, достатньо різняться. Однак людський потенціал принагідно постає системою, яка виявляється конфігурацією чотирьох складових – людських ресурсів, людського капіталу, особистісного і життєвого потенціалу.

Конструювання змісту поняття „професійно-культурний потенціал особистості” ґрунтується на родовидових стосунках понять „розвиток особистості”, „становлення особистості” і „потенціал особистості”. На перетині цих понять професійно-культурний потенціал особистості постає як „складне особистісно-діяльнісне утворення, яке відображає сукупність особливих потреб, неактуалізованих можливостей, ціннісних стосунків і привласнених засобів досягнення особистістю інтеграції професійно-культурних якостей, що забезпечує органічну відповідність культурної і професійної складових життєдіяльності індивіда і задає позитивну спрямованість процесу його професійно-культурного становлення [6, 96]”. Зміст професійно-культурного потенціалу особистості репрезентують істотні ознаки: наявність потреб культурної, соціальної і професійної спрямованості; здатність; усвідомлення власних можливостей щодо задоволення потреби в професійно-культурній самореалізації і саморозвитку;

прояв ціннісного ставлення до особистісних ресурсів (можливостей, здібностей, засобам, якостей особистості) з позиції їх значущості для професійного розвитку за допомогою входження в культуру професійної діяльності та інтеграції в ній; орієнтованість на самостійне, цілеспрямоване, саморегульоване оволодіння культурними засобами професійної діяльності, вибір шляхів професійної самореалізації і досягнення поставлених цілей. Водночас можливості особистості в певний момент часу є неактуалізованими і здатні виявитися надалі за особливих обставин, чинників, умов, засобів, які, актуалізуючись, зумовлюють розвиток (розгортання) певного потенціалу. Особистісні ресурси активізуються за допомогою включення особистості в систему професійно-культурних взаємодій і стосунків з іншими людьми. Це супроводжується пошуком особистістю культурних засобів „переказу” власних оновлених можливостей в життєву і професійну реальність, оволодінням та індивідуальним прийняттям культурних форм професійної діяльності, спілкування і способів взаємодії, освоєнням особистістю культурного і професійного досвіду, набуттям і розвитком професійно-культурних якостей [6, 96-97].

Щодо застосування поняття потенціалу для характеристики особистості, то воно часто використовується в наукових працях представників гуманістичного підходу до людини, в роботах сучасних філософів, педагогів, у психології і соціальній психології, узагальнює соціально-філософський підхід до виховання індивіда та ін. Водночас у гуманістичних теоріях поняття потенціалу особистості поєднується з терміном „актуалізація”, зміст якого тлумачиться як трансформація з потенційного стану в актуальну дію різних знань, умінь, навичок, форм поведінки тощо.

Тому важливим у контексті порівняльного дослідження сутності різних понять, близьких за змістом до поняття життєвого потенціалу, виявляється аналіз останнього як системи особистісних якостей і можливостей, які реалізуються особистістю в її суспільній та індивідуальній діяльності. Саме під цим оглядом виявляється можливим розглядати життєвий потенціал як „інтегральну властивість зберігати свою біологічну і духовно-психологічну життєздатність і здійснювати перетворюючу діяльність, спрямовану на просування до спільної мети [5, 6]”.

Таким чином, образ долі створений людиною і суспільством як своєрідний образ культури, ядро життєвого потенціалу особистості. Доля людини залежить не тільки від реалізації її життєвого потенціалу, але й від здійснення досвіду особистості. Людина – це „мініатюрний Всесвіт”, „мікрокосм”, в якому її доля виявляється показником відповідності або невідповідності гармонійним законам світу, а його неприйняття чи протистояння йому – негативним проявом долі. Тому доля як процес реалізації життєвого потенціалу особистості є тією засадою, на підставі якої людина зростає, осягаючи саму себе і власне призначення в світі.

Література

1. Деркач А.А. Акмеология / А.А.Деркач, В.Г. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003.
2. Завьялова Е.К. Психологические механизмы социальной адаптации человека / Е.К.Завьялова // Вестник Балтийской педагогической академии. – СПб, 2001. – Вып. 40.
3. Зенцова Ю.С. Влияние краткосрочного социально-психологического тренинга на управленческий потенциал личности: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / Ю.С.Зенцова. – Казань, 2003.
4. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып. 1 / Под ред. Б.С.Братуся, Д.А.Леонтьева. – М.: Смысл, 2002.
5. Медведев В.И. Психофизиологический потенциал как фактор устойчивости популяции в условиях глобальных изменений природной среды и климата / В.И.Медведев, Г.М. Зараковский // Физиология человека. – 1994. – Т. 20. – № 6.
6. Мухамедвалеева Е.А. Профессионально-культурный потенциал личности студента вуза / Е.А. Мухамедвалеева // Педагогика высшей школы. – М., 2007. – № 3.
7. Саенко Ю.І. Стан суспільства та динаміка його змін // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О. Шульги // К.: Ін-т соціології НАН України. 1999.
8. Слободчиков В.И. Деятельность как антропологическая категория / В.И.Слободчиков // Вопросы философии. – М., 2001. – № 3.

УДК 301:331

І. П. Шевель

ПІДПРИЄМЦІ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Головними чинниками, що стоять на заваді розвитку підприємництва в Україні, є несприятлива моральна атмосфера в середовищі підприємців, неадекватна мотивація підприємницької поведінки, аномійний стан суспільства в цілому. З огляду на це потрібно створити ідеологію вітчизняного підприємництва, яка уявляється нам як ідеологія “світського протестантизму”, що стоїть на морально-етичних принципах поважання особи та її незалежності, орієнтації на власні сили, заповзятливості, добродійності.

As the analysis carried out by us indicates, the main factors preventing from developing entrepreneurship in Ukraine are unfavourable moral atmosphere

among businessmen, unadequate motivation of entrepreneurship behaviour, anomalous state of society in a whole. Taking it into consideration, it is necessary to work out the ideology of the home entrepreneurship which is conceived as the ideology of "secular protestantism". Such ideology is grounded on the moral and ethical principles of respect to a personality and his independence, orientation on one's own forces, enthusiasm, virtue.

У країнах з розвинутою ринковою економікою підприємницький феномен виявляє себе переважно в економіко-правовій сфері. Це скоріше призводить до відтворення домінуючих соціальних відносин, ніж до виробництва нових. За умов же перехідного періоду, який переживає українське суспільство, ситуація є іншою. Тут власне виробнича функція підприємця опосередковується і супроводжується соціальною дією, спрямованою на зміну соціальних відносин.

Для підприємницької свідомості і поведінки характерне протиріччя між бажанням дистанціюватись від політики і неможливістю уникнути політизації. Ставлення бізнесменів до своєї участі в політичній діяльності зводиться, у принципі, до двох основних позицій. Найбільш поширена позиція полягає в тому, що відкрита політична діяльність підприємцям протипоказана. Усі згодні з тим, що політика – це не дуже чиста справа. Тому часто бізнесмени згодні підтримувати певних політиків, знаходячись, образно кажучи, за кулісами. Ця позиція має у собі протиріччя. Адже відмова від прямих політичних дій може супроводжуватись участю в закулісній політичній грі. Тим більше, відмова від особистої участі в політичній діяльності призводить до бажання виправдати кулуарний лобізм. Ефективній же лобістській діяльності заважає слабкість і не згуртованість самих бізнесменів. Ще не сформовано механізми політичного тиску з боку малого бізнесу, які не в останню чергу пояснюються слабкою залежністю вищих політичних ешелонів від економічних інтересів різних соціальних сил [10].

Має місце й інша позиція бізнесменів по відношенню до політичної діяльності. Уже сьогодні в суспільстві існує цілий ряд політичних фігур, для яких успішне підприємництво стало прологом до політичної кар'єри. Слід зазначити, що ставлення до політичної активності у бізнесменів не є константою. Воно помітно змінювалось на різних етапах реформування вітчизняної економіки.

Слід зазначити що розвиток підприємництва в Україні не може не спиратися на теоретичні та емпіричні доробки вчених країн з розвинутою ринковою економікою. В центрі уваги західних вчених останнім часом опинились проблеми малого бізнесу (Роберт, Кильспром, Лафонт). Дослідження звернені до невеликих фірм тому, що вони “молодші”, мають більш швидке і різноманітне зростання, розпадаються частіше, ніж великі фірми і є основним джерелом змін у промисловості. Наприклад, модель

еволюції промисловості Бояна Іоановича (1982), за котрою різнорідні підприємці довідуються про свої здібності, з часом стимулювала емпіричну працю Г.Дьюна, М.Робертса, Л.Самуельсона та ін. Ці автори аналізують проблеми малих фірм [16].

На етапі перебудови підприємницька діяльність була легалізована. Почав змінюватись і соціально-психологічний портрет бізнесмена. У підприємництво прийшли нові люди, багато з яких розпочали з нуля, створюючи підприємства за рахунок кредиторів і особистих коштів. На цьому етапі розвиток підприємництва збігся з демократичним підйомом в країні. Багато бізнесменів включились в політичну діяльність, комерційні структури надавали фінансову допомогу політичним партіям і громадським рухам.

Для представників «нової економіки» цінності політичної демократії і підприємництва злились воедино, а діяльність у сфері економіки доповнювалась політичною активністю [6]. У цей період більшість підприємців розглядали політичну демократію як гарантію свободи. Багатьом здавалось, що досить завоювати політичну свободу, і принципи економічної раціональності отримають перемогу. На цьому етапі суспільно-політична свідомість ще не встигла сформуватись і не була викристалізована в загальнодемократичній свідомості. Але певний соціальний прошарок уже почав усвідомлювати свої особисті інтереси. Паралельно з участю в загальнодемократичному русі в підприємницькому середовищі виникла потреба в спільних діях з метою поліпшення умов розвитку бізнесу. Підприємці взяли участь у виборах 1989–1999 рр. Це було першим кроком представників нової економіки на політичній арені, спробою заявити суспільству про своє існування.

Нове підприємництво, зводячись на ноги, починає відчувати під собою твердий ґрунт і акумулює ресурси, постійно перетворюючись на реальну економічну і соціальну силу. Однак саме підприємництво формується під протирічливим впливом різних політичних і соціальних обставин. Сукупність таких умов виступає як система каталізаторів або блокуаторів, які безпосередньо не впливають на соціальні рухи, але стимулюють або стримують їх. Цю сукупність визначають як контекст [11, 16].

Адже економіка залишається державно-монополістичною з надмірною питомою вагою військово-промислового комплексу. До того ж люмпенізоване населення, що звикло до державного патерналізму та зрівнялівки, з недовірою ставиться до бізнесменів і приватної власності [16]. Корупція та мафія, жорсткі податки (котрі легко навчитись не платити), висока інфляція, падіння попиту, невпевненість у завтрашньому дні – важливі характеристики ситуаційного контексту. Усе це пояснює глибокий песимізм навіть успішно працюючих бізнесменів, їх орієнтацію, у першу чергу, на власне виживання.

Справа в тому, що у малого і середнього бізнесу немає реальних можливостей впливати на характер і процес прийняття рішень, оскільки

відсутні необхідні для цього особисті зв'язки з чиновниками апарату і фінансові ресурси для «купівлі» засобів масової інформації та політиків. Відхід від політики для багатьох із них був породжений почуттям невпевненості у своєму майбутньому. Стурбовані проблемою виживання, ці бізнесмени, у першу чергу, прагнуть при звичаїтись до існуючої ситуації. Одні займаються підкупом і корупцією посадових осіб. Інші, користуючись особистими зв'язками, роблять спробу створити вигідніші умови для особистого бізнесу. Треті, що не вірять у можливості виживання в країні, переводять капітал за кордон і емігрують.

Численні представники підприємницького корпусу (наприклад, великі бізнесмени), на відміну від зовнішніх проявів своєї участі, надають перевагу більш замаскованим механізмам політичного тиску. Іноді ці дві мотивації поєднуються. Незважаючи на відмову деяких підприємців від особистої участі в політиці, повного їх відчуження від політичної сфери не відбувається. Як показує практика, представники бізнесу добре поінформовані про політичні події, що відбуваються. Деякі з них готові використовувати форми непрямого політичного тиску. Відхід частини підприємницького корпусу від політики відбувався не тільки під впливом суспільно-політичної ситуації. На цей процес впливали зрушення в соціально-віковому складі підприємств. Одночасно з цим підприємницький корпус суттєво помолодшав. У його ряди влилась аполітично настроєна молодь.

Сьогодні серед бізнесменів існує два різних підходи до питання про політичні форми модернізації суспільства [6]. Перший передбачає перехід до ринку через удосконалення демократичних представницьких інститутів, партій і масових організацій; економічну свободу, котра розуміється як право індивіда володіти приватною власністю і самостійно діяти у сфері економіки; владу закону. Інший підхід до питання про політичні форми переходу до ринкової економіки передбачає розвиток і вдосконалення в країні виконавчої влади. Перехід від тоталітаризму до ринку, як вважають його прибічники, немислимий без диктатури законів і міцної авторитарної влади.

Розповсюдження в підприємницькому середовищі ідей лібералізму свідчить про те, що почалось формування власне підприємницької свідомості й ідеології. Але поки що підприємці, які висловлюють готовність на практиці реалізувати ліберальну ідею суспільства і бути повноцінними політичними і економічними акторами, складають меншість. У меншості перебувають і прихильники жорстокої диктатури. Основна маса бізнесменів стурбована долею свого підприємства і готова підтримати ту владу, яка дасть можливість працювати. Прихильники ліберальної моделі розвитку виключають будь-яке втручання держави в економічний процес. На противагу їм прихильники авторитарних форм правління визнають державне

регулювання економікою і виступають за збереження державного сектору промисловості.

Таким чином, серед представників приватного бізнесу можна зустріти як лібералів, так і послідовників авторитарних методів правління. Попри все, певну закономірність можна простежити. Підприємці, готові виступати як політичні актори, не визнають авторитарних методів при переході до ринку. Для багатьох із них політична мобілізація є відповіддю на посилення небезпеки авторитаризму і спробою подолати розрив між політичним та соціально-економічним простором.

Говорячи про форми участі бізнесу в політиці, слід визнати, що у всьому світі підприємницькому корпусу вдається здійснити вплив на політику не стільки через особисту участь в партійно-політичній діяльності, скільки за рахунок непрямих форм (добування або тиск організованих груп капіталу на органи представницької та виконавчої влади) [12]. Підприємцям легше створити не політичну партію, а консолідуватись на основі спільних інтересів в рамках мети формальної організації. Підприємницький корпус робить спробу проводити політику в інтересах бізнесу також через створювані при державних структурах громадські фонди, що фінансуються приватним капіталом.

Приватний капітал робить спробу впливати на законодавчу діяльність через депутатів парламенту. Хоча слід сказати, поки що можливості лобіювання обмежені, тому що новий соціальний прошарок недостатньо презентований в рядах депутатів. Саме тому бізнес частіше використовує іншу форму політичного лобіювання – технічну. Мова йде про вплив на спеціалістів, експертів, великих державних чиновників, котрі беруть участь у розробці політичних рішень і проектів законів. Через експертів уряду, багато з яких працюють паралельно в комерційних структурах, бізнесу вдається коригувати закони, що приймаються. Поряд з «груповими» спробами впливати на політику, підприємці використовують свої особисті зв'язки, роблять спроби через чиновників держапарату здійснити тиск на рішення, що приймаються. Але в цьому випадку мова йде не про створення сприятливих умов для розвитку бізнесу, а скоріше про надання більш вигідних умов даній комерційній структурі.

Однією з форм політичної дії, яка доступна підприємцям, є пропаганда цінностей ринку і виховання населення в дусі ринкової економіки. У цьому зв'язку представники бізнесу висловлюють готовність фінансувати діяльність спеціалізованих шкіл бізнесу, а також навчальних закладів з нетрадиційними програмами, здатних виявити творчі індивідуальності. Психологічна підготовка нації означає виховання в суспільстві нових цінностей, які притискалися в тоталітарній державі. У першу чергу це такі якості, як ініціатива, розрахунок на власні сили, прагнення до самореалізації. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України - 10,1%

опитаних особисто погодились би працювати у приватного підприємця, а зовсім не погодились 21,1%. Чи хотіли б відкрити свою власну справу, їх становить - 20,6%, а 27,9% - не хотіли [15]. Серйозну увагу підприємці приділяють також зв'язкам із засобами масової інформації. Однак при цінах, котрі існують на ефірний час і газетні шпальти, вихід у великий інформаційний простір можливий лише для найбільших комерційних структур.

У підприємницькому середовищі склались дві моделі політичної поведінки. Перша орієнтована на особисту участь бізнесменів у політиці. Ступінь же особистої включеності в суспільно-політичний процес може бути різним. Одні підприємці (в середовищі політично активних вони складають меншість) готові, жертвуючи своєю діяльністю у сфері бізнесу, піти у велику політику, стаючи тим самим політичними акторами.

Серед підприємців таких людей, звичайно, небагато. Але саме вони стають функціонерами політичних партій і складають серцевину активістів, які беруть регулярну участь в діяльності політичних партій. Вони складають соціальну базу партій, підтримують їх під час виборів і здійснюють фінансову підтримку.

Нині політичним авангардом підприємництва стають представники великого бізнесу. Вони накопичили солідний капітал, але не готові за умов економічної і політичної нестабільності інвестувати його в політику з тим, щоб створити більш прийнятні суспільно-політичні умови для розвитку бізнесу. Середній і малий бізнес також починають опановувати політичний простір, про що свідчить поява громадсько-політичних організацій, які відстоюють інтереси його представників.

Інша модель політичної поведінки передбачає відмову від особистої участі в політиці. Представники малого і середнього бізнесу, як правило, «делегуєть» свої повноваження з рішення політичних завдань, з пере устрою суспільства великому капіталу, у якого, на їх погляд, більше засобів для впливу на існуючі в суспільстві відносини. Але модель політичної поведінки, що виключає особисту участь в політичній діяльності, не означає повної відмови від участі в політиці. І в цьому сенсі вона не тотожна аполітизму.

Таким чином, характерною рисою бізнесменів є участь у політичній діяльності. Одні підприємці готові до особистої участі в партійно-політичній діяльності, іншим більше імponує здійснювати вплив на політику побічно, через лобіювання депутатів, спеціалістів-експертів, журналістів. Тобто, одні бізнесмени не бояться бути залученими в політиці, інші – залишаються в тіні. Саме тому вибір моделі поведінки, орієнтованої на особисту участь в політиці, багато в чому залежить від особистих амбіцій, бажання перебувати в центрі громадської уваги. Серед політично активних можна зустріти як представників великого бізнесу, так і середніх та малих підприємців.

ВИПУСК 4

Відносно ж непрямих форм тиску на політику, то їхній вибір значною мірою залежить від ресурсів, котрими володіють бізнесмени.

Говорячи про оптимізацію приватного бізнесу в Україні, підприємці вважають, що необхідне зменшення й упорядкування податків, упорядкування законодавства, створення єдиних умов для розвитку усіх видів власності. Більшість підприємців (65%) вважають, що вони можуть впливати на державну політику стосовно бізнесу. При цьому більшість бізнесменів бачать можливість впливати на політику держави через Спілку підприємців, хоча підкреслювалось, що спілка є слабкою.

Таким чином, корекція державної політики, з точки зору бізнесменів, зводиться до того, що держава хоча б не заважала розвитку підприємництва. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 34% опитаних переважно схвалюють розвиток приватного підприємництва (бізнесу) в Україні, цілком схвалюють 13,2%, а зовсім не схвалюють 10,6% [15].

Разом з тим, з моменту свого зародження представники бізнесу були залучені до політики. Політична ангажованість підприємницького корпусу стала своєрідною реакцією на розрив, що існує між економікою та політикою. В Україні, де історично відсутні демократичні традиції, спільність навколо економічних інтересів почала складатись швидше, ніж навколо політичних цілей.

Політизація підприємницького прошарку проходить в контексті політизації всього суспільства. Разом з тим, процес кристалізації соціально-економічних інтересів підприємців протікає швидше, ніж в інших соціальних прошарках. А у своєму прагненні впливати на політичний процес бізнес (поряд із загально-прийнятими формами політичної дії) використовує такі засоби впливу, які у всьому світі прийнято вважати лобістськими. Нарешті, слід зазначити, що у підприємницькому середовищі зберігається солідний резерв політичної активності, котрий може бути використаний у критичній ситуації.

Крім того, основне завдання людей бізнесу полягає у формуванні незалежного економічного простору. Повноцінними соціальними акторами підприємці зможуть стати лише тоді, коли в державі сформується громадянське суспільство. У такому суспільстві економіка і політика існують як автономні сфери життя і складається механізм, який забезпечує представництво різноманітних соціальних інтересів на політичному рівні.

Нове підприємництво починає відчувати під собою твердий ґрунт і акумулює ресурси, постійно перетворюючись на реальну економічну та соціально-політичну силу. Але і саме підприємництво формується під впливом різноманітних політичних, економічних та соціальних обставин. Сукупність таких умов виступає як система каталізаторів, що безпосередньо не впливає на соціальні рухи, але стимулює або стримує останні. Адже стара держава практично зруйнована, нову ще потрібно побудувати. До вакууму

цінностей додається вакуум влади. Політична нестабільність, невизначена законодавча спадщина попереднього тоталітарного режиму, боротьба представників законодавчої та виконавчої влади (при слабкості влади судової) – все це створює погані передумови для розвитку підприємництва [4, 9].

Недовіра державі і невіра в неї настільки глибокі, що будь-яка державна політика викликає у підприємців скептицизм і бажання її опанувати. Несприятливим є для підприємницької активності і соціально-економічний контекст. Економіка залишається державно-монополістичною з великою питомою вагою військово-промислового комплексу. Корупція і мафія, жорсткі податки, висока інфляція багато в чому пояснюють глибокий песимізм навіть найбільш вдалих підприємців, їхню орієнтацію не стільки на розвиток, скільки на власне виживання і, як наслідок, – на політичну активність вітчизняних бізнесменів.

Нам уявляється, що сьогодні немає сенсу говорити про наявність єдиних політичних інтересів підприємців. У середовищі підприємництва формуються групи, які відрізняються за своїми політичними орієнтаціями, ступенем взаємодії з політичними інституціями, формами і методами політичного тиску. На нашу думку, можна говорити про три таких групи:

1) представники так званого директорського корпусу великих державних підприємств. За рівнем можливостей впливу на виконавчу владу ця група знаходиться в особливому, привілейованому становищі, що дозволяє досить легко вирішувати відповідні проблеми. Вони зацікавлені у збереженні бюрократизованої державної влади, економічного монополізму, помірному реформуванні економіки і системи державного регулювання «зверху»;

2) ті, хто протягом останніх років зумів накопичити або сконцентрувати великі капітали у сфері торгівельно-посередницьких операцій і біржової «гри». Ця група здатна скласти серйозну конкуренцію першій групі і є економічно мобільною. Дана група не так тісно пов'язана з панівною політичною елітою, як перша, проте володіє набагато більшими фінансовими можливостями для того, аби впливати на виконавчу і законодавчу владу і, як наслідок, постійно накопичує значний політичний потенціал;

3) представники малого і середнього бізнесу. Сукупність несприятливих економічних факторів (відсутність можливостей швидко збільшувати свої капітали, труднощі з обладнанням і кредитами, незацікавленість держави у здійсненні допомоги чи підтримки) змушує цю групу підприємців шукати власне місце на політичній сцені, енергійніше вставати на шлях політичної самоорганізації.

І, нарешті, важливим є прогнозування пріоритетних напрямків політичної активності з боку різних груп підприємців У короткотривалій перспективі, а також вироблення рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності зворотного впливу державних структур на бізнес. Такий вплив необхідний з

метою консолідації соціальної бази і знаходження розумних політичних компромісів, які забезпечують поступальний хід реформаторських процесів.

Література

1. Абрамова А. Подготовка менеджментов. – К., 1990.
2. Воронков А. Как создать школу бизнеса // Проблемы теории и практики управления. – 1990. – № 1.
3. Гинс Г.К. Предприниматель. – М., 1992.
4. Гугніна Т.О. Моральна регуляція підприємницької діяльності (філософсько-управлінський аналіз). Автореферат дис... канд.наук з державного управління. К., 2000.
5. Давидов Ю.Н., Роднянський И.Б. Социология контркультуры. – М., 1980.
6. Лапина Н. Предприниматели в политическом пространстве // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – №6.
7. Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988.
8. Недзветский С. Кто откроет свое дело? // Реформа. – 1993. – № 5.
9. Пилипенко В., Шевель І. Соціологія підприємництва. – К., 1997.
10. Пилипенко В., Шевель І. Соціологія підприємництва. – 2-ге вид., допов. – К.: ЗАТ «Віпол», 2008.
11. Пилипенко В.Є. Реформи. Підприємництво. Культура. – К.: Стилос, 2001.
12. Про підприємство України: Закон України // Закони України. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996.- Т.6.
13. Скрипов В. Штрихи к социальному портрету // ЭКО. – 1991. – №10.
14. Социологические исследования. – 1991. – № 10.
15. Українське суспільство //Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1994-2008.
16. Soviet Economy. – Vob. 7. – №3.

УДК 316.775.4

Ю. В. Сюзель

СПОЖИВАЦЬКА ПОВЕДІНКА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті подано огляд основних досліджень зарубіжних та вітчизняних науковців, присвячених вивченню споживання та споживацької поведінки. Головною думкою в статті є те, що поведінка споживача являється засобом формування ідентифікації індивіда з певною культурною системою та соціальною групою.

Ключові слова: споживання, споживач, споживацька поведінка, ідентичність, соціокультурна ідентичність.

This article is about the basic researches of scientists which the consumption and the consumer's conduct. The main mind of this article is that consumer's behaviour is the method of making authentication with certain cultural system and social group.

Key words: *consumption, user, consumer behaviour, identity, sociokultural identity.*

Актуальність проблеми. З огляду на сучасні тенденції розвитку суспільства інтерес до споживання стрімко зростає. Це зумовлюється збільшенням людських потреб, суспільного виробництва, розширенням комунікаційного простору, активізацією спілкування між людьми, урбанізацією. Більшість авторів зазначає, що в постсучасному суспільстві посилюється символічна функція споживання, і речі можуть виступати вже не тільки в якості символів соціальних відмінностей, знаків престижу, а й в якості своєрідної окремої ланки, частини більш широкого символічного обміну, до якого залучені майже всі члени суспільства.

Індивід як член суспільства споживає товари і послуги, що дозволяє йому відтворювати певну соціальну роль, наприклад, працівника, члена сім'ї, представника молодіжної субкультури тощо. Підтримання всіх цих ідентичностей вимагає споживання багатьох товарів і послуг. Тобто певній соціальній ролі притаманна певна споживацька поведінка.

Мета: уточнити поняття «споживацька поведінка» як соціологічна категорія; визначити сутність терміну «соціокультурна ідентичність»; дослідити споживацьку поведінку у контексті формування соціокультурної ідентичності.

Для розуміння сутності поняття «споживацька поведінка», насамперед, з'ясуємо зміст і структуру такої категорії як «споживання».

У рамках соціологічної науки спроби концептуалізації споживання пов'язані з класиками соціології – М. Вебером, Т. Вебленом, Г. Зіммелем, В. Зомбартом та ін. Основні ідеї, що містяться в роботах цих авторів, являють собою теоретичне обґрунтування значущості споживацьких практик для відтворення системи суспільних відносин. Споживання осмислюється як засіб класової та статусної диференціації. У другій половині ХХ ст. зі зміною соціально-економічних умов виникає низка теорій, у яких розробляється концепція «суспільства споживання» (Р. Арон, Дж. К. Гелбрейт, У. Ростоу, Ж. Фурастьє). Характер споживання в постсучасних суспільствах аналізується в роботах Ж. Бодрійяра, П. Бурдьє, Д. Ліона, С. Майлза, М. Фезерстоуна, Дж. Рітцера тощо.

Наприкінці ХХ ст. споживацька проблематика набула активного розвитку. Споживацька поведінка довгий час залишалась периферійним об'єктом в соціології, яка більшою мірою цікавилась процесами праці і

трудових відносин. Основна частина соціологічних досліджень фокусувалась, перш за все, на символічній стороні споживання. Теоретична соціологія розглядала споживання як сферу самореалізації особистості і формування нових інститутів, значною мірою домінуючої над сферою виробництва. Це означає, що споживання характеризується не тільки і не стільки відношенням людини до предметів задоволення її потреб, скільки відношеннями між людьми з приводу і у зв'язку з предметами споживання [2, 392].

У загальноекономічному розумінні споживання – це використання суспільного продукту у процесі задоволення економічних потреб, заключна фаза процесу економічного відтворення [9, 132]. А споживач розглядається як фізична або юридична особа, що споживає виготовлені іншими суб'єктами товари, а також товари і послуги власного виробництва [5, 452].

На думку А. І. Москвіна споживання – це багатоманітність досить складних, постійно повторюваних процесів використання різних предметів споживання для задоволення різноманітних потреб [10, 7]. Також Б. А. Воронович пояснює споживання як діяльність споживача, в процесі якої відбувається цілеспрямоване використання предметів для задоволення людських потреб [3, 152]. Дослідниця О. А. Донченко розглядає споживання як форму соціальної діяльності, яка інтегрує у собі відображально-спонукальні, виконавчі і поведінкові моменти активності особистості. Це споживацька діяльність (діяльність споживання), в структуру якої входять: потреби як її висхідний спонукальний компонент; предмети споживання; поведінка як спосіб здійснення споживацької діяльності [4, 25].

На практиці одночасно відбуваються два процеси: виробництво і споживання, тобто матеріально-перетворююча, творча діяльність і діяльність поглинання, руйнування, коли створення одних речей відбувається за рахунок знищення (заперечення) інших.

Отже, споживання постає у вигляді складного комплексу діяльності, яка забезпечує задоволення потреб і здійснюється не тільки самим споживачем, а й обслуговуючими його галузями народного господарства. Цей комплекс складається з таких компонентів: технологія споживання (використання споживачем численних способів задоволення потреб), споживацька діяльність, споживацька поведінка. Споживацька діяльність і споживацька поведінка мають відмінності, передусім, у спрямованості потреб, що лежать в їх основі. Споживацька діяльність визначається розгортанням потреби-образу, від якого залежить вибір індивідом предмета споживання. Споживацька ж поведінка зумовлена потребою-ціллю, в яку перетворюється потреба-образ після здійснення споживачем вибору предмета споживання, якими необхідно реально оволодіти. Споживацька діяльність набуває певних моделей (типів) залежно від характеру суспільних відносин, у системі яких вона реалізується. При цьому важливе значення мають механізми

формування споживацьких запитів та очікувань, а також стандартів і установок споживацької поведінки тих чи тих соціальних груп [13, 13].

Таким чином, споживання – це форма соціальної активності, яка відбувається через певні види діяльності і поведінку людини. Воно являється одним із важливих елементів системи соціальних взаємодій, якій властивий цілий ряд функцій: задоволення гігантської маси потреб людей, соціальних груп; відтворення людини як носія суспільних відносин; стимулювання суспільного виробництва; виведення із суспільного обороту певної частини матеріального багатства; стабілізація сфери повсякденного життя; забезпечення передачі інформації і цінностей між поколіннями.

Типологічні дослідження споживання висунули розробку категорії «споживацька поведінка». Вона набуває великого значення, виконуючи роль критерію соціального статусу.

Виходячи зі структури споживання, ми бачимо, що розрізняють споживацьку діяльність і споживацьку поведінку.

Розуміння поняття «поведінка» багатозначне. Кожний спеціаліст вкладає в нього своє бачення. Одні дослідники ототожнюють діяльність і поведінку, інші основною формою активності називають діяльність, а поведінку – її зовнішнім проявом. «У науковому сенсі діяльність, як це розкрив К. Маркс, виражає сутність людської активності і властива тільки людині. Її зміст – це засвоєння матеріального світу, а поведінка людини – лише форма діяльності, її зовнішня сторона. Тому одній і тій самій діяльності можуть відповідати різні форми і способи поведінки, одна і та ж сама поведінка може розглядатися як прояв діяльності різного змісту» [12, 10].

Тобто, якщо діяльність – зміст, то поведінка – її форма, якщо діяльність – сутність, то поведінка – її прояв, якщо діяльність – внутрішнє, то поведінка – зовнішнє. В. І. Тарасенко пропонує за критерій споживацької діяльності вважати спосіб маніпуляції предметом споживання за допомогою застосування певного засобу у творчих чи перетворюючих цілях чи в цілях безпосереднього здійснення процесу споживання як задоволення тієї чи тієї потреби через визначений спосіб поєднання споживача з предметом споживання. А всі дії, акції, вчинки споживача, які безпосередньо не пов'язані з такою маніпуляцією, належать до споживацької поведінки [13, 83].

Споживацька поведінка – сукупність дій, вчинків споживача, що забезпечують і обслуговують споживацьку діяльність і споживання, що супроводжують їх [13]. Це сукупність ознак і показників, які характеризують дії споживачів, у тому числі їх споживацькі переваги, попит на товари і послуги, структуру споживання, моду, смаки тощо [5, 451].

Поведінка споживача складається з трьох головних елементів – вивчення споживчих уподобань, т.зв. «бюджетних обмежень» і «споживчого вибору». Під «уподобаннями» розуміють надання переваги одному товару чи послугі

перед іншими. Коли говорять про бюджетне обмеження, то це означає, що кожен споживач має обмежені доходи для придбання певного (обмеженого) набору споживчих благ [7, 152].

Перші два елементи – уподобання і бюджетні обмеження визначають третій елемент – споживчий вибір.

На індивідуальний вибір окремих людей вирішальне значення справляють саме грошові обмеження, які, в свою чергу, через різницю в ціні на товари і послуги обмежують споживання людей.

Зміст споживацької поведінки аналізується на макро- і мікрорівнях. Природа споживацької поведінки, яка розглядається, перш за все, на макрорівні, пов'язана зі взаємодією потреб населення з умовами їх задоволення, які визначаються матеріальними передумовами і суспільними відносинами, що регулюють споживацьку діяльність. На мікрорівні споживацька поведінка постає у вигляді сукупності чи ланцюга раціонально узгоджених і свідомо запланованих дій, що здійснюються споживачем у певній послідовності [13, 12].

Науковець В. І. Тарасенко виділяє такі основні форми споживацької поведінки: привласнююча, обслуговуюча, супутня і захисна [13, 87], які у даному дослідженні ми не будемо детально розглядати.

Таким чином, споживацька поведінка має складну структуру. Через її різні форми здійснюється підготовка до споживання, його обслуговування і реалізація, а також захист споживачів.

Необхідно зазначити, що споживання має дві сутності: перша – це фізичне використання продуктів, товарів, які при цьому втрачають частину своєї споживчої вартості і ринкової ціни; друга – це споживання як процес відтворення та інтерпретації знаків і символів. Друга сутність полягає в тому, що речі володіють не лише споживчою, ринковою, але й символічною вартістю. Іншими словами, речі мають здатність передавати інформацію, бути її носіями, означати соціальні якості.

Споживаючи у відповідності до прийнятих у тій чи тій групі норм, індивід виробляє символи своєї приналежності до даного суспільства.

Індивід, споживаючи, виробляє і відтворює себе. Ключ до розуміння споживання, навіть у процесі задоволення природних потреб, необхідно шукати в культурі і соціальному потенціалі. Природа дає імпульс, а вибір здійснюється в рамках запропонованого суспільством асортименту. Споживаючи для себе, індивід відтворює себе як природну і соціальну істоту, конструюючи свою ідентичність [8].

Дослідник В. Б. Євтух ідентичність трактує як парасольковий термін, який використовується для відтворення сприйняття (розуміння) самого себе як складної, особливої істоти з тими соціальними, культурними, етнічними маркерами [6, 81].

У даному контексті ми виділяємо ідентичність соціальну і культурну. Конструювання соціальної ідентичності – це формування себе як члена тієї чи тієї соціальної спільноти чи представника певної категорії людей. Конструювання культурної ідентичності – це ототожнення себе з певними культурними традиціями. Наприклад, для того, щоб належати до модних людей, необхідно купувати за підвищеними цінами модні речі. Це означає за допомогою організації свого споживання формувати свою ідентичність з певною соціальною роллю, певною групою людей.

Споживаючи, людина конструє свою ідентичність, і повідомляє оточуючим «Хто я такий». Ідентичність не можна зводити до назви чи самоназви. Це означає споживати у відповідності до соціальних очікувань і особистих уявлень відповідно до того як повинна їсти, пити, одягатися, пересуватися людина, яка належить до даної групи чи категорії [8].

Соціокультурна ідентичність – включеність у соціальні структури й соціальні відносини (соціальна), ідентифікація з певною системою культурних цінностей (культурна) [6, 84].

Споживач у даному випадку розглядається як індивід, що конструє свою соціокультурну ідентичність за допомогою норм, правил та ресурсів свого суспільства, групи.

Споживання набуває власне людський характер і направляється на особистий розвиток, самоудосконалення чи просто отримання задоволення, на підтримання своїх різноманітних позицій у суспільстві.

Індивід конструє свою ідентичність різними способами. Він творить себе, слідує культурній програмі, що формується під впливом своєї культури, субкультури своєї групи.

Характер споживання в тому чи тому конкретному суспільстві залежить, передусім, від рівня розвитку виробничих сил і типу виробничих відносин. Важливу роль у визначенні характеру споживання відіграють види господарської діяльності, а також особливості природного довкілля.

Як фактор, що впливає на споживання, культурні традиції особливо сильно відзначаються на особистому споживанні людей, що знаходяться на одній і тій самій стадії суспільного розвитку і живуть в одних і тих самих природних умовах, проте відносяться до різних народів, по-різному харчуються, одягаються, мають різні житла, прикраси тощо. З процесом особистого споживання пов'язана більшість різних норм, звичаїв. У різних народів існують, наприклад, не тільки різні страви і різні прийоми приготування їжі, але і свої різні норми, які визначають де, коли, з ким і яким саме чином люди повинні її споживати. Тобто акти споживання мають не лише утилітарне, але і символічне значення [14, 571].

За оцінкою К. Лодзіака споживання розглядається як арена вибору та індивідуальної свободи, де увага фокусується на символічній природі споживання, тобто на його символічній, а не матеріальній споживчій

вартості, підкреслюючи значення споживання для формування, підтримання і вираження власної ідентичності і способу життя [15].

Модель споживання можна розглядати як персональну актуалізацію домінуючих індивідуальних і колективних цінностей [11, 26]. На вибір споживачької моделі достатньо жорстко впливає економічний потенціал індивіда, з одного боку, а з іншого – субкультура групи, до якої належить індивід, її ціннісно-нормативні комплекси.

Зводити споживання до задоволення даних природою потреб означає прирівняти людину до тварини. Споживання – це не просто виробництво, а й культура будь-якого суспільства.

Можна стверджувати, що соціальні фактори загалом відіграють першочергову роль у характері та структурі споживання. Особливо наочно виступає функціональна залежність купівельної поведінки споживача від їх статусів у межах різних соціальних підструктур суспільства. Однак, зв'язок між рівнем прибутків і характером споживання не здається настільки однозначним, адже соціальні мотиви в акті споживання можуть не відповідати економічним можливостям.

Висновки.

Люди народжуються, живуть і помирають в межах даних їм соціокультурних умов. Всі природні потреби задовольняються у формах, що диктуються культурою, в рамках, що обмежуються соціально-економічним потенціалом. Природа дає відчуття голоду, яке індивід декодує на мові своєї культури, субкультури і в рамках свого гаманця.

Споживання є не тільки детермінантою соціального статусу, але й показником культурного рівня соціальної системи.

У суспільстві, де зберігається соціальна й майнова нерівність, поведінка індивіда у сфері споживання дає йому можливість показати оточуючим свою належність до відповідної соціальної підструктури суспільства. Споживання є не лише критерієм соціального статусу. Поведінка споживача дає змогу забезпечити ідентифікацію себе з певною системою культурних цінностей і свою приналежність до певної соціальної групи.

Література

1. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2. (П-Я): Пер. с англ. – М.: Вече, 1999.

2. Вакуленко С.М. Свобода вибору в споживчій поведінці: до постановки проблеми // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2010.

3. Воронович Б.А. О потреблении и его роли в развитии практики // Философские науки. – 1974. – № 4.

4. Донченко Е.А. Потребление и развитие личности (социально-психологический анализ). – К., 1982.
5. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.3. / Ред. кол.: ...С.В. Мочерний (відпов. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002.
6. Євтух В. Б. Етнічність: Глосарій / В. Б. Євтух. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009.
7. Єременко В. Соціальна економіка. Вид. друге. Адаптоване й доповнене. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2003.
8. Ильин В.И. Поведение потребителей. – Сыктывкар, 1998.
9. Лукашевич В.М. Економіка праці та соціально-трудова відносини: Навчальний посібник. – Львів: «Новий світ 2000», 2008.
10. Москвин А.И. Народное потребление в условиях развитого социализма. – К., 1984.
11. Петров Л.В. Мода как общественное явление. – Л., 1974.
12. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – Л., 1978.
13. Тарасенко В.І. Соціологія споживання: методологічні проблеми. – К.: Наукова думка, 1994.
14. Энциклопедический социологический словарь / общ. ред. акад. РАН Осипова Г. В. – М.: ИСПИРАН, 2004.
15. Lodziak C. The Myth of Consumerism. – L.: Pluto Press, 2002.

УДК 316.74:314.7(=161.2)

О. А. Малиновська

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОН У ДЗЕРКАЛІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті подано огляд основних досліджень українських науковців, присвячених вивченню трудової міграції громадян за кордон. Коротко наведено їх результати. Зроблено висновок, що попри накопичення в українській науковій літературі з міграційної проблематики значного емпіричного матеріалу, відповідні дослідження залишаються фрагментарними і несистематичними.

Ключові слова: Україна, трудова міграція, наукові дослідження.

The article reviews the fundamental researches of the labor migration abroad carried out by Ukrainian scientists. The results are briefly outlined. The conclusion is made that regardless of accumulation of great amount of the empirical material in the Ukrainian scientific literature on migration, corresponding investigations are fragmentary and non systematic.

Keywords: Ukraine, labor migration, scientific researches

Трудова міграція за кордон на сьогодні є в Україні найпотужнішим і найбільш соціально значущим міграційним потоком. Вона справляє значний вплив на становище на ринку праці та рівень доходів населення. Після здобуття незалежності відкриття кордонів та надання громадянам права на вільний виїзд та в'їзд дали українцям змогу шукати вирішення складних економічних проблем трансформаційного періоду шляхом виїзду на заробітки за межі держави. На початку 1990-х рр. трудова міграція розгорталася у формі масових поїздок до сусідніх країн з дешевими товарами вітчизняного виробництва. Продавши їх і придбавши за кордоном предмети широкого вжитку (дефіцит яких в Україні на той час був звичним), люди заробляли продаючи привезене вдома. Ці дрібні торговці, які отримали назву “човників”, не лише допомогли вижити своїм сім'ям у найскрутніший період реформ, а й залучилися до господарювання в ринкових умовах, накопичили кошти для підприємництва. Отриманий ними досвід та зарубіжні зв'язки в подальшому прислужилися для налагодження поїздок з метою працевлаштування, які були тривалішими, забезпечували вищий і стабільніший заробіток.

Свого піку виїзд на роботу за кордон досяг на межі тисячоліть. У наступні роки, що відзначалися певним похваленням економіки України, виїзд на заробітки чисельно стабілізувався і почав поступово зменшуватися. Однак і сьогодні міжнародна трудова міграція українців залишається численною, а її роль у протидії безробіттю та бідності в умовах фінансово-економічної кризи не можна недооцінювати.

Суспільний резонанс та новизна для України феномену міжнародної міграції обумовили значний інтерес до досліджень в цій царині науковців різного фаху. Соціологами, економістами, юристами, географами тощо на сьогодні вже накопичено значний емпіричний матеріал з трудової міграції за кордон, докладено зусиль до його осмислення.

Перерахувати всі роботи з відповідної проблематики неможливо, тому зупинимося лише на деяких з них. Варто почати з першого в Україні дослідження трудової міграції, яка на той час розгорталася, що відбулося у 1994 р. із застосуванням етно-соціологічної методики в рамках проекту Європейської економічної комісії ООН, що реалізовувався в трьох країнах Центральної Європи – Литві, Польщі та Україні. На основі даних поглиблених інтерв'ю, проведених у 440 домогосподарствах мігрантів у столиці, м. Чернівцях та с. Прилбичі Львівської області, авторами було здійснено аналіз заробітчанських поїздок громадян України за кордон, їх причин та наслідків на рівні особи, населеного пункту, всього суспільства [14]. Вперше було розкрито механізми заробітчанства, їхню роль як стратегії виживання в умовах системної кризи. Не менш важливо, що цією роботою було закладено основи для подальшої співпраці дослідників різних

країн, обміну досвідом та передовою методикою наукових пошуків з міграційної проблематики.

Продовженням цієї роботи стало дослідження 2002 р., проведене за аналогічною методикою і в тих же населених пунктах, що і попереднє, що дало змогу провести порівняння та відслідкувати зміни в масштабах, складі, спрямованості трудової міграції з України, що відбулися наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. [13].

Одночасно з цими роботами було виконано кілька вибіркового опитувань, що мали цільове призначення і були спрямовані на вивчення певних аспектів трудової міграції. Наприклад, О. Хомра 1999 р. провів опитування у Волинській та Львівській областях, за результатами якого виявив еміграційний потенціал населення регіону, проаналізував вплив трудової міграції на політичні вподобання її учасників [24]. О.Малиновська на підставі даних опитування в західному прикордонні вивчала зміни в міграційній поведінці населення після введення візового режиму поїздок громадян України до сусідніх держав [6]. Ці ж автори шляхом опитування подорожніх у пунктах перетину на білорусько-українському кордоні з'ясували характер міграційних зв'язків між Україною та Білоруссю [8].

2004 р. Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України незалежним науковим осередком, у восьми західних областях України було опитано 300 осіб, які мали особистий досвід працевлаштування за кордоном [11, 26-62]. Вивчалися соціально-демографічні характеристики мігрантів, географія їхніх поїздок, процедури працевлаштування за кордоном та перетину кордону, сфери зайнятості та характер роботи тощо.

Окремої уваги варте дослідження, що здійснювалося Тернопільським обласним центром зайнятості у 2001, 2004, 2008 рр. на основі інформації, наданої місцевими органами влади населених пунктів області щодо роботи громадян за кордоном. Завдяки інформації безпосередньо з місць воно є досить точним щодо сільського населення. Дані щодо міського населення – розрахункові. Триразова повторюваність дослідження надає йому моніторингового характеру, дає змогу відслідкувати зміни в міграційній поведінці, складі та характеристиках мігрантів. Хоча дослідження було репрезентативним лише для однієї області України, його автори спробували розрахувати масштаби трудової міграції для України в цілому, виходячи з того, що рівень виїзду на заробітки за кордон з Тернопільщини може вважатися середнім. Вони дійшли висновку, що за кордоном працюють до 2 млн. українців [19].

Серед найновіших досліджень, об'єктом яких є трудові мігранти, варто згадати здійснено в рамках проекту Європейського фонду професійного навчання, мета якого полягала у виявленні зв'язку між міграцією, системою освіти та ринком праці. Було опитано 1086 потенційних мігрантів і 1014 мігрантів, що повернулися. Серед важливих результатів дослідження такі:

6,6% мігрантів після повернення стали роботодавцями; 11,1% - само зайнятими, 47% мігрантів життєвий досвід та отримані під час роботи за кордоном навички допомогли в працевлаштуванні після повернення [16, 50].

В тому ж 2008 р., врожайному на дослідження у сфері трудової міграції, Центр «Соціальні індикатори» на замовлення фонду «Open Ukraine» на основі проведення низки фокус-груп в Харкові, Тернополі та Ужгороді вивчав потреби трудових мігрантів, як тих, які лише збиралися виїжджати за кордон, так і тих, які повернулися в Україну. Цінність дослідження полягає вже в постановці питання та виборі об'єкту для аналізу. По-перше, інформація про потреби мігрантам необхідна для влади, якщо вона дійсно бажає надавати їм допомогу та підтримку. По-друге, фактично вперше предметом зацікавленості дослідників були не лише проблеми, які змушують людей шукати роботу за кордоном, але й ті, з якими вони стикаються після повернення на Батьківщину [2]. Ці останні, як свідчать отримані результати, є не менш серйозними і часто призводять до повторної еміграції. Разом з тим, мізерні масштаби дослідження (лише 50 респондентів у трьох містах) могли засвідчити лише усвідомлення проблеми повернення, проте не забезпечити формулювання надійних рекомендацій з її розв'язання.

Поступово, із наростанням масштабів трудової міграції за кордон опитування заробітчан вийшли за межі України. Більшість досліджень української трудової міграції в країнах перебування належать зарубіжним вченим, проте кілька опитувань було здійснено українськими дослідниками. Хоча, із зрозумілих причин, їх кількість невелика, вони все ж надзвичайно інформативні, оскільки забезпечують погляд з іншого боку кордону, проте, так би мовити, власними очима, а не через призму наукових пошуків зарубіжних колег.

Передовсім треба назвати перше із подібних опитувань, проведене Західноукраїнським центром «Жіночі перспективи» на початку 2002 р. за допомогою львів'янки, яка працювала в Італії. Було отримано 375 анкет від жінок-мігранток і 66 – від чоловіків. Хоча опитування не є репрезентативним, завдяки йому було зібрано важливу інформацію щодо роботи жінок із Західної України в Італії [17].

Найбільш вагомим можна назвати інтерв'ювання, здійснене у 8 країнах, де працюють українські заробітчани, організоване за підтримки Греко-католицької церкви та Карітасу групою львівських дослідників. Вони провели до 100 поглиблених інтерв'ю на основі яких визначено основні характеристики трудової міграції, виділено окремі психологічні типи мігрантів, зроблено прогноз щодо подальшого розвитку міграційного процесу [9].

Наступна група досліджень пов'язана з вивченням громадської думки щодо трудової міграції. Їхня кількість досить велика. Як приклад назвемо ініційоване жіночим правозахисним центром «Ла Страда-Україна» [21], в

ході якого було опитано 2009 осіб по всій території країни. На думку респондентів, проблема трудової міграції є для України вкрай актуальною, ставлення до заробітчан в цілому позитивне. Серед негативних наслідків міграції опитані відмітили передовсім розпад сімей (60%, а в Західному регіоні 73%), бездоглядність дітей (22%), серед позитивних – надходження коштів в країну (45%).

Із збільшенням масштабів трудової міграції, наростанням участі в ній жінок, все більше турбувала громадськість проблема залишених в Україні дітей. 2006 р. за ініціативи Жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна» у 4 областях України (Вінницька, Луганська, Львівська, Херсонська) та місті Києві було опитано 103 дітей мігрантів, представників їхнього найближчого оточення та експертів. Виявлено, що діти, батьки яких перебувають за кордоном, мають низку проблем психологічного та соціального характеру, зростає їх уразливість щодо девіантної поведінки. Дослідження показало також недостатню готовність педагогів та соціальних працівників до роботи з такими дітьми через брак знань і недостатнє методичне забезпечення [15].

На базі результатів цього дослідження було розроблено методичні рекомендації для соціальних педагогів, практичних психологів, вчителів. Підготовлено посібник, який містить огляд законодавства щодо дітей працівників-мігрантів, до нього додано тексти відповідних документів [18].

Вкрай емоційним проектом, що викликав значний суспільний резонанс, був конкурс робіт (віршів, прозових творів, малюнків тощо) дітей, батьки яких виїхали на роботу за кордон, проведений Інститутом освіти, культури та зв'язків з діаспорою Львівської Політехніки. Роботи-переможці було опубліковано у збірці, презентації якої пройшли в кількох містах України [1]. Хоча проект не носив дослідницького характеру, він забезпечив багатий матеріал для педагогічного, психологічного, соціологічного аналізу. Рефлексії науковців на публікацію творів дітей мігрантів, ретельно відібрані і опрацьовані організаторами, було видано в об'ємному науковому збірнику, де знайшли висвітлення як основні риси сучасної української еміграції та її соціальні наслідки, так і психологічні проблеми дітей заробітчан [10].

Дослідження труднощів та психологічних проблем дітей мігрантів тривали й надалі. Серед останніх за часом робіт можна назвати здійснене групою психологів опитування дітей заробітчан в усіх районах Львівської області. У третини з цих дітей за кордоном знаходилися і батько, і мати. Майже у половини - батько чи мати відсутні понад три роки. Діти пояснюють трудову міграцію батьків матеріальними проблемами сім'ї, а також необхідністю дати їм освіту, в майбутньому вони налаштовані передовсім на продовження навчання. Бажання змінити країну проживання висловили лише 16,4% респондентів. Водночас, під час опитування з'ясовувалося ставлення дітей мігрантів до девіантної поведінки та

негативних явищ у суспільстві. Однак, цінність отриманих результатів була б більшою, якби на ці ж запитання дали відповідь діти, батьки яких не виїжджали на роботу за кордон, тобто, була б можливість порівняння [12].

Іншим болючим для суспільства питанням, пов'язаним з трудовою міграцією, є ризик потрапляння в ситуацію торгівлі людьми. Міжнародний характер проблеми, а також зацікавленість в її розв'язанні з боку міжнародних організацій, зокрема, Міжнародної організації з міграції, підтримка зарубіжних донорів дали змогу здійснити низку транснаціональних досліджень у відповідній сфері, що, крім отримання важливого емпіричного матеріалу по Україні, забезпечило можливість міжнародних порівнянь. Серед них варто назвати білорусько-молдовсько-російсько-український проект з працевлаштування громадян трьох західних країн СНД в Російській Федерації, правового регулювання цього процесу та захисту прав мігрантів, ризиків потрапляння в ситуацію торгівлі людьми у зв'язку з роботою в Росії [20].

Заслугує на увагу також дослідження проблем торгівлі людьми, проведене у 2006 і 2008 рр. компанією «GFK Україна», що одночасно проводилося в Білорусі, Болгарії, Молдові, Румунії та Україні [5]. Характер дослідження, крім міжнародних порівнянь, забезпечив можливість вивчення динаміки змін у відповідній сфері, оскільки опитування проводилося в два етапи з дворічним інтервалом. На основі отриманих даних було прораховано, що чисельність громадян України, що потрапляли у ситуації, які можна кваліфікувати як торгівлю людьми, сягає 100 тис. осіб. Разом з тим, автори дійшли висновку: трудова міграція менше поширена в Україні, ніж в інших країнах, де проводилося дослідження. Крім того, у 2008 р. її обсяги були на чверть меншими, ніж у 2006 р., що пояснюється помітним економічним похваленням, що спостерігалось в Україні напередодні світової фінансово-економічної кризи. Оцінка одномоментної відсутності мігрантів у 2008 р. становила 750 тис. осіб. Важливо також, що як засвідчило дослідження, більшість з них – 79,4% працювали за кордоном на законних підставах. Це було на 10 процентних пунктів більше, ніж у 2006 р.

Таким чином, більшість досліджень, присвячених трудовій міграції, охоплювали, як правило, невеликі групи респондентів і проводилися лише в окремих територіях. Здебільшого це були разові акції. Про систематичність досліджень мова не йшла. Проблематичною була також зіставлюваність результатів, оскільки авторами використовувалися різні методики. Вони стали джерелом важливої інформації щодо причинно-наслідкових зв'язків у сфері трудової міграції, деяких сутнісних її характеристик, динамічних змін тощо, проте не претендували на репрезентативність для всього населення України, тобто, не могли відповісти на вкрай важливе для українського суспільства питання щодо кількості працівників-мігрантів в масштабах країни, лягти в основу прогнозу розвитку міграційного процесу.

Спробою заповнити цю лакуну було введення з 2000 р. запитань стосовно досвіду (власного та членів сім'ї респондента) роботи за кордоном, а також наміру виїхати на роботу за межі держави до загальнонаціонального соціологічного моніторингу, який щорічно проводить Інститут соціології України (1800 респондентів по всій території держави). Згідно з отриманими відповідями, виїхати на заробітки за кордон 2008 р. мали намір 6,2% опитаних (у 2005 р. 6,9%), власний досвід роботи за кордоном – 9,8 % громадян (у 2005 р. – 5,9%), частка сімей, хоча б один член яких мав досвід заробітчанства, становила 13,7% (у 2000 р. – 10,2 %) [22]. Поширеність досвіду трудової міграції дала змогу зробити висновок, що ним володіють понад 2 млн. українців. На основі даних загальнонаціонального соціологічного моніторингу аналізувалися також характеристики трудових мігрантів. Серед найважливіших висновків - до роботи за кордоном вдаються найбільш активні громадяни.

Міграційний досвід українців досліджував також Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), що вивчав регіональний розподіл мігрантів за результатами свого загальнонаціонального репрезентативного дослідження (виборка 2 тис. респондентів, опитування методом інтерв'ю) навесні 2007 р. Його дані показали, що 4-6% населення країни працювали за кордоном в 1997-2007 рр. (44% з них проживали на Заході країни), що становило 1,4-2,1 млн. осіб. Таким чином, оцінки масштабів трудової міграції, отримані КМІС, відповідали результатам Інституту соціології НАНУ.

Оцінювання обсягів річного виїзду здійснювалося КМІС під час дослідження «Оцінка чисельності груп населення з високим ризиком інфікування на ВІЛ», проведеного в грудні 2008 – квітні 2009 рр. Крім чисельності груп ризику по відношенню до ВІЛ-інфекції (споживачі інт'єкційних наркотиків, жінок, які займаються комерційним сексом, чоловіків, що мають секс з чоловіками) була також визначена чисельність трудових мігрантів, які вибули на роботу за кордон впродовж 2008 р. Вона становила, за розрахунками, 495-546 тис. осіб. Дослідження проводилося на основі репрезентативної вибірки (опитано 11070 осіб, приблизно по 400 в кожній області України, Автономній республіці Крим, містах Києві та Севастополі).

Оцінки соціологів в основному співпадають з результатами медико-демографічного обстеження населення України, здійсненого в кінці 2007 р., в процесі якого фіксувалася наявність у складі обстежених домогосподарств осіб, які працювали за кордоном на момент обстеження або впродовж останніх трьох років перед ним [7]. Частка домогосподарств, що мали у своєму складі хоча б одного трудового мігранта, становила 5,6%, що означало, що у 2004-2007 рр. на роботу за кордон виїздили 1,5 млн. громадян.

Проте, дані загальнонаціональних соціологічних опитувань, як і медико-демографічного обстеження, стосовно трудової міграції є досить скупими, адже вона не була ні єдиним, ні головним їх об'єктом. Тому вкрай важливими для розуміння цього процесу, його причин та наслідків для України є спеціалізовані дослідження всеукраїнського масштабу, які проводить Державний комітет статистики України, що, крім іншого, забезпечує отриманим даним певну офіційність.

На жаль, такі дослідження не стали регулярними і організовуються з великими перервами. Перша спроба датується 2001 р., коли було проведено на той час найбільш масштабне дослідження трудової міграції за кордон, в ході якого опитано 8 тис. домогосподарств в 8 прикордонних (як західних, так і східних) областях України. Зроблені на його основі розрахунки дали змогу оцінити масштаби трудової міграції з України на момент проведення обстеження щонайменше в 1 млн. осіб. У підсумковій монографії за результатами обстеження [4], поряд з аналізом багатого фактичного матеріалу, було піднято теоретичні питання місця трудової міграції в територіальних переміщеннях населення, докладно розглянуто проблему обліку трудової міграції, запропоновано конкретні шляхи його покращання.

Однак, як відомо, міграція є досить динамічним процесом, що чутливо реагує на соціально-економічні та політичні трансформації як в країнах походження, так і призначення мігрантів. Тому отримані 2001 р. дані швидко застаріли, до того ж вони стосувалися лише частини території України. Внаслідок цього у червні 2008 р. Державний комітет статистики разом з Українським центром соціальних реформ за підтримки Фонду Арсенія Яценюка "Open Ukraine" та Світового банку провів перше повномасштабне вибіркове обстеження населення з питань трудової міграції [4]. Опитано 22 тис. домогосподарств, у складі яких нараховувалося 48 тис. повнолітніх членів, по всій території держави, що забезпечує високу вірогідність отриманих даних. Результати дослідження дали змогу дійти висновку, що впродовж останніх трьох років хоча б раз виїздили на заробітки за кордон 1,5 млн. громадян України, з'ясувати склад, спрямованість, характеристики трудової міграції, умови праці за кордоном тощо.

Частка мігрантів, які на момент опитування перебували за межами країни, складала 57,5%. Звідси, одномоментна відсутність трудових мігрантів з України була оцінена приблизно в 800 тис. осіб (що співпадає з висновком згаданого вище дослідження «GFK Україна», проведеного того ж року).

Попри надзвичайно важливе значення дослідження Держкомстату, яке фактично вперше дало повну й різнобічну картину трудової міграції з України, що базується на репрезентативному опитуванні, проведеному на незаперечно високому методичному рівні, воно має один, проте важливий недолік. Він полягає у тому, що польові роботи було завершено напередодні

розгортання глобальної фінансово-економічної кризи, тому її вплив на міграційні процеси отримані результати не відображають.

Разом з тим, кризові явища різко змінили й ускладнили соціально-економічну ситуацію і в Україні, і в країнах-реципієнтах українських робітників. Враховуючи важливість трудової міграції для стану ринку праці, соціального розвитку України вивчення наслідків кризи для міграції набуло надзвичайної актуальності. Цікавою спробою віднайти відповідь на запитання щодо стану українського заробітчанства в умовах кризи було дослідження, організоване Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда-Україна» наприкінці 2009 на початку 2010 рр. [23]. На жаль, його масштаби, а також фокус на вивчення трудової міграції лише до однієї країни, а саме, Греції (було опитано 40 мігрантів, які повернулися з роботи в Греції після початку кризи, а також 40 мігрантів, які продовжують працювати в цій країні), не дають змоги твердити, що така відповідь є вичерпною. Попри це, хоча ситуація в різних країнах перебування, зрозуміло, відрізняється, з великою мірою вірогідності можна вважати, що проблеми, з якими українські мігранти стикаються в охопленій кризою Греції, є актуальними і в значно ширшому географічному контексті. Основний висновок, який випливає з цього дослідження, полягає в тому, що криза, призвівши до погіршення становища мігрантів, не викликала, тим не менш, їхнього повернення на Батьківщину. Більше того, внаслідок порівняно гірших економічних умов в Україні на роботу за кордон виїхала частина тих заробітчан, які у сприятливий докризовий період поверталися додому.

Короткий огляд праць українських авторів, присвячених трудовій міграції з України, демонструє неабиякий інтерес науковців до цієї проблеми. У сукупності їхні роботи становлять значний масив різнобічних знань про трудову міграцію, її кількісні та якісні характеристики в розрізі різних регіонів походження та країн призначення. Разом з тим, про системність та всебічність цих досліджень, як і про зіставлюваність отриманих результатів, внаслідок використання при їх проведенні різних методик, не йдеться. Вивчення трудової міграції в Україні все ще залишаються фрагментарним та епізодичним. В країні досі не створено жодного спеціалізованого наукового центру, де б міжнародні міграції вивчалися на полідисциплінарній основі. Наявні лише окремі приклади спільного із зарубіжними колегами вивчення проблеми, тобто належного аналізу становища мігрантів в країнах перебування. Збір значного фактичного матеріалу далеко не завжди супроводжувався його більш глибоким теоретичним осмисленням.

Ситуація, що склалася, відображає ставлення суспільства та влади до міграційної сфери. Закономірно, що в державі, де міграційна політика все ще не знайшла належного законодавчого оформлення, а орган державної влади з управління міграціями відсутній, бракує системних досліджень з відповідної

проблематики. Це, у свою чергу, гальмує усвідомлення суспільством та владою ролі міграції в сучасному розвитку України.

Література

1. Діти емігрантів про себе. Сповіді. Думки. Судження. Біль. – Львів: Артос, 2008.
2. Дослідження потреб українських трудових мігрантів / Центр “Соціальні індикатори”. – 2008. – <http://www.socialindicators.org.ua>.
3. Зовнішні трудові міграції населення України” (За наук. ред. Е. Лібанової, О. Позняка. – К.: РВПС України, 2002.
4. Зовнішня трудова міграція населення України / Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К, 2009.
5. Исследование торговли людьми: Беларусь, Болгария, Молдова, Румыния, Украина. – 2008. – <http://www.gfk.com>.
6. Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. – К.: БланкПрес, 2004.
7. Медико-демографічне обстеження населення України, 2007 / Український центр соціальних реформ; Державний комітет статистики України; Міністерство охорони здоров'я України. – К.: ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2008.
8. Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб.науч. трудов /Под общ. ред. С.И.Пирожкова. – К.: НИПМБ, 2002.
9. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження / за ред. І. Маркова. – Львів, 2009.
10. Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства: Зб. наук. статей і виступів за мат-лами круглих столів / Уклад. І.М.Ключковська, Н.О.Гумницька. – Львів: МІОК Національного інституту «Львівська політехніка», 2010.
11. Пархоменко Н. Новітня українська трудова міграція в оцінках українських заробітчан // Українська трудова міграція до Європейського Союзу в дзеркалі соціології: інформаційно-аналітичне видання. – К., 2005.
12. Пачковський Ю.Ф., Корнієнко І.О. Психологічний стан дітей робочих мігрантів у Львівській області: науково-практичне дослідження. – Львів, 2009. – 52 с. (за підтримки фонду «Хайматгартен»).
13. Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект. – К.: НИПМБ, 2003.
14. Пирожков С., Малиновська О., Марченко Н. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії. – К.: Академпрес, 1997.
15. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / За заг. ред. К.Левченко. – К., 2006.
16. Розвиток людських ресурсів і міграційна політика в Україні. – К., 2008.

17. Соціальне обличчя новітньої української трудової міграції: результати масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії. – Львів: Західноукраїнський Центр „Жіночі перспективи”, 2003.
18. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів. Навч.-метод. посібник. / За ред. К.Б. Левченко, Трубавіної І.М., Цушка І.І. – К.: ФОП “Чальцев”, 2008.
19. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти. – Тернопіль: “Джура”, 2005.
20. Трудовая миграция из Украины, Беларуси и Молдовы в Российскую Федерацию: тенденции и связь с торговлей людьми / Е.Левченко, Е.Тюрюканова, И.Шваб и др. – К.: Международный женский правозащитный центр «Ла-Страда Украина», 2008.
21. У дзеркалі громадської думки. Права дитини. Насильство в суспільстві. Трудова міграція та торгівля людьми / Т.О. Дорошок, О.А. Калашник, Д.О. Кобзін. [та ін.], за ред. К.Б. Левченко. – К., 2008.
22. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008.
23. «Украинская Греция»: причины, проблемы, перспективы (по результатам опроса трудовых мигрантов) / Международный правозащитный центр «Ла Страда-Украина». – К., 2010.
24. Хомра О. Еміграційний потенціал західного прикордоння України // Проблеми міграції. – 2002. - № 1.

УДК 316.3

Луїс Сабайя Гомес

ВИТОКИ ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА ЕВОЛЮЦІЙНА ТЕОРІЯ

У статті досліджується питання еволюції суспільства згідно з принципами сучасної еволюційної теорії. Проаналізовано афективні механізми, у межах яких соціобіологи і еволюційні психологи пояснюють різні прояви людського альтруїзму.

The article investigates the issue of evolution of the society in accordance with the principles of the modern evolution theory. Affective mechanisms in the context of witch sociobiologists and evolutionary psychologists explain different types of human altruism are analyzed.

Сучасна психологія надає багато доказів, які вказують на наявність природженої індивідуальної схильності робити внутрішньо властивими соціальні цінності і переконання, а також поширювати їх серед усіх членів суспільства. Наявність такої природної схильності до соціалізації прямо узгоджується з аристотелівським поняттям про людину як соціальну тварину

і людське суспільство як витвір природи. Але це біологічне розуміння людського суспільства може бути збережене у XXI столітті лише тоді, коли воно підтримане гідним довіри поясненням: яким чином могло еволюціонувати суспільство згідно з принципами сучасної еволюційної теорії. Такою є мета даної статті.

Дарвін сміливо підійшов до цієї базової проблеми у своїй спробі пояснити еволюційні витоки людської моралі. „Надзвичайно сумнівно, – писав він, – щоб нащадки більш симпатичних і доброзичливих батьків, більш відданих своїм товаришам, були б виховані у більшій кількості, ніж діти егоїстичних і зрадливих батьків того ж племені. Той, хто був готовий принести у жертву власне життя ... швидше, ніж зрадити своїх товаришів, часто не залишає нащадків, які би могли успадкувати його шляхетну вдачу... Тому видається навряд чи можливим ... що число людей, наділених такими чеснотами ... могло зрости шляхом природного відбору, що полягає у виживанні більш пристосованого” [4, 163].

Саме це стало ще одним випадком загальнотеоретичної проблеми *альтруїзму* еволюційної біології, яку Дарвін визнавав як таку, що протирічила його теорії еволюції. Певні форми альтруїзму можна легко пояснити як результат природного відбору. *Материнське піклування*, наприклад, було, зрозуміло, підтримане природним відбором, особливо серед видів, подібних ссавцям, де малята потребують багато часу, щоб стати незалежними. А оскільки вони потребують дуже багато часу та особливо батьківського вкладу, як, наприклад, у людей, то це створювало великий стимул збільшувати *батьківську турботу*, яка могла створити критичну відмінність у шансах виживання нащадків. Емоційні схильності *батьківської афективності* сприяють батьківській генетичній придатності, таким чином їхня біологічна підтримка не становить проблеми. І навіть легко пояснити афективну прихильність молоді до своїх батьків, тому що їх поведінка насправді не є альтруїстичною.

Теорія природного відбору Дарвіна могла також пояснити емоційні схильності, викликані *еротичною афективністю* у людей, які фактично мають призначення закласти основи для відповідної репродукції закоханих.

Але інші форми альтруїзму у природі, такі як відданість стерильних робітників серед соціальних комах, не видаються такими, що легко вписуються у теоретичні рамки природного відбору. „У робочій мурашці, – писав Дарвін, – ми маємо комаху, яка дуже відрізняється від своїх батьків, вже абсолютно стерильну; таким чином, вона ніяк не може передати послідовно досягнуті модифікації структури або інстинкту своїм нащадкам. Природно виникає питання, як можна узгодити цей факт з теорією природного відбору?” [3, 258]. Дарвін, до тих пір, поки не знайшов правдоподібного рішення, вважав цю теоретичну проблему „непереборною і дійсно фатальною для всієї його теорії” [3, 257].

Сучасне розв'язання проблеми було надане біологом Вільямом Гамільтоном у короткій статті під назвою „Генетична еволюція соціальної поведінки” (1963) [5]. Гамільтон відзначив, що певні комахи таксономічного підкласу *hymenoptera*, такі, як мурашки, бджоли і оси, мали специфічну репродуктивну систему, яка називається *haplodiploidy*, яка, коротко, полягала в тому, що комахи жіночої статі були більш близько споріднені зі своїми сестрами, ніж зі своїми нащадками (75% і 50% генотипу відповідно), таким чином, якщо вони спрямовували свій альтруїзм на власних сестер, включаючи, зокрема, власних гіпер-плодовитих сестер-королев, а не на своїх нащадків, то тим самим максимізували свою генетичну придатність. Отже, гени для цієї форми альтруїзму мали тенденцію відтворюватися й поширюватися.

Гамільтон розглядав цей феномен не як зоологічну дивину, а як явище, що виявляє загальну модель у межах еволюції Дарвіна, згідно з якою організми не переслідують біологічну придатність власного виживання і репродукції, як Дарвін уявляв собі природний відбір, а діють максимізуючи репродукцію ідентичних генів, які їх родичі поділяють з ними спільним походженням. Хоча Дарвін не знав про існування генів як засобу спадковості, він фактично натякнув на рішення цієї проблеми. Парадокс, писав він, „зникає, якщо згадати, що відбір може діяти на сім'ю, як і на індивідуум... Смачний овоч зварено, і індивідуум знищено; але садівник пророщує насіння того ж самого роду і переконаний у тому, що отримає той самий сорт” [3, 258].

Гамільтон створив вислів „придатність, що вміщує у себе” для позначення цієї більш всеосяжної – швидше ніж альтернативної – концепції біологічної придатності, яка робить можливим пояснити всі форми альтруїзму відносно родини, що спостерігається у багатьох видів тварин, а також у добре описаній кореляції між імовірністю такого альтруїзму та ступенем факторів генетичної спорідненості [2]. Відтак, всі ці раніше не пояснювані поведінки могли б бути пояснені як результат родинного відбору, що у людей пояснювалося б родинною афективністю.

Але тут був пояснений значно більший альтруїзм у природі, а саме часто спостережувані дії на користь не родичів. У роботі *Адаптація і Природний відбір* (1966) (*Adaptation and Natural Selection* (1966) [8, 94]) біолог Джордж Вільямс відзначив існування взаємної підтримки і тривалих коаліцій серед репусних мавп і припустив можливість природженої схильності ангажуватися у відносини взаємної допомоги. Він писав: „Я не бачу резону в тому, що свідомий мотив повинен бути спричиненим. Необхідно, щоб допомога іншим час від часу була віддяченою у разі підтримки природним відбором... Індивідуум, який максимізує свої дружні відносини і мінімізує свої антагонізми буде мати еволюційну перевагу, і відбір сприятиме тим характеристам, що підтримують оптимізацію персональних

взаємовідносин” [1, 54].

Ці ідеї пізніше були формалізовані у наукову теорію біологом Робертом Тріверсом у його статті „Еволюція взаємного альтруїзму” (1971) [7]. За Тріверсом, природний відбір міг сприяти формам альтруїстичної поведінки, не обумовленим негайною і специфічною компенсацією (це була б саме регулярна *кооперація*, безумовно поширена у природі, навіть між різними видами), а „авансовим”, затрати на яку кінець кінцем компенсуються вигодами наступної взаємності. Успіх цієї стратегії, однак, покладається на наявність певних здатностей і схильностей, які дозволяли б альтруїстичним тваринам, експлуатованим невдячними індивідуумами, не схильними віддячувати, мінімізувати ризики буття. Тобто він вимагає здатності визнавати інших індивідуумів, запам’ятовувати всі їх минулі позитивні чи негативні взаємодії і схильність відповідно дружньо чи не дружньо реагувати.

Ця стратегія взаємодії знайшла підтвердження у ряді комп’ютерних експериментів, виконаних кількома теоретиками у 1970-х роках при дослідженні можливих рішень у центральній проблемі *теорії ігор* (математичний підхід до раціонального прийняття рішень у межах груп), відомої як *дилема в’язнів*. Двох в’язнів, підозрюваних у спільному скоєнні злочину, ізолювали, аби допитати окремо. Занепокоєний тільки здобуттям м’якого вироку для себе, кожний в’язень має прийняти рішення: зізнатися чи мовчати без можливості дізнатися, як діє інший в’язень. Якщо зізнаються обидва, то будуть засуджені на п’ять років ув’язнення; якщо жоден з них не зізнається, кожного засудять на один рік ув’язнення (за незаконне володіння зброєю); якщо зізнається тільки один, то його звільнять, а того, хто не зізнався, засудять на 20 років ув’язнення. Дві альтернативні стратегії видаються спочатку раціональними. Треба *визначити* одного, якому пропонується можливість найкращого виходу (звільнитися) і запобігти найгіршому (20 років). Другий у пошуку співробітництва з першим в’язнем, запобігає найкращому виходу (звільненню) але не найгіршому (20 років), однак втрачається можливість оптимального виходу для обох (1 рік). Хоча перша стратегія може бути охарактеризована як *егоїстична*, оскільки вона бере до уваги тільки інтерес гравця, не рахуючись з долею іншого, друга стратегія є стратегією наївного взаємного альтруїста, оскільки вона альтруїстично відмовляється використовувати іншого гравця з явним сподіванням, що інший гравець буде віддячувати. Після того, як всім сценаріям приписали різні чисельні величини, а рахунки для кожної стратегії були підсумовані і порівняні, стало математично ясно, що егоїстичний гравець діє набагато краще, ніж наївний взаємний альтруїст. Якби всі члени суспільства взаємодіяли випадково і неодноразово один з одним, половина егоїстів і половина наївних взаємних альтруїстів, перша з них досягла б успіхів за рахунок останньої і напевно залишила б більше нащадків у

наступній генерації, внаслідок чого їх егоїстичні гени кінець кінцем превалювали б.

У 1979 році політолог Роберт Аксельрод запропонував вченим надати різні програмовані стратегії для конкуренції у ряді комп'ютерних експериментів. Абсолютним і систематичним переможцем стала стратегія під назвою *Зуб за зуб (Tit-for-tat)*, яка починала гру діючи альтруїстично, а потім діяла будь-яким способом, інший гравець перемагав у їх останній сутичці. Це була стратегія *загартованого* взаємного альтруїста. Як пояснював Аксельрод, „що сильний успіх *Зуб за зуб* полягає у комбінації доброго, взаємного, великодушного і ясного. Доброта людини вберігає її від непотрібних клопотів. Взаємність знеохочує іншу сторону від наполягання щоразу, коли відступництво перевірено. Великодушність допомагає встановити взаємне співробітництво. А його ясність робить гру зрозумілою для іншого гравця, у такий спосіб сприяючи довготривалому співробітництву” [1, 54]. Підтримка головним чином альтруїстичної стратегії у конкуруючому середовищі мала на меті довести принаймні теоретичну правдоподібність еволюції взаємного альтруїзму шляхом природного відбору.

На доповнення до цієї формальної підтримки теорії Трайверса, поняття взаємного альтруїзму було посилене численними спостереженнями видів, де індивідууми, здавалося, підтримували довготривалі асинхронні відносини співробітництва як результат застосування стратегії, яка явно схожа на *Зуб за зуб*. Випадок кажанів, описаний зоологом Джеральдом Вілкінсоном у 1983 році, часто цитувався з цього приводу завдяки його ясності. Кровопивці-кажани часто невдалі у своїх пошуках крові, але лише після 60 безрезультатних годин пошуків вони можуть загинути від голоду. З іншого боку, якщо вони вдалі у своїх пошуках, то можуть випити більше крові, ніж перетравити. Ця комбінація високої вразливості і швидкопсувних надлишків створює досконалі умови для взаємної допомоги, і саме це спостерігав Вілкінсон. Кажани альтруїстично віддають певний надлишок спожитої крові, відригуючи її в уста інших кажанів, які допомогли їм у минулому, але не в уста тих, які не допомагали. А розпізнавати цих надійних союзників вони можуть через їх *контактні голосові сигнали* [8].

Форми взаємного альтруїзму, більш схожі на людські, систематично спостерігалися серед приматів. Південноафриканські мавпи, наприклад, реагують на крики про потребу підтримки у боротьбі з більшою готовністю, якщо закликаючий допомагав їм у минулому. Шимпанзе, наші найближчі родичі, розподіляють їжу у відповідності до послуг чистити одна одну і сприяють партнерам довготривалого шлюбного союзу. Макаки виражають дещо схоже, якщо не ідентичне, людському співпереживанню страждаючим одноплемінникам. Змушені дослідниками вибирати між голодуванням та нанесенням електричних шоків одноплемінникам-неродичам, які

завдавалися щоразу, коли вони тягнули ланцюг, що давав їм доступ до їжі – вони часто обирали голод, особливо коли знали одна одну [6, 222-223]. У своїй статті 1971 року Тріверс, ясно передбачаючи теоретичну можливість пояснити відповідні людські схильності, писав: “Дружба, неприязнь, моральна агресія, вдячність, симпатія, довіра, підозра, надійність, аспекти провини і певні форми обману та лицемірства можуть бути пояснені як важливі адаптації для регулювання альтруїстичної системи” [7, 50].

Усі ці форми альтруїзму фактично опосередковані афективними емоціями людей, і звідси випливає, що принаймні суттєві компоненти таких емоцій також лежать в основі альтруїстичної поведінки інших видів ссавців. Надзвичайно неправдоподібно, щоб дані консервативні шляхи природного відбору могли створити повністю нові органічні структури для виконання таких же базових функцій. У світлі цього розуміння можна запропонувати пробний ескіз генеалогії афективних емоцій:

Афективність батьків-нащадків, і, зокрема, зв’язок мати-дитина, є найбільш імовірним еволюційним попередником усіх інших афективних винаходів. Розширення батьківської афективності до *родинної афективності* не є теоретичною проблемою, враховуючи, що з точки зору генетики, саме батьківство є першорядним спорідненням. *Взаємна афективність* можливо отримала свою (активну й позитивну) компоненту симпатії від родинної прив’язаності і свою активну й негативну компоненту антипатії від еволюційно закорінених агресивних схильностей. Щодо пасивної взаємної афективності, благополуччя, викликане симпатією інших людей, а також страждання, спричинене їхньою антипатією, може однаковою мірою походити від пошуку підтримки афективної залежності від роду. Крім того, відмітна привабливість людей відповідно до їхнього соціального значення чи здатності (параметр у термінах інтерес/не інтерес) може швидше мати інше походження, імовірно, від старих ієрархічних інстинктів, що є також звичайними серед приматів. Те ж саме можна неупереджено сказати про людські радісні чи тривожні емоційні реакції в залежності від сприйняття ними соціальних повноважень, покладених на них. Нарешті, *еротична афективність* повинна успадкувати базову структуру взаємної афективності, але пов’язану із сильним відчуттям привабливості, можливо, гіпертрофованої емоційної компоненти сексуального бажання. Ясно, що деталі цього ескізу відкриті для дискусії, але альтернативна точка зору, що гранично складні нервові системи, підтримуючі ці емоційні схильності, можуть бути створені незалежно й імпровізовано, - може бути з упевненістю відкинута.

Отже, останніми десятиліттями соціобіологи і еволюційні психологи загалом пояснили різні прояви людського альтруїзму у межах цих чотирьох афективних механізмів (батьківського, родового, еротичного і взаємної афективності). Тоді як правомірність цих меж видається безсумнівною,

багато дослідників порушують тепер питання про їх *адекватність*.

Література

1. Axelrod R. The Evolution of Cooperation / R. Axelrod. – New York: Basic Books, 1984.
2. Daly M. & Wilson M. Sex, Evolution, and Behavior / Daly M. & Wilson M. – Belmont, Calif.: Wadsworth Publishing Company, 1983.
3. Darwin C. On the Origin of Species / C. Darwin. – New York: Penguin Books, 1968.
4. Darwin C. The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex / Darwin C. – New Jersey: Princeton University Press, 1981.
5. Hamilton W. D. The Evolution of Altruistic Behavior // American Naturalist. – № 97.
6. Hauser M. D. The Evolution of Communication / M. D. Hauser. – Cambridge, Mass: MIT Press, 1996.
7. Trivers R. The Evolution of Reciprocal Altruism // The Quarterly Review of Biology. – № 46.
8. Wilkinson G. S. Reciprocal Food Sharing in the Vampire Bat // Nature. – № 308.
9. Williams G. Adaptation and Natural Selection / G. Williams. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966.

УДК 316.776.4

М. В. Сачок

ЕВАЛЮАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті розглядаються теоретико-методологічні особливості появи і розвитку евалюації як навчальної дисципліни та практичної діяльності на Заході. Спираючись на наукові доробки зарубіжних дослідників, автор робить спробу систематизувати інформацію з історії евалюації, окреслити предметне поле та основні методи дослідження цієї дисципліни, а також визначити перспективи розвитку евалюації в Україні.

Ключові слова: евалюація, евалюатор, евалюаційний рух, оцінка, моніторинг, аудит.

This article deals with the theoretical and methodological features of the appearance and development of evaluation as the scientific discipline and practical activity in the Western science. Based on scientific refinement of Western scholars, the author tries to systematize information concerning evaluation history, outline the substantive field and the main methods of that discipline and also emphasize the perspectives into evaluation development in Ukraine.

Keywords: *evaluation, evaluator, evaluation movement, assessment, monitoring, audit.*

Останнім часом ми все частіше зустрічаємо у науковому та суспільному житті поняття “моніторинг”, “аудит”, “експертиза”, “тестування”, “соціальна інженерія”, “оцінка”, “оцінювання” тощо. Незвичним для сприйняття є поняття “евалюація”, що стоїть в цьому ж ряді. Не дивлячись на те, що впродовж двох останніх десятиліть евалюаційний рух досяг великого масштабу у всьому світі, особливо на Заході, для нас це поняття є відносно новим. Факт існування даного феномену, а також доведена ефективність впливу евалюації на поліпшення соціального стану вимагають від нас наукової рефлексії знань про евалюацію.

Мета статті – визначити теоретико-методологічні засади становлення евалюації, її місця як окремої наукової дисципліни у структурі соціологічного знання на основі аналізу доробок західних і вітчизняних соціологів та спеціалістів з евалюації.

У своєму дослідженні ми ставимо наступні *цілі*:

- виділити хронологічні рамки появи і розвитку евалюації;
- вказати, які соціальні проблеми вирішувалися раніше і вирішуються зараз завдяки застосуванню евалюації;
- освітити методологію евалюації;
- визначити перспективи розвитку цієї науки в Україні.

Аналізуючи результати наукових досліджень з евалюації та її історії, ми зіткнулися з проблемою коректного перекладу і вживання цього терміну. В посібниках російських авторів, а також в перекладених українських і російських джерелах, “евалюація” подається як “оцінювання” і “оцінка”. Між тим існує різниця у вживанні цих термінів (дана проблема буде більш детально розглянута у наших наступних дослідженнях). Так само існує різниця у вживанні цього поняття з суміжними, наприклад, з “моніторингом”. Моніторинг за визначенням своїм може входити у поняття “евалюації” як її складовий елемент.

У даній статті пропонуємо вживати поняття “оцінка програми” та “евалюація” як рівноцінні, зосередившись на історії дисципліни, що пройшла довгий шлях від статистичних підрахунків і “вимірювальних процедур” [11, 56] до своєї сучасної форми різнобічного та багатогранного погляду на проблему з метою прийняття відповідного управлінського рішення.

Слід навести найбільш уживане і досить конструктивне, на наш погляд, визначення евалюації, яке пропонує американський спеціаліст з оцінки М. К.Петтон: «Оцінка програми – це систематичний збір інформації про діяльність у рамках програми, її характеристики і результати, котрий проводиться для того, щоб винести судження про програму, збільшити

ефективність програми і/або отримати інформацію для розробки майбутніх програм» [4, 114].

Сутність моніторингу і оцінки, згідно з російським спеціалістом з оцінки, О.М. Кузьмінім, одна і та ж – відслідковувати хід і результати програми і надавати інформацію особам, що приймають рішення. Спрощено відмінність між моніторингом і оцінкою полягає в тому, що моніторинг відповідає на питання «Як ідуть справи?», а евалюація відповідає на питання «Чому вони йдуть саме так?» [13].

Приходимо до висновку, що у джерелах з історії евалюації часто відстоюється авторська позиція щодо евалюації, що, з одного боку дає нам розмаїття поглядів на її певні аспекти, а, з іншого, – ускладнює розуміння цілісності картини феномену евалюації.

Для кращого розуміння феномену евалюації, пропонуємо звернутися до попередніх доробок вчених з історії евалюаційної думки. Серед зарубіжних дослідників, які дають всесторонній, вичерпний опис історії евалюації можна назвати Д.Стафлебіма та А.Дж.Шинкфілда, М.К.Алкіна, Е.Г.Губу та І.С.Лінкольн. Вчені, які так чи інакше висвітлювали цю проблему у своїх працях, фокусуючись при цьому на специфічних підходах до евалюації, наступні: К.Г.Вайс, Р.Г.О'Салліван, Дж.М.Оуен, Д.М.Мертенс, Л.Корпоровіч, Д.Залевський, Д.Б.Циганков.

Вчені називають різні хронологічні рамки появи евалюації та її представників. Згідно деяких досліджень, вперше цей феномен з'являється у США у 20-х рр. ХХ ст. [10, 55; 9, 34]. Інші дослідження свідчать про британські витоки евалюації [8, 4]. На думку Д.Стафлебіма, дана дисципліна налічує більше, ніж 150-ти-річну історію. Почалося все з винаходу кількісної оцінки екзаменаційних досягнень учнів (quantitative assessment), іншими словами, тесту – технології, без якої важко уявити оцінку знань сьогодні [9, 34].

Американська дослідниця К.Г.Вайс звертає увагу на інші хронологічні рамки. На її думку, слід розпочати розгляд історії евалюації з 60-х років XVII століття – час зародження досліджень соціальних законів. Саме тоді, у середині XVII ст. з'являється політична арифметика В.Петті, яка представляла собою збір кількісних даних, отриманих в результаті масових спостережень за соціальними явищами. Проте перше дослідження, яке можна було б зарахувати до категорії оцінювання, на думку К.Г.Вайс, було здійснене майже на двісті років пізніше французом А.-М.Гері. У 1833 році міністр юстиції Франції А.-М.Гері опублікував статистичне дослідження, в якому спробував довести, що освіта не впливає на кількість злочинів.

Приблизно у той же самий час інший француз Ж.Дюпої оцінював користь від громадських робіт з будівництва доріг і каналів. В економічній теорії він відомий як перший дослідник, що застосував категорію споживання у якості інструмента економічного аналізу. Спеціалістів з

евалюації цікавить мета і спосіб, у який йому це вдалося зробити. У 1844 р. він опублікував статтю, в якій розраховував вигоду від реалізації проекту будівництва каналу методом “підрахунку економії” (calcul economique) і спростував тодішній спосіб визначення корисності господарських заходів. Він використовував максимальне мито, що користувачі готові були платити за прохід каналом як свідчення цінності каналу і розглядав зниження попиту у зв’язку з підвищенням мита за прохід як мірило межі його корисності.

Як стверджує американська дослідниця, посилаючись на роботу М.Булмена та К.Бейлса «Соціальне дослідження в історичній перспективі» (1991 р.), перші спроби запровадження політики, спрямованої на поліпшення соціальних умов, не передбачали жодних положень щодо її оцінювання. Реформатори ХІХ - ХХ століття використовували методи соціальних досліджень лише для проведення опитувань з метою документування глибини проблем та пошуку людей, що потребують допомоги. Оскільки вважалося, що запропоновані заходи достатньою мірою забезпечують вирішення проблем, то оцінювання реформ та програм не проводилося. Наприклад, практично не досліджувалися наслідки запровадження електричного освітлення вулиць та очищення питної води. Навіть, коли у 20-х роках ХХ століття у США було прийнято закони про заборону експлуатації праці дітей, ніхто і не робив оцінку їх результатів. Вважалося, що з прийняттям законів експлуатацію праці дітей буде припинено, а результат буде однозначно позитивним. Коли 1935 році у США було запроваджено систему допомоги по безробіттю, також не було проведено жодного оцінювання. Вважалося корисною справою давати гроші безробітним робітникам, аби допомогти їм подолати труднощі, доки вони не знайдуть іншої роботи.

Люди, що працювали у сфері освіти та охорони здоров’я, були одними з перших, хто почав систематично досліджувати результати своєї роботи. Посилаючись на роботу Е.Е. Флук та П.Дж.Саназаро, присвяченій медичному обслуговуванню. У своїй роботі з оцінювання К.Г.Вайс згадує про доктора Р.К.Кебота, що у 1912 році проаналізував 3000 звітів про результати патологоанатомічного розтину. Порівнявши їх з діагнозами, що їх було поставлено кожному з хворих, він знайшов недоліки у діагнозах. За результатами аналізу він написав статтю до журналу Американської Медичної Організації, що стала важливою віхою в оцінці якості медичного діагностування. У 1914 році доктор Е.А.Кодман, хірург із Масачусетського загального госпіталю, наполягав на тому, щоб оцінку роботи хірурга здійснювали на підставі того, як пацієнт себе почуває після виписки з клініки. Таким чином хірург хотів визначити ступінь компетентності хірургів. Після того, як лікарня відмовилася від цієї ідеї, доктор Кодман заснував власну лікарню, де продовжував вдосконалення медичного обслуговування. За результатами експериментів ним було написано книгу

«Вивчення ефективності госпіталю» («A Study in Hospital Efficiency»). Серед 337 пацієнтів, які були виписані з лікарні у 1911-1916 рр. Е.А.Кодман зафіксував 123 похибки при наданні медичних послуг цим клієнтам. Не дивлячись на результативність експериментів Е.А.Кодмана, у вищих медичних колах його роботу було практично проігноровано.

У сфері освіти найвідомішим є восьмирічне дослідження під керівництвом Р.В.Тайлера, що фінансувалося Асоціацією прогресивної освіти (США) з 1933 року. У ньому було проаналізовано результати навчальних програм, запроваджених у 15 прогресивних вищих навчальних закладах і 15 традиційних. Таким чином, дослідження професора Чиказького університету Р.В.Тайлера було спрямоване на оцінювання роботи тридцяти шкіл з метою визначення рівня успішності учнів. Саме дані дослідження були одними з перших спроб моніторингу широкого обсягу стандартів всередині однієї держави. Як зазначають українські фахівці в галузі якості освіти Андрущенко В. П., Вікторов В. Г., Р.В.Тайлер наголошував на потребі поступового підходу до оцінювання в освіті, що охоплював би весь процес від планування навчальних програм до вимірювання рівня досягнень учнів як із базових предметів, так і на міждержавному рівні. Пізніше у Європі також почали говорити про важливість оцінювання для планування ґрунтовних освітніх реформ з метою покращення якості освіти [5, 12].

Одне з перших оцінювань результативності шкільних програм з охорони здоров'я, за словами К.Г.Вайс, було проведено начальником відділу досліджень Американської асоціації здоров'я дітей Дж. Палмером у 1934 році. Наприкінці 30-х років Федеральним фондом США («Commonwealth Fund») було профінансовано детальніше оцінювання, здійснене Д.Б.Найсуандером, результати якого було опубліковано у 1942 році.

Наприкінці 50-х років минулого століття федеральний уряд виступив ініціатором і спонсором нових програм, як-от Гарвардський проект з фізики, що був відповіддю на побоювання стосовно відставання Америки у сфері науки, викликані запуском у Радянському Союзі штучного супутника Землі. Тоді ж було профінансовано й оцінювання успішності цих програм. На початку 1960-х років президентська комісія з проблем злочинності серед неповнолітніх фінансувала серію проектів по всій країні, спрямованих на зменшення молодіжної злочинності. Федеральні адміністратори вимагали, щоб за кожним із цих проектів було проведено оцінювання результатів діяльності.

“Війна з бідністю” у середині 1960-х збіглась із початком широкомасштабних, фінансованих урядом оцінювальних кампаній. Федеральний уряд розпочав фінансування численних програм допомоги бідним і почав вимагати систематичного оцінювання наслідків витрачання коштів. Актом 1965 року про початкову і середню освіту обов'язкове оцінювання освітніх програм було запроваджено на рівні закону. Сенатор

Р.Ф.Кенеді виступав ініціатором і провідником вимог щодо оцінювання. Він хотів бути впевненим, що додаткові кошти з федерального бюджету не витратяться на підтримку старої шкільної практики, а допомагатимуть дітям з малозабезпечених сімей одержати освіту у новий спосіб. Він намагався створити такі умови, за яких малозабезпечені батьки добре знали, що відбувається у школах, і могли спонукати працівників освіти ефективніше обслуговувати їхніх дітей. Р.Ф.Кенеді розглядав оцінювання як засіб забезпечення батьків необхідною інформацією.

Інші програми, що супроводжували “Війну з бідністю”, також підлягали оцінюванню, у тому числі програми із забезпечення юридичних послуг, муніципальних послуг з охорони здоров’я, професійного навчання, додаткового харчування вагітних жінок і дітей, дошкільної освіти, інновацій у сфері профілактики злочинності і психологічного коригування, психічного здоров’я, а також програми громадських дій, які допомагали жителям бідних районів визначитися зі своїми пріоритетами і вимагати від уряду надання тих послуг, які їм потрібні. Фахівцям з оцінювання довелося розробити нові прийоми й методики, здатні врахувати різний зміст і структуру програм. У цей час спостерігаємо розвиток оцінювання як окремого напрямку науки.

Разом з новим законодавством оцінювання було запроваджено у таких сферах, як охорона довкілля, енергозбереження, комплектування збройних сил та імміграційний контроль. Наприкінці 1970-х років методи аналітичного оцінювання застосовували практично всі федеральні агентства. Майже кожний департамент мав власний офіс з оцінювання, а у деяких з них такі офіси існували на кількох рівнях ієрархії: на рівні секретаря департаменту, на рівні директорів програм та на оперативному рівні.

На низовому рівні для здійснення заходів з оцінювання, фінансованих з федерального бюджету, було створено численні дрібні центри та фірми. При університетських дослідницьких центрах збільшувались підрозділи, що займалися оцінюванням. На ринку послуг створювалися спеціальні центри з оцінювання; з’являлися комерційні та некомерційні консалтингові й дослідницькі організації, а ті, що існували давно, розширювали масштаби своєї діяльності. Чимало вчених на той час перекваліфіковувалися на оцінювачів.

Як зазначено польським вченим Л.Корпоровічем, у 1960-ті рр. [11, 57-58] з’являється нове розуміння об’єкту евалюації. Погляди відомих дослідників того часу (Л.Дж.Кронбах, М.Скрівен, Р.Е.Стейк) характеризуються наступними ознаками:

- намагання ширше застосовувати якісні дані в евалюаційних дослідженнях;
- відхід від моделі, орієнтованої на результат;
- сприйняття цього процесу в його комплексності та у контексті із соціальним навколишнім середовищем;

- чіткий фокус на ролі соціальних інтеракцій як істотного елементу у динаміці процесу дослідження;
- уникнення відчуження евалюаційних дій, які є результатом несумісності потреб зацікавленої інституції та індивідуумів;
- акцент на тому, щоб евалюаційний аналіз носив цілісний та багатоаспектний характер.

Як зазначає Л.Корпоровіч, одна з причин появи процесуального підходу полягає у спробі зафіксувати деякі важливі моменти у процесі оцінки, котрі мають потенційний вплив на результат.

Завдяки вищезгаданим вченим, а також Е.Губі та І.Лінкольн, свого поширення набула ідея розглядати евалюатора як «зануреного» у процес оцінки у 1980-ті рр. Тож процесуально орієнтований підхід полягав у тому, щоб «ухопити» цей важливий феномен і скорегувати процес оцінки таким чином, щоб він був якомога ефективнішим. Таке бачення проведення оцінки лягло в основу формативної евалюації, мета якої полягає у корекції проведення програми для успішного досягнення цілі програми. Таким чином, підкреслюється важливість участі в евалюації будь-якої людини. У якості учасника можуть виступати як евалюатор, так і замовник (stakeholder), або зацікавлена особа. Цей погляд на специфічну роль евалюатора, отримав своє відображення у дослідженні 1930-х рр. польсько-американського вченого Ф.В.Знанецького при Колумбійському університеті. Це дослідження було дуже схоже на дослідження Р.В.Тайлера при університеті Огайо. Не дивлячись на широке визнання евалюаційного дослідження Р.В.Тайлера, дослідження Знанецького майже повністю сьогодні забуте. Тим не менш, воно важливе для нас як прообраз сучасної ролі евалюатора, коли він наче «вживається» у роль учасників евалюаційного процесу: «Він [вчений] повинен зуміти вжитися у свідомість досліджуваних ним людей і побачити ці факти їх очима» [7]. Це стає можливим, коли вчені беруть до уваги «гуманістичний фактор» (the humanistic coefficient) [11, 56].

Дедалі частіше використання якісних методів оцінювання стає однією з сучасних тенденцій. Протистояння між прихильниками якісної та кількісної методології в евалюації призвело до так званої «війни парадигм» у 1980-90х рр. Завдяки цьому почали з'являтися спроби переосмислення підходів. Чимало видатних фахівців з оцінювання дійшли висновку, що кількісні та якісні методи оцінювання можуть вдало доповнювати одне одного. Тому почало з'являтися чимало комплексних досліджень, в яких використовувалися обидві групи методів. Наприклад, дослідження, що проводилися у сфері освіти частіше, ніж дослідження інших сфер, включали якісну складову.

Свого піку евалюаційний рух досяг у 1970-х роках. Саме тоді було проведено серію соціальних експериментів з дослідження нової політики та програмних ідей. Найвідомішим з них був експеримент з «від'ємним

прибутковим податком”. Після нього були експерименти що стосувалися допомоги на оплату житла, соціального страхування, впровадження контрактної системи у сфері освіти тощо. Спільним у них було запровадження досить масштабних пілотних програм, що дозволяло змоделювати реальні умови функціонування.

Саме у 70-80-ті роки минулого століття евалюація приймає сучасну форму. Неформальні зібрання спеціалістів з оцінки трансформуються у професійні організації. У 1981 році були опубліковані перші професійні стандарти. Вже у 1986 році, у результаті об'єднання Товариства евалюаційного дослідження (Evaluation Research Society) та Евалюаційної мережі (Evaluation Network), з'явилася Американська Асоціація Евалюації (American Evaluation Association). У 1980-х рр. евалюатори відчули складнощі з фінансуванням програм.

Оцінювання залишалося однією з процвітаючих галузей американської економіки. З приходом до влади Рональда Рейгана у 1981 році фінансування нових соціальних ініціатив було різко скорочено. Проте заходи з оцінювання, хоч і у невеликих масштабах, продовжували здійснюватись. Кошти на їх проведення виділяли тепер самі агентства, що займалися реалізацією програм. У цей час було здійснено оцінювання діючих програм тривалого медичного догляду, допомоги неповнолітнім батькам, допомоги переміщеним робітникам, програми запровадження пілг щодо зобов'язань перед федеральним урядом з метою надання допомоги родинам, що мають на утриманні дітей.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років державне фінансування заходів з оцінювання у США трохи збільшилося. Інтерес до оцінювання спостерігався переважно у департаменті освіти. Інші агентства, як і раніше, залишалися без роботи. З часом оцінювання посіло належне місце у бюрократичній системі й розпочалися нові роботи. З приходом до влади президента Б.Клінтона у сфері соціальних програм і їх оцінювання спостерігалось певне пожвавлення.

Серед дослідників з історії евалюації є такі, чиє бачення цієї історії відрізняється від викладеної вище. Наприклад, М.К.Алкін пропонує розглядати евалюаційні теорії та їх представників у вигляді «Евалюаційного теоретичного дерева» («Evaluation Theory Tree»)» [8, 12-15]. Де стовбур дерева підтримується дуальним фундаментом *соціального розслідування (social inquiry)* та *підзвітності (accountability)*. Саме ж дерево має три основні гілки (застосування, методи, оцінювання). Відповідно, до кожної гілки евалюаційного дерева він відносить певних дослідників. Можна назвати вчених, які внесли найбільш вагомий вклад у розвиток евалюації. Отже, найвідомішими представниками гілки *застосування* є Х.Прескіл, М.К.Петтон, Д.Стафлебім, гілки *методів* – Л.Дж.Кронбах та Р.В.Тайлер, *оцінювання* – Е.Г.Губа та І.С.Лінкольн, а також Р.Е.Стейк та М.Скрівена.

Схему М.К.Алкіна можна вважати метафорою. Його зображення та наповненість є досить умовними. На наш погляд, його головна задача – показати наочно, в загальному вигляді напрями і представників американської евалюаційної школи. Обґрунтування схеми детальніше представлено у попередньому дослідженні автора.

Також цікавим є погляд на історію та розвиток евалюації дослідників Е.Г.Губи та І.С.Лінкольн. У роботі «Четверте покоління евалюації» ними виділені чотири методологічні покоління в оцінюванні. Умовно до першого методологічного покоління можна віднести проведення різноманітних тестів (1960-ті – сер.70-х рр.); до другого – зародження оцінки програм, де головна роль евалюатора – в описанні достоїнств та недоліків об’єкта, що оцінюється в залежності від мети (сер.1970-х – кін. 80-х); до третього – введення стандартів, у відповідності з якими проводилася оцінка, оскільки об’єктом оцінювання вже були не самі тільки проекти, але й – поставлені цілі (з кінця 1980-х); до четвертого – зміна ролі евалюатора, який тепер наряду з іншими акторами є рівноправним членом проекту (1990-ті і по сьогоднішній день).

Бачення історії евалюації російського вченого Д.Б.Циганкова йде дещо врозріз з поглядом Е.Г.Губи та І.С.Лінкольн. На його думку, слід виділяти лише три хвили оцінювання. Перша хвиля припадає на 1960-ті рр. Основною проблемою того часу є оцінка нових політик й інформація, яка необхідна для планування державних програм. Друга хвиля – в кінці 1970-х-80-х рр. Її основною ідеєю був контроль витрат. Третя хвиля – з 1990-х рр. і по сьогоднішній день. У третій хвиля основною ідеєю є рішення нових задач, які виникли в результаті реформ.

Спостерігаючи різноманітність поглядів на історію евалюації, все ж знаходимо деякі точки дотику між ними. По-перше, відзначаємо грандіозний прорив оцінювання у 60-х роках ХХ ст., коли оцінювання проводилося зовнішніми науково-дослідницькими закладами на замовлення органів державної влади. У 1970-80-ті роки, коли відмічається евалюаційний пік, оцінювання стає інструментом економічного аналізу ефективності витрат і способом контролю державних програм. Це був час, коли евалюація прийняла свою сучасну форму з тією тільки різницею, що від класичної моделі соціально-політичного оцінювання й оцінювання ефективності витрат, вона перейшла до концепції менеджменту результатів. Це означає, що зовнішнє управління держорганами за допомогою інструкцій і нормативів замінюється на управління за результатами.

Сьогодні евалюаційний рух сприяє створенню безлічі професійних організацій і характеризується все масштабнішим розмахом. Нині у США налічується велика кількість професійних організацій евалюації: Американська Асоціація Евалюації (The American Evaluation Association), Об’єднаний комітет стандартів освітньої евалюації (Joint Committee on standards for educational evaluation (JCSEE)), Американська Асоціація Школи

Адміністраторів (the American Association of School Administrators (AASA)), Американська Асоціація Освітніх Досліджень (American Educational Research Association (AERA)), Американський Консорціум Індіанської Вищої освіти (American Indian Higher Education Consortium (AIHEC)), Американська Психологічна Асоціація (American Psychological Association (APA)) тощо. Також існують різноманітні евалюаційні центри при університетах, як, наприклад, Евалюаційний центр при Західному Мічиганському університеті (Evaluation Center at Western Michigan University) тощо. Окрім того, проводяться конференції, семінари, майстер-класи, літні школи та таке інше з проблем оцінювання. При багатьох американських університетах створено курси з евалюації.

Отже, евалюаційний рух отримав свій розвиток багато в чому завдяки американським дослідникам. Згідно інформації з офіційного сайту Європейської комісії, у Європі евалюація активно розвивається з середини 1970-х рр. Проте в кожній частині Європи існував притаманний лише цій країні евалюаційний підхід. Наприклад, в Скандинавії притримувалися демократичної традиції. У Франції ж, навпаки, притримувалися формально структурованого підходу на загальнодержавному рівні й більш динамічного і багатогранного на місцевому рівні. Відомо, що Європейські структурні бюджетні фонди (European Structural Funds) найбільше стимулювали евалюаційну практику в рамках діяльності Європейської Ради. На кожній сходинці проведення програми (ex-ante, mid-term or ongoing, ex-post) існують встановлені цілі і обов'язки. Завдяки цьому започаткуванню у 1988 році, сьогодні маємо розвинутий підхід Структурного Фонду (Structural Fund evaluation approach). Останній включає в себе:

- обов'язкове зобов'язання для спонсорів та менеджерів проводити евалюацію своїх програм;
- розділені обов'язки між різними ярусами уряду всеохоплюючий евалюаційний процес;
- взаємопов'язаний багатоступінчатий евалюаційний процес (ex-ante, mid-term or ongoing, ex-post);
- залучення багатьох партнерів у програми і евалюація програм;
- чіткий зв'язок евалюації, проектування програми і розподілу ресурсів.

Серед європейських евалюаційних товариств найсильнішими вважаються Евалюаційне товариство Великої Британії (UK Evaluation Society (UKES)), товариство Німеччини та Австрії (DeGEval Evaluation Society) та польське (Polish Evaluation Society (PTE)).

Отже, бачимо, що розвиток евалюації в Європі завдячує, в основному, створенню Європейської Ради та її бюджетним структурним фондам.

Постає органічне питання, чи розвивалася і розвивається евалюація на пострадянському просторі? Як стверджує російський спеціаліст з оцінки Д.Б.Циганков, офіційно в Росії елементи моніторингу і оцінки програм

почали упроваджуватись на рубежі ХХ-ХХІ ст. Проте у системі соціально-економічного планування СРСР існували підходи, що були аналогом західного оцінювання. Наприклад, методики прогнозування можна порівняти з оцінкою програм на стадії розробки; планові показники – з ключовими показниками результативності; еталонне порівняння – з бенчмаркінгом; щорічні звіти про виконання плану – з поточною оцінкою. О.Кузьмін навіть порівнює партхозактивів з популярною сьогодні консультацією з громадськістю.

На початку 1990-х рр. оцінка як елемент державного управління існує лише в академічних колах, де вона не отримує належної підтримки. Починаючи з середини 1990-х років. Оцінка існувала у формі аналізу витрат і вигод, а ближче до 2000-х рр. – у формі «пакета з дебіюрократизації». До останнього входили три закони: 1) № 134-ФЗ «Про захист прав юридичних осіб і індивідуальних підприємців при проведенні державного контролю (нагляду), 2001 рік; 2) №128-ФЗ «Закон про ліцензування окремих видів діяльності», 2001 рік; 3) №184-ФЗ «Про технічне регулювання», 2002 рік. Починаючи з 2000 року в Росії впроваджується методика оцінки впливу на довколишнє середовище. Таким чином, на початку 2000-х рр. у різних сферах незалежно одне від одного з'являться оцінка як систематичне дослідження певних позитивних аспектів програми. У 2004 році в РФ було прийнято Концепцію «Реформування бюджетного процесу у Російській Федерації у 2004-2006 роках». У рамках реалізації концепції було прийнято Указ Президента РФ «Про систему і структуру федеральних органів виконавчої влади», що знаменувало перехід від експертно-теоретичної до практичної фази адміністративної реформи. Д.Б.Циганков припускає, що у найближчому майбутньому, скоріш за все, оцінка стане частиною державного управління.

Підбиваючи підсумки, зауважуємо, що нам вдалося систематизувати великий масив інформації щодо появи і розвитку евалюації. Виявлено, що вона пройшла довгий і складний шлях свого формування. Дослідження історії евалюації нагадує скоріше дослідження окремих спалахів її застосування. У XVII-XIX та навіть в першій половині ХХ століття евалюація існує у формі статистичного дослідження або якісного дослідження окремих соціальних сфер. Час від часу вона отримує підтримку з боку держави, частіше ж – існує у вузькому академічному колі переважно як теоретична дисципліна. Ситуація почала змінюватися у 70-80-х рр. ХХ століття. У цей час дана дисципліна набуває свого сучасного вигляду. Все частіше вона підтримується державою і застосовується у сфері освіти. На сьогоднішній день евалюаційний рух набув глобального масштабу. У більшості країн світу важливі управлінські рішення не приймаються без якісної оцінки ефективності їх планування та проведення. Найбільш розвинутими евалюаційними школами на сьогоднішній день є американська, британська, німецька та польська. Щодо інституціоналізації оцінювання в

Україні, то поки що воно існує не у вигляді систематичного збору інформації про діяльність у рамках програми, а у вигляді її окремих складових – моніторингу, аудиту, тестування.

Доведена ефективність застосування евалюації у західних країнах та в РФ, вимагає від нас перегляду, аналізу ролі оцінки у світі та можливого подальшого впровадження в Україні. В наступних дослідженнях, присвячених евалюації, автором планується приділити більшу увагу структурному полю евалюації, основним поняттям та методології даної дисципліни.

Література

1. Андрущенко В.П., Вікторов В.Г. Якість освіти в дзеркалі сучасних вимог та експектацій // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання "Нова парадигма" – Вип. 93. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010.
2. Вайс К.Г. Оцінювання: методи дослідження програм та політики / Пер. з англ. Р.Ткачука та М.Корчинської. Наук. ред. пер. О.Кілієвич. – К.: Основи, 2000.
3. Ганжа А.О., Зотов А.А. Гуманистическая социология Флориана Знанецкого // Социологические исследования. – 2002. – № 3. // http://2008.isras.ru/files/File/Socis/2007-07/Ganzha_ed%20new_.pdf
4. Коллоквиум «Оценивание программ и политик: методология и применение»: сборник материалов. Вып. I // под ред. Д.Б.Цыганкова. – М., 2006.
5. Кузьмин А. Мониторинг и оценка социальных программ // <http://www.processconsulting.ru/doc/monitor.pdf>
6. Оценка программ: методология и практика / Под ред. А.И. Кузьмина, Р. О'Салливан, Н.А. Кошелевой. – М.: Издательство «Престо-РК», 2009.
7. Чеснокова В.Ф. Флориан Знанецкий. Науки о культуре. Метод личных документов // <http://www.polit.ru/science/2008/11/18/chesn.html>
8. Alkin M.C. Evaluation Roots: Tracing Theorists' Views and Influences – London: Sage Publ., 2004.
9. Evaluation models: Viewpoints on Educational and Human Services Evaluation / Edited by Daniel L.Stufflebeam, George F.Madaus, Thomas Kellaghan. – Norwell: Kluwer Academic Publishers, 2000.
10. Guba E.G., Lincoln Y.S. Fourth Generation Evaluation – London: Sage Publ., 1989.
11. Korporowicz L. Interactive aspects of evaluation process: between analysis and animation of social change // Evaluation in the Making. Contexts and Methods / Edited by Haber A., Szalaj M. – Warszawa: Polish Agency for Enterprise Development, 2009.

12. O'Sullivan R.G. Practicing Evaluation: a Collaborative Approach / London: Sage Publ., 2004.

13. Ralph Tyler. One of century's foremost educators, dies at 91 // <http://news.stanford.edu/pr/94/940228Arc4425.html>

УДК 316.74:37

Sroczyński Wojciech

О ПОЗНАВАНИИ ŚRODOWISKA WYCHOWAWCZEGO – ZARYS PROBLEMU

ПРО ПІЗНАННЯ ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА – ОПИС ПРОБЛЕМИ

У статті звертається увага на такі основні моменти: педагог повинен мати знання про властивості природних умов виховання; суспільна праця є надзвичайним типом просуспільної діяльності; суспільне середовище функціонує двома способами: як об'єктивна і суб'єктивна реальність; формування особистості вихованців та їхнього біологічного та фізичного потенціалів відбувається за допомогою професійного виховання, а також впливає на сприйняття об'єктивного суспільного світу і конструювання суб'єктивного світу.

W niniejszym szkicu przedmiotem analizy jest metoda studiowania koncepcji środowiska, prezentowanych w literaturze pedagogiki społecznej, a także strategii badawczych samego środowiska.

Kilka uwag na temat studiów nad literaturą naukową przedmiotu

Podjmując problem środowiska jako kategorii poznawczej pedagogiki społecznej badacz staje wobec niełatwego zadania. Wytycza sobie bowiem cel zrekonstruowania podstawowego pojęcia pedagogiki społecznej w oparciu o analizę tekstów naukowych i zaproponowania nowego spojrzenia na zasadnicze problemy pedagogiki społecznej. Badanie zawartych w literaturze naukowej koncepcji środowiska wychowawczego wymaga zatem określenia zastosowanej metody. Porusza się on tutaj po terenie dość niepewnym i niejednokrotnie arbitralnie zakreślonym. Pytanie dotyczy formuły, która pozwoli na wydedukowanie „teorii” z prezentowanych poglądów. Chodzi przy tym nie tyle o egzegezę i komentowanie tego, „co autor miał na myśli”, ile o odczytanie tez autorów i sposobów ich analizy przez ukazanie różnorodnych perspektyw teoretycznych, w których kontekście umieszczano prezentowane poglądy.

Trzeba także nadmienić, że w piśmiennictwie naukowym z zakresu pedagogiki społecznej spotykamy się raczej z dwojakiego rodzaju „teoriami”: 1) bardziej z poglądami (koncepcjami) teoretyków na temat środowisk wychowawczych, aniżeli z usystematyzowanym zbiorem twierdzeń na ten temat i 2) z teorią rozumianą jako próba uogólnienia wyników badań empirycznych środowiska wychowawczego prowadzonych przez przedstawicieli różnych nauk. Z systematycznym wykładem na temat tego rodzaju problemów spotykamy się przede wszystkim w podręcznikach z zakresu pedagogiki społecznej, które – jak to stwierdziła Irena Lepalczyk [29, 7] – stanowią jedno z kryteriów uprawomocniających daną dziedzinę nauki. Pedagogika społeczna w historycznym procesie swego rozwoju dopracowała się już kilku podręcznikowych opracowań, z których najnowsze, dwutomowe dzieło przygotowane przez Ewę Marynowicz-Hetkę (tom pierwszy) i pod jej redakcją (tom drugi) jest nie tylko syntetycznym ujęciem podstawowych problemów naukowych tej dyscypliny, ale wskazuje również nowe modele jej uprawiania.

W niniejszym szkicu przedmiotem analizy jest metoda studiowania literatury naukowej z zakresu pedagogiki społecznej, na gruncie której przedstawiono w miarę spójną koncepcję środowiska. Podejmując problem środowiska jako kategorii poznawczej pedagogiki społecznej teoretyk pedagogiki staje wobec niełatwego zadania. Termin *środowisko* jest głęboko zakorzeniony w literaturze naukowej, a jednocześnie trudno o jednolitą jego definicję. Decydowały o tym (i decydują nadal) założenia ontologiczne i epistemologiczne przyjmowane przez autorów rozmaitych koncepcji teoretycznych. Same założenia należy raczej wydedukować z przedstawianych poglądów, bowiem brakuje wykładni czegoś, co można by nazwać teorią środowiska wychowawczego. Stosowana jest jedynie sama nazwa z zawołanym odniesieniem do przyjmowanych przez pedagogów, bardziej lub mniej świadomie, szerszych teorii funkcjonującej na gruncie nauk społecznych.

Odnieśmy się najpierw do paradygmatów i metod badawczych stosowanych w pedagogice społecznej. Śledząc rozwój pedagogiki jako nauki zauważamy, że – podobnie jak to miało w innych dyscyplinach humanistycznych, czy (wężziej) społecznych – teoretycy przyjmowali rozmaite wzorce uprawiania nauki i asymilowali różne metody badania i zbierania danych. Pomijamy tutaj rozważania nad osobliwością nauk społecznych [27], czy jeszcze szersze rozważania nad naturą nauki [15]. Przede wszystkim należałoby stwierdzić, że pedagogika w ogóle, a pedagogika społeczna ciągle udowadnia swą tożsamość. Kiedy prześledzimy chociażby kryteria porządkowania nauk, to zauważymy, że nie tak oczywiste jest uznanie naukowości pedagogiki ogólnej i pedagogiki społecznej [8; 13; 15; 25; 28]. Biorąc pod uwagę kryteria determinujące *naukę*, a więc przedmiot i cel, metodę uprawiania nauki, strukturę i dynamikę teorii naukowej, a nawet miejsce w społeczeństwie i kulturze mamy świadomość, iż naukowość pedagogiki społecznej bywa nadal traktowana dyskusyjnie. Z tych

pewnie względów traktuje się ją w kontekście transwersalności, czy – jak można odczytać ten pogląd- w aspekcie wieloparadygmatyczności i wielowymiarowości [30, 24-27]. Podejście transwersalne polega na kreowaniu *metateorii* działania społeczno-pedagogicznego w odniesieniu do środowiska wychowawczego, „...która nie tylko zajmuje się opisem samego procesu, ale proponuje również narzędzia analizy epistemologicznej poznania (i rozumienia) danego obszaru działania społecznego. Stanowić także może odniesienia dla jego orientowania oraz poszukiwania uzasadnień podejmowania aktywności” [22, 286]. Z paradygmatów uprawiania tej nauki [16], jak paradygmat pedagogiki społecznej jako historycznie ukształtowanej nauki, jako działalności społecznej, jako autonomicznej profesji w zasadzie tylko dwa pierwsze wydają się najbardziej uzasadnione. Chyba że pracę kulturalno-oświatową, resocjalizacyjną, opiekuńczo-wychowawczą, socjalno-wychowawczą, środowiskową itp. potraktujemy jako empiryczne dowody *profesji* pedagoga społecznego, co jest możliwe przy zastosowaniu szerokiej definicji pedagogiki społecznej [22, 165]. Ewa Marynowicz-Hetka akcentując transwersalną perspektywę pedagogiki społecznej przywołuje jej model „refleksji nad refleksją”, co mogłoby oznaczać sankcjonowanie jej interdyscyplinarnego charakteru i postrzegania jej jako *metanauki* integrującej wiedzę empiryczną zdobywaną przez pedagogikę ogólną i szczegółowe działy pedagogiki społecznej. Podstawowym przedmiotem badań staje się wówczas nie tylko realność edukacji/wychowania, ale także sam dyskurs edukacyjny. Związek z praktyką, który stanowi jeden z wyznaczników charakteru naukowego pedagogiki społecznej zostaje wówczas rozluźniony, przybiera pośrednią relację, co dodatkowo wskazywałoby na metateoretyczny charakter pedagogiki społecznej [22].

W naukowych dociekaniach pedagogów społecznych ważną rolę odgrywa analiza zastanego materiału badawczego - w postaci materiałów archiwalnych, opracowań naukowych. Pełnią one nie mniej ważną funkcję, jak badania empiryczne, pierwotne lub wtórne. Pomijając wątek klasyfikacji metod poznania i zbierania materiału empirycznego, gdyż po próbie uporządkowania tej wiedzy przez Aleksandra Kamińskiego dysponujemy już podręcznikami z dziedziny metodologii pedagogiki, w tym społecznej, należałoby zatrzymać się nad wykorzystaniem owego zastanego materiału źródłowego, która to procedura uzależniona jest od przyjętego paradygmatu badań: scjencycznego, humanistycznego czy badań powiązanych z działaniem pedagogicznym. Trzeba też zauważyć, iż pedagogika zajmuje się realnym bytem, tak w odniesieniu do osoby wychowanka, jak i warunków wychowawczych [25]. Przypomnijmy, że pedagogika w początkach jej rozwoju chętnie korzystała z modelu wypracowanego przez inne nauki- racjonalną, analityczno-porównawczą, dedukcyjną lub syntetyczną metodą refleksji naukowej, dalej metodą historyczną z jej krytyczną analizą literatury, wykorzystaniem źródeł archiwalnych i wywiadów z żyjącymi osobami oraz typową dla nauk empirycznych metodą prowadzenia

badania, w których wyróżnia się badania eksperymentalne, korelacyjne i opisowe [4, 41]. Zasadą procedur poznawczych jest, niezależnie od przyjętego paradygmatu, wielostronność operacji nauko-twórczych i metod, tak aby uzyskać adekwatną wiedzę o świecie. Manuel Castells nazywa tę procedurę zwięzle metodą triangulacji „mającą dobrze ustaloną, pełną sukcesów tradycję wśród historyków, policjantów i dziennikarzy śledczych” [7, 41]. I chociaż nie precyzuje jej, można domyślać się, że chodzi o wykorzystanie źródeł *zastanych* (materiałów archiwalnych, dokumentów, raportów, danych statystycznych itp.), danych *tworzonych* (badania eksperymentalne, ankietowe, wywiady i inne techniki zbierania danych) oraz poglądów, analiz, wniosków itd. zawartych w naukowych opracowaniach.

Sposób wykorzystania materiału naukowego zawartego w tak zwanej literaturze przedmiotu Ryszard Wroczyński ujmuje następująco: „Aby ująć całokształt spraw dotyczących relacji: środowisko-wychowanie, zmuszony byłem nadać swym rozważaniom zwarty i syntetyczny charakter i dlatego koncentrowałem się na zagadnieniach ogólnych, a rezygnowałem z omówienia szczegółowych, zwłaszcza typu normatywnego. Więcej uwagi poświęciłem problemom typologicznym i metodologicznym. Oświetlenie zagadnień typologicznych uznałem za niezbędne z uwagi na ich funkcje porządkujące analizowaną problematykę oraz na przydatność dla praktyki wychowawczej” [43, 8]. Wyrażone w odniesieniu do tych analiz metodologiczne *credo* wydaje się być dobrym wstępem do analiz przedstawionych w niniejszym artykule.

W opracowaniach odnoszących się do metodologii pedagogiki nie spotkamy raczej wyczerpującego objaśnienia na temat, czym jest metoda badania tekstu naukowego. Może dlatego, że sprawa wydaje się raczej oczywista: poglądy wyrażane w postaci pisemnego wytworu- tekstu naukowego, analizuje się na ogół na gruncie humanistyki stosując metodę historyczno-porównawczą lub hermeneutyczną. Jedna i druga ma umożliwić badaczowi odkrycie sensu, czyli interpretację i zrozumienie teorii, która bywa niekiedy w koncepcji teoretycznej analizowanych tekstów wyłożona *explicite*, a niejednokrotnie stanowi tło refleksji i wymaga wydedukowania. Badającemu tekst, przychodzi odczytywać myśli autora i nadawać im niejednokrotnie spójną wykładnię, co może skutkować arbitralnym komentarzem. Częstokroć poprzestaje na analizie poglądów, ich zrozumieniu i upowszechnieniu sensu studiowanych koncepcji, a niekiedy posuwa się dalej i konfrontuje je z poglądami innych teoretyków. Zawsze uwzględnia tło naukowe (uznawane wówczas i obecnie teorie), jak i odniesienie do czasu, w jakim powstawały- kontekstu politycznego, społecznego i kulturowego. Ma też na względzie potrzebę odcięcia się na moment od brzemienia tradycji, aby ze świeżością i bez uprzedzeń spojrzeć na dzieło, które stanowi źródło analizy.

W naukowym badaniu tekstów pomocna może być metoda zawartości i analizy treści. Pierwsza umożliwia kwantyfikowanie zmiennych, druga nakłada na badacza obowiązek krytycznej analizy naukowej i metody *namysłu* [18, 11; 33,

24-25]. Stefan Kunowski pisze w tym wypadku o metodach zaczerpniętych przez pedagogikę z nauk humanistycznych, które pozwalają oceniać wartość zjawisk indywidualnych i niepowtarzalnych. Zalicza do nich metody eksplikacyjne, porównawcze i analityczne. Jest to metoda analizy idei stanowiących rdzeń teorii. Taką na przykład zastosowała Elżbieta Hałas w odniesieniu do ponownego tłumaczenia koncepcji „współczynnika humanistycznego” Floriana Znanieckiego [12, 7-8]. Badacz odnosi się do idei analizowanego autora odczytując ją na nowo w świetle aktualnej wiedzy i pokazując na ile „pozostają w dialogu ze współczesną teorią (...) i podejmują żywotne problemy współczesnych społeczeństw” [12, 7]. Niejednokrotnie jest to próba odczytania teorii analizowanego autora w kontekście innej koncepcji i pokazanie jego wkładu w rozwój nauki. Jak pisze Hałas w odniesieniu do własnych studiów nad Znanieckim: „Kolejne studium proponuje odczytanie teorii Znanieckiego w kontekście idei szkoły chicagowskiej i ich kontynuacji przez symboliczny interakcjonizm. Dwa następne studia rozwijają ten wątek, pokazując wkład Znanieckiego do analizy definiowania i komunikowania znaczeń w interakcji” [12, 8]. Mówi się w tym aspekcie o interpretacyjnej orientacji socjologicznej [11], która polega na po-nownej analizie poglądów i ich komentowaniu, gdy wraca się do dzieł po jakimś upływie czasu. Zawsze pozostaje obawa o to, czy myśli autora zostały właściwie zrozumiane. Ryzyko takie jest jednak wpisane w naukowy dyskurs, który jest tu z kolei metodą intersubiektywnego odczytywania twórczości naukowej.

W metodologicznej literaturze naukowej wskazuje się na metodę hermeneutyczną [2]. Może ona być pomocna w interpretacji tekstów pedagogicznych, ale również w badaniu działania pedagogicznego, czy raczej tego, co zachodzi pomiędzy nauczycielem a uczniem [37]. Trzeba dodać, że sama metoda hermeneutyczna wymaga odpowiedniej wiedzy i umiejętności jej stosowania, jako że sama jeszcze, w sensie teoretycznym, budzi kontrowersje [11, 86]. W każdym razie zbliża badacza do metodologicznej perspektywy socjologii interpretatywnej, a „socjologia- w przeciwieństwie do nauk przyrodniczych- ma do czynienia ze światem uprzednio zinterpretowanym, w którym tworzenie i reprodukcja ram znaczenia stanowi warunek tego, co ma być badane, czyli działań ludzkich...” [11, 223] Anthony Giddens zauważa, komentując hermeneutykę Schleiermachera, Diltheya, Gadamera, że „zmierzała ona do ustanowienia podstaw rozbieżności między naukami o działaniach ludzkich i o zdarzeniach w świecie natury utrzymując, iż te pierwsze mogą (i muszą) być *rozumiane* przez uchwycenie subiektywnej świadomości działania, podczas gdy te ostatnie mogą być jedynie *wyjaśniane* przyczynowo z zewnątrz” [11, 88]. Stosowana początkowo jako metoda interpretacji tekstów religijnych, wkroczyła do nauki, stanowiąc metodę poznania humanistycznego i będąc w tym znaczeniu opozycją do poznania scjentyficznego. Zakłada ona analizę tekstów, czynów i innych wytworów, ich interpretację, co służyć ma zrozumieniu

poglądów, zawartego w nich sensu, znaczenia czynu lub wytworu. Jest to sposób poruszania się *pomiędzy* obiektywnym badaniem oraz subiektywnym przyjmowaniem czegoś „na wiarę”. W tekstach literackich odkrywa się, przez ich analizę, co „poeta miał na myśli”. Ustalenie tego jest niejednokrotnie niemożliwe bez odniesienia się do kontekstu, w jakim dzieło powstawało. Pewnych sztuk teatralnych i dzieł artystycznych nie można zrozumieć bez znajomości historii, życiorysu autora, tła politycznego, kulturowego, społecznego. Ponowne odczytywanie pozwala na coraz lepsze ich poznanie – interpretację i zrozumienie. Podkreśla się, że badana wypowiedź zależy nie tylko od kontekstu, w jakim ją sformułowano, ale także od kontekstu, w jakim jest interpretowana [6]. Badanie hermeneutyczne ma więc charakter koła, gdyż interpretacja i interpretowane wzajemnie na siebie wpływają: 1) określany jest przez interpretację i zrozumienie *sens* wypowiedzi, 2) on z kolei rzutuje na dalsze badanie.

Pojawia się tutaj również problem dystansu do wypowiedzi, problem punktu odniesienia, aby badanie nie było pasmem subiektywnych odczuć i daleko posuniętej dowolności komentowania, wskutek której następuje niedopuszczalna nadinterpretacja. Uniknięciu tego błędu służą między innymi kolejne analizy owych teoretycznych koncepcji po to, aby zapewnić względną intersubiektywność. Takim punktem odniesienia wydaje się być inna teoria lub, w przypadku teorii pedagogicznych, *użyteczność* (praktyka) – oczekiwania odbiorcy, co jest całkowicie zgodne z koncepcją pedagogiki społecznej jako nauki praktycznej, prakseologicznej i empirycznej.

Odczytywanie cudzych myśli przez pryzmat kontekstu, w jakim powstawały zawiera pewną słabość, tę mianowicie, że pewne poglądy, teorie zobiektywizowały się już na tyle, iż nie wymagają żadnych odniesień w celu ich zinterpretowania, na przykład niewiele wiadomo o życiorysie Szekspira, a dzieła jego zawierają uniwersalne przesłania, których wcale nie trzeba odnosić do czasu, w jakim powstawały. Inaczej mówiąc – stanowią punkt odniesienia sam w sobie.

Problemem, przed jakim stają współcześnie teoretycy pedagogiki społecznej, jest ponowna interpretacja [31, 16] terminu *środowisko*, wydobycie, poprzez analizę i odczytywanie w nowych kontekstach myśli teoretyków odnoszących się do środowiska. Pojęcie to stanowi nadal podstawową kategorię poznawczą pedagogiki społecznej, ale warunki społeczne, polityczne i kulturowe, do jakich ma mieć zastosowanie uległy zmianie. Inne jest też tło teoriopoznawczej interpretacji.

Środowisko jako obiekt badań

Problem, jaki pojawia się w związku z rozważaniem odnoszącym się do badania środowiska wychowawczego polega na określeniu, co jest głównie przedmiotem analiz: zewnętrzne warunki (otoczenie samo w sobie), czy działanie wychowawcze (pomijam kontrowersje związane z dylematem, które pojęcie jest właściwsze pedagogice społecznej: „wychowanie” czy „działanie pedagogiczne”)

[40]. Środowisko wychowawcze na gruncie pedagogiki społecznej jest definiowane szerzej, aniżeli w naukach przyrodniczych. Przedstawiciele pierwszej grupy nauk zainteresowani są badaniem tego wszystkiego, co nie zależy od ludzkiej działalności, a jest wytworem natury (przyjmując tutaj założenie, że ludzie nie wytwarzają czegoś, co następnie zostaje historycznie usankcjonowane jako „naturalnie istniejące”). Jednak w pojęciu środowiska, rozumianego chociażby jako warunki i czynniki kształtujące osobowość, zawierają się obiektywne elementy otoczenia, które pedagog-praktyk przetwarza i kreuje, mając na względzie rozwój wychowanka. Środowisko jest analizowane nie jako samoistna całość, ale jako całość postrzegana w związku z wychowankiem. Pedagogowi potrzebna jest zatem wiedza o właściwościach naturalnie zastanych warunków (otoczenia przyrodniczego, kulturowego, społecznego) po to, żeby je wykorzystać dla dobra wychowanka, ale także, jeśli trzeba, żeby przetworzyć pierwotne, zastane, obiektywne otoczenie- kreując nowe warunki. Czyni to sadząc drzewa, urządzając ogród w sąsiedztwie domu pomocy społecznej, miejsca rekreacji, polepszając warunki higieniczne pracy i nauki. Jednak to nie sama natura, która tutaj otrzymuje nowe konotacje jest przedmiotem badań, a natura w relacji do człowieka. Wiedzę o właściwościach świata materialnego- klimatu, zanieczyszczeń, krajobrazu, zagęszczenia, układu pomieszczeń itd. - czerpie z innych nauk, które określają, jakie czynniki sprzyjają rozwojowi i kształtowaniu osobowości. *Otoczenie* interesuje go z uwagi na *osobę wychowanka*, a stawiane przez niego pytanie brzmi: jakie czynniki zewnętrzne, spośród naturalnie istniejących, wpływają korzystnie na wzrost; jak kształtować otoczenie, jakie zasoby (bytowe, instytucjonalne, emocjonalne) należy zapewnić z punktu widzenia potrzeb rozwijającego się organizmu, podtrzymywania kondycji fizycznej, sprawności oraz kształtowania i funkcjonowania osobowości? Jakie instytucje w otoczeniu są niezbędne do przeprowadzenia działań edukacyjnych? Środowisko więc postrzegane z uwagi na obecność w nim wychowanka i wychowawcy ma charakter całościowy (molarny): przyrodniczy (naturalny), społeczny, kulturowy, inaczej mówiąc biosocjokulturowy, a nie jest parcjalnym strumieniem wybranych jego komponentów, jako bodźców, jak to widział Ryszard Wroczyński. Człowiek nie reaguje tylko i wyłącznie na jeden rodzaj bodźców - przyrodniczych lub społecznych lub kulturowych, ale na cały, złożony, totalny ich system [4, 23]. Jednak „społeczność” środowiska jest oczywista nie tylko ze względu na obecność ludzi i struktur przez nich tworzonych, ale także z uwagi na specyficzną, pośrednią, relację wychowawcy-wychowanka i środowiska. Czynnikiem łączącym te elementy sytuacji jest *działanie pedagogiczne* pedagoga - praktyka. Można w tym miejscu postawić pytanie nieco prowokujące: co właściwie znaczy termin *pedagogika społeczna*, skoro pedagogika nie może być „niespołeczna”. Praca środowiskowa jest szczególnym typem działania społecznego, a ściślej mówiąc działania *prospołecznego*, a charakterystyczną cechą działań prospołecznych „jest to, że są one zorganizowane, tak by podtrzymać,

chronić lub rozwijać interesy innych osób, grup, społeczności, instytucji...” [36, 27].

Społeczne środowisko funkcjonuje na dwa sposoby: jako rzeczywistość obiektywna i jako rzeczywistość subiektywna. Peter Berger i Thomas Luckmann przywołując dwa najsłynniejsze „drogowskazy” socjologii - Emila Durkheima i Maxa Webera [5, 47] - piszą w kontekście ich teorii: „Te dwa stwierdzenia wcale nie są sprzeczne. Społeczeństwo jawi się jako sfera obiektywnych faktów, w istocie tworzą je działania, w których wyrażają się subiektywne znaczenia. (...) Ten właśnie dualistyczny charakter społeczeństwa, znajdujący wyraz w obiektywności faktów i subiektywności znaczeń czyni je «rzeczywistością *sui generis*»” [5, 87].

Pedagog-teoretyk nie dystansuje się wobec przyrodniczych, kulturowych, społecznych aspektów otoczenia z tego względu, że składają się one na *ludzkie środowisko życia*, ma przecież świadomość, że nie one są obszarem jego badania jako takie, ale z uwagi na funkcjonujące w nim osoby wychowawcy i wychowanka. *Otoczenie*, jako obiektywny fragment *środowiska wychowawczego*, interesować musi także teoretyka-badacza z uwagi na podejmowane w nim działanie wychowawcze. W tym sensie *środowisko wychowawcze* jest przede wszystkim *społeczne*. Anthony Giddens [11, 219], dokonując analizy szkół „socjologii interpretatywnej” pisze, że wniosły one „decydujący wkład w rozpoznanie logiki i metody nauk społecznych.” Zgodnie z ich wykładnią „świat społeczny, w przeciwieństwie do świata natury, ująć można jako kompetentne dokonania aktywnych ludzkich podmiotów jako podmiotów działających.” Konstruowanie tego świata jako *znaczącego, objaśnianego, zrozumiałego* zależy od języka definiowanego nie tylko jako system znaków lub symboli, ale jako *medium* działania praktycznego, co sprawia, że badacz wnosi do procesu badawczego te same umiejętności, co osoby przez niego badane. Sporządzanie opisu działania społecznego uwarunkowane jest celem hermeneutycznym, to znaczy rozszyfrowaniem znaczenia, jakim posługują się aktorzy procesu badania i tworzenia świata społecznego. Autor uważa, że szkoły socjologii rozumiejącej były obciążone idealizmem filozoficznym, który przeniesiony na grunt analiz społecznych podtrzymuje poprzednie ograniczenia, czyli nadmierne zainteresowanie *znaczeniem*, co może prowadzić do pozbawienia się przez badacza możliwości wglądu w praktyczny aspekt problemów ludzkiej działalności, uwikłanej w materialny porządek życia. Także modele badań, przekładające działania podmiotowe na socjologiczny determinizm, kojarzony z filozofią pozytywizmu, nie przyczyniają się do rozwiązania problemu metodologicznego. Autor pisze, że pojęcie *działania*, rozwijane przez anglo-amerykańską filozofię działania w metodzie analizy funkcjonalnej, wymaga ponownego zdefiniowania, ponieważ wobec nadmiernego zainteresowania *działaniem celowym* teoretycy zagubili potrzebę poszukiwania źródeł *działania* oraz *działania zamierzonego*, utożsamiając te dwa terminy, podobnie jak *czyn*

znaczący z czynem zamierzonym. Dzieje się tak-pisze Giddens- „gdyż zakładają oni, że są to dane, albo niezamierzone konsekwencje, których ujawnieniu służy przebieg działania celowego. Dopiero uwolnienie pojęcia działania jako takiego oraz identyfikacji znaczenia czynu od nieuchronnych związków z intencją oddala zadanie hermeneutyczne, jakie stoi przed naukami społecznymi, od subiektywizmu i umożliwia wyjaśnienie zarówno natury przyczynowych warunków działania jak i podwójnej hermeneutyki, w którą nauki społeczne są głęboko uwikłane” [11, 220].

Z tej perspektywy, jeśli przyjmujemy tezę, że przedmiotem badania teoretyka środowiska wychowawczego jest *działanie* (lub jak to określała Radlińska – *praca wychowawcza*) *wychowawcze* (pedagogiczne) [39] otwiera się dopiero pole studiów nad tą kategorią pedagogiczną [22, 77]. Uznanie, że ono właśnie jest właściwszym pedagogice społecznej (środowiskowej) przedmiotem badań zbliża tę dziedzinę nauki do metody socjologicznej. Aby przewyciężyć ograniczenia socjologii interpretatywnej, Giddens [11, 225-228] proponuje „nowe zasady metody socjologicznej”. Autor tworzy *program* badań biorąc pod rozwagę następujące obszary: wytwarzanie i reprodukcja społeczeństwa jako dziedzin przedmiotowej socjologii (część A); granice podmiotowości i sposobów możliwego badania procesów wytwarzania i reprodukcji życia społecznego (część B); sposoby, w jakie życie społeczne poddaje się *obserwacji* oraz właściwości, które wnoszą do niego działania społeczne (część C); pojęcia, które zawierają się w ramach znaczeń nauk społecznych, traktowanych jako metajęzyki. Spróbujmy je zinterpretować i wyprowadzić wnioski z punktu widzenia pedagogiki środowiskowej, zwracając uwagę na specyfikę pedagogicznego badania środowiska wychowawczego:

A. 1) *Socjologia nie bada ‘danego’ świata obiektów, ale taki, który jest konstytuowany czy inaczej wytwarzany przez aktywne działania podmiotów*. Badanie zgodne z metodą socjologiczną polega na poznawaniu świata, „który jest konstytuowany czy inaczej wytwarzany przez aktywne działania podmiotów”. W odniesieniu do pedagogiki środowiskowej należałoby przyjąć tutaj tezę, że wychowawca przetwarzając przyrodę, zgodnie z potrzebami rozwojowymi wychowanka, nie wytwarza świata przyrody, gdyż ten powstaje, jako obiekt, niezależnie od wychowawcy i wychowanka, a jedynie go wykorzystuje. W takim czynnym, relacyjnym, stosunku ludzi wobec przyrody, a szerzej otoczenia (przyrodniczego, kulturowego, społecznego) zawiera się także źródło rozwoju i kształtowania osobowości wychowanków;

2) *Wytwarzanie i reprodukcja społeczeństwa musimy traktować jako kompetentne dokonanie jego członków, a nie jako jedynie serie procesów mechanicznych*. Kształtowanie osobowości wychowanków, ich potencjału biologicznego i cech fizycznych przebiega przez internalizację obiektywnego świata społecznego i konstruowania świata subiektywnego, jak to określiliby Berger i Luckmann, oraz przyczynia się do reprodukcji struktur społecznych.

Zachodzi to jednak przez *dokonania kompetentnych osób*, a więc wyedukowanych nauczycieli, wychowawców, instruktorów, opiekunów do działania w sposób profesjonalny. W tym ujęciu nie ma raczej miejsca na badanie „wszelkich przypadkowych wpływów wychowawczych”, co nie znaczy, że zarazem negujemy ich obecność i rezultaty. Podkreślamy jedynie, że przedmiotem badania pedagogiki społecznej są *działania* wychowawcze.

B. 1) *Zakres podmiotowości ludzi jest ograniczony. Istoty ludzkie wytwarzają społeczeństwo, ale czynią to jako aktorzy usytuowani historycznie oraz w warunkach, na wybór których nie mieli wpływu.* Giddens dodaje, że istnieje pewien margines, na którym postępowanie można analizować jako działanie intencjonalne, jak i zachowanie traktowane nomologicznie, w kategoriach <zdarzeń>. Działanie pedagogiczne jest realizowane w określonych warunkach społeczno-historycznych i w jakimś stopniu nimi zdeterminowane. Świadczą o tym wysiłki rozwiązywania licznych społecznych kwestii (bezrobocie, bezdomność, bieda, bierność), czego nie mogą dokonać pojedyncze osoby.

Zakres podmiotowości może być ograniczony z punktu widzenia skali makrosocjalnej, w globalnej przestrzeni, gdzie jednostka jest pozbawiona możliwości kreowania świata. Przyjęcie w całości tezy o ograniczonej roli podmiotu działań społecznych, a więc także w odniesieniu do pedagogiki społecznej, wykluczyłoby znaczenie interpersonalnego oddziaływania, czy konstruowania środowiska w skali mikro- czy mezo-socjalnej siłami ludzkimi, w których kompetencja i zdolności pojedynczych osób odgrywają istotną rolę. Jest to, jak się zdaje, pytanie o rolę jednostki i wspólnot w kreowaniu świata, w kontekście zmiany społecznej, która służy zarówno reprodukcji, jak emergencji [41, 43-45]. Historia zna przecież przypadki, gdy aktorzy, bądź to przez tworzenie prawa, bądź sposoby rządzenia, wpływali na przyszłe losy ludzi.

Pedagodzy-praktycy muszą uwzględniać warunki materialne i społeczno-kulturowe, w jakich działają, ale też celowym działaniem przyczyniają się do ich zmiany na korzystne. Teoria musi dostarczać im wiedzy na ten temat, a zwłaszcza na temat sposobów skutecznego działania wychowawczego.

2) *Struktury nie można konceptualizować jako domeny przymusu, wywieranego na działanie podmiotowe, ale winna ona być pojmowana jako czynnik tworzący możliwość takiego działania.* Działanie pedagogiczne zależy od szerszych struktur społecznych, ale nie determinują one ostatecznie struktury działania. Może ono być badane właśnie w terminach *strukturacji*. Socjologom chodzi „o poszukiwanie wyjaśnienia, jak dochodzi do tego, iż struktura jest konstytuowana przez działanie oraz odwrotnie- jak działanie jest tworzone pod wpływem struktury” [11, 226]. Pedagodzy środowiskowi będą chcieli odpowiedzieć na pytanie, jakie są skuteczne sposoby konstruowania struktury *działania wychowawczego w środowisku?* Jak struktura społeczna determinuje działanie pedagogiczne?

3) *Procesy strukturyzacji wiążą się z wzajemnymi relacjami między znaczeniami, normami i władzą. Terminy te pozostają w logicznym związku zarówno z pojęciem działania intencjonalnego, jak i struktury...* Procesy socjalizacji pierwotnej i wtórnej nie tylko przebiegają w naturalnych i instytucjonalnych środowiskach, co należy brać pod uwagę w procesie tworzenia struktury działania pedagogicznego, ale także w świecie symboli. Te środowiska coś znaczą, stanowią określony porządek poznawczy i moralny, sprawują kontrolę nad konstruowaniem działania pedagogicznego oraz rozciągają nad nim władzę. Konstruując wiedzę o działaniu pedagogicznym, teoretyk musi brać pod uwagę zależność struktury działania pedagogicznego od szerszej struktury społecznej, od *znaczeń, norm, władzy*, jakie nadają im i jaką mają lokalne społeczności.

C. 1) *Socjolog- obserwator nie jest w stanie uczynić życia społecznego <zjawiskiem> dostępnym obserwacji, o ile nie wprowadzi swojej wiedzy o nim w charakterze zasobu, poprzez który dopiero jest ono konstytuowane jako <temat badań>.* Czy należy przez to stwierdzenie rozumieć, że ów zasób wiedzy pozwala sformułować hipotezę weryfikowaną w toku badań naukowych i zawężającą pole analiz? Jeśliby tak interpretować tę zasadę, to badanie zjawisk społecznych nie różniłoby się od procedury stosowanej przez przedstawicieli nauk przyrodniczych. Badanie zjawisk społecznych, zdaje się mówić Giddens, ma odmienny charakter przede wszystkim ze względu na złożoność i dynamikę życia społecznego, a także uwikłanie samego badacza w procesy i zjawiska społeczne. Wiedza, którą posługuje się badacz i którą bada jest podzielana w postaci chociażby wspólnych pojęć i „wyraża się w schematach interpretacyjnych, którymi posługują się badani i socjolog.” W innym miejscu Autor pisze, że takie terminy, jak ‘intencja’, ‘powód’, ‘motyw’ „wnoszą sporo zamieszania, gdyż zakładają one terminologiczne ‘rozcięcie’ ciągłości działania” [11, 221]. „<Wiedza podzielana> nie stanowi bowiem ciągu zagadnień, które można skorygować. Mając postać „schematów interpretacyjnych” badani i socjolog muszą definiować owe schematy interpretacyjne, „aby <nadać sens> działaniom społecznym...” [11, 227]. A w innym miejscu pisze: „Wytwarzanie interakcji jako tego, co ‘znaczące’ można analizować w terminach zależności od ‘wiedzy podzielanej’, którą uczestnicy wprowadzają w formie schematów interpretacyjnych, aby nadawać sens temu, co mówią, bądź robią. Obserwator nie może wpływać na wiedzę podzielaną, ale jest zmuszony posługiwać się nią podczas tworzenia opisów działań badanych dokładnie tak samo jak osoby, których opis dotyczy...” [11, 222].

Przed pedagogiem pojawia się perspektywa metodologiczna, która źródeł upatruje w symbolicznym interakcjonizmie i badaniach połączonych z działaniem, z poznawaniem ‘dnia codziennego’, z badawczymi strategiami- wykorzystaniem ilościowych lub jakościowych metod. Czy pedagog wnosząc także swój ‘zasób wiedzy’ o rzeczywistości społecznej i posługując się schematami interpretacyjnymi ma je uzgadniać z badanymi, aby nadać właściwy sens działaniu pedagogicznemu?

2) *Zanurzenie się w formę życia jest koniecznym i jedynym środkiem, za pomocą którego obserwator jest w stanie stworzyć taki opis 'rozpoznawalnych' cech działań.* Jak się wydaje, wyłania się tu postulat socjologii rozumiejącej, aby społeczne środowisko wychowawcze poznawać przez obserwację uczestniczącą, ponieważ rzeczywistość społeczna ujawnia się przez postawy, poglądy, uczucia, wiedzę, zachowania i działania innych osób, zauważalna jest w stycznościach i interakcjach społecznych i nie można jej poznawać tak, jak poznaje się rzeczywistość przyrodniczą. Wymaga to poznania kontekstu, posiadania wiedzy o badanym otoczeniu i środowisku, ale także *umiejętności* (podkr. A.G.) uczestniczenia w nim jako całokształcie praktyk. Badacz tworzy opisy, które następnie musi korygować w procesie dyskursu naukowego.

D.1) *Do pojęć socjologicznych stosuje się zatem podwójna hermeneutyka:*

a) „Każdy schemat teoretyczny, czy to w naukach przyrodniczych czy społecznych, sam w sobie jest w pewnym sensie formą życia; sposobem działań praktycznych skutkujących tworzeniem specyficznego typu opisów jest opanowanie pojęć właściwych danej formie.”

b) „Jednakże socjologia ma do czynienia ze światem już ukonstytuowanym w ramach znaczenia przez samych aktorów społecznych i zreinterpretuje ten świat w obrębie własnych schematów teoretycznych, mediując między językami potocznymi i technicznym” [11, 227].

Tę sytuację określa Giddens mianem „podwójnej hermeneutyki”, a oznacza ona, jak się zdaje to, że pedagog społeczny bada rzeczywistość, w której sam funkcjonuje i przetwarza kreując własny subiektywny świat. Z perspektywy teorii subiektywnego świata- własnego, ale i badanych osób- wchodzi z zasobem wiedzy w proces badawczy. Opis badanej rzeczywistości wychowawczej musi być zatem mediowany, uzupełniany, ponieważ rzeczywistość społeczna ciągle jest wytwarzana w procesie interakcji, a jednocześnie objaśniany i prezentowany w postaci 'technicznego' języka, zgodnego z ramami znaczeniowymi metajęzyka tej dyscypliny naukowej.

Tożsamość pedagogice społecznej nadają może nie tyle pojęcia, wspólne naukom społecznym, ile cele: (1) gromadzenie wiedzy w wyniku badań empirycznych; (2) praktyczne wykorzystanie wiedzy do modyfikacji środowisk wychowawczych, a więc (3) odnoszącej się do skutecznych sposobów działania (cel prakseologiczny). Projektowanie działania wymaga wiedzy o (a) elementach *otoczenia* wychowanka w kontekście jego potrzeb rozwojowych, (b) o czynnikach tworzących właściwe *środowisko wychowujące* oraz (c) o strukturze *środowiska subiektywnego* (niewidzialny świat wychowanka) i czynnikach je ubogacających. W tym sensie, jak się zdaje, Radlińska mówiła o potrzebie badania procesu *wzrostu, wrastania, wprowadzania*, jako pewnych etapach działania pedagogicznego za pośrednictwem środowiska.

Literatura

1. Ablewicz K. Pedagog kultury jako badacz i uczestnik rzeczywistości kulturowej // Demokracja a oświata, kształcenie i wychowanie. Materiały z II Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego / H.Kwiatkowska, Z.Kwieciński (red.). – Toruń, 1996.
2. Ablewicz Krystyna. Hermeneutyczno-fenomenologiczna perspektywa badań w pedagogice. – Kraków, 1994.
3. Badanie i działanie. W poszukiwaniu metod organizowania środowiska wychowawczego, UW, Wydz. Pedagogiczny. – Warszawa, 1988.
4. Bell P.A. Psychologia środowiskowa / Bell P.A., Greene Th., Fisher J.D., Baum A. – Gdańsk, 2004.
5. Berger P.L., Luckmann T. Społeczne tworzenie rzeczywistości / Berger P.L., Luckmann T. – Warszawa, 1983.
6. Cackowski Z. Poznanie. Antologia tekstów filozoficznych / Cackowski Z., Hetmański M. (red.). – Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992.
7. Castells M. Społeczeństwo sieci. – Warszawa, 2008.
8. Cichosz M. Pedagogika społeczna w Polsce w latach 1945-2005. – Toruń, 2006.
9. Ciczkowski W. Modele badawcze w pedagogice. – Olsztyn, 2000.
10. Europa jako temat jakościowych badań pedagogicznych / E.Dubas, H.M.Griese. – Toruń, 1998.
11. Giddens A. Nowe zasady metody socjologicznej. Pozytywna krytyka socjologii interpretatywnych. – Kraków, 1997.
12. Hałas E. Znaczenia i wartości społeczne. O socjologii Floriana Znanieckiego. Lublin: KUL, 1991.
13. Hejnicka-Bezwińska T. W poszukiwaniu tożsamości pedagogiki. Świadomość teoretyczno-metodologiczna pedagogiki polskiej (geneza i stan). – Bydgoszcz, 1989.
14. Jakościowe orientacje w badaniach pedagogicznych. Studia i materiały / D.Urbaniak-Zajac, J.Piekarski. – Łódź, 2001.
15. Kamiński S. Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk. – rozdz.III i IV. – Lublin, 1992.
16. Kanotowicz E. Praca socjalna w Europie. Inspiracje teoretyczne i standardy kształcenia. – Olsztyn, 2005.
17. Kawecki I. Metoda etnograficzna w badaniach edukacyjnych. – Łódź, 1994.
18. Kawula S. Wychowanie może być „filtrem” pomiędzy konsonansem a dysonansem społecznym // Pedagogika Społeczna. – 2004. – № 2-4.
19. Komorowska H. Metody ilościowe a metody jakościowe w badaniach pedagogicznych // Edukacja. – № 3. – 1989.
20. Krasnodębski Z. Rozumienie ludzkiego zachowania. – Warszawa, 1986.
21. Ku pedagogii pogranicza / Z.Kwieciński, L.Witkowski. – Toruń, 1990.
22. Marynowicz-Hetka E. Pedagogika społeczna. – Warszawa: Naukowe PWN, 2006.

23. Miles M.B., Hubermann A.M. Analiza danych jakościowych. – Białystok, 2000.
24. Muszyński H. Środowisko jako przedmiot analiz w pedagogice społecznej // Współpraca i partnerstwo w środowisku lokalnym / A.W.Maszke, Cz.Lewicki. – Rzeszów, 2005.
25. Nowak M. Podstawy pedagogiki otwartej. – Lublin, 2001.
26. Orientacje w metodach badań pedagogicznych / S.Palka. – Kraków, 1998.
27. Ossowski S. O osobliwościach nauk społecznych. – Warszawa, 1962.
28. Pedagogika ogólna. Tradycja-teraźniejszość-nowe wyzwania / T.Hejnicka-Bezwińska. – Bydgoszcz, 1995.
29. Pedagogika społeczna / T.Pilch, I.Lepalczyk. – Warszawa, 1993.
30. Pedagogika społeczna. – Warszawa, 2006.
31. Pedagogika społeczna. Kręgi poszukiwań / A.Przećławska. – Warszawa: Żak, 1996.
32. Podemski K. Analiza wiedzy społecznej kreowanej przez środki masowego przekazu. Przypadek tygodników polskich w 1991 roku // Poza granicami..op.cit.
33. Podstawy współczesnej pedagogiki. – Łódź: Salezjańskie, 1981.
34. Poza granicami socjologii ankietowej / A.Sułek, K.Nowak, A.Wyka. – Warszawa, 1989.
35. Poznanie. Antologia tekstów filozoficznych / Cackowski Z., Hetmański M. – Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992.
36. Reykowski J. Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość. – Warszawa, 1986.
37. Sawicki M. Hermeneutyka pedagogiczna. – Warszawa: Naukowe Semper, 1996.
38. Skulicz D. Badanie w działaniu // Orientacje w metodologii badań pedagogicznych, op.cit.
39. Sroczyński W. Pedagogika środowiskowa // Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej. – Warszawa, 2006.
40. Sroczyński W. Wychowanie czy praca pedagogiczna w środowisku // Ibidem, Kategoria środowiska w pedagogice społecznej. Szkice z pedagogiki społecznej. – Warszawa: Agencja „ARTE”, 2007.
41. Sztompka P. Stawanie się społeczeństwa: pomiędzy strukturą a zmianą // Zmiana społeczna. Teoria i doświadczenia polskie / J.Kurczewska. – Warszawa: IFiS PAN, 1999.
42. Świat przeżywany. Fenomenologia i nauki społeczne / Z.Krasnodębski, K.Nellen. – Warszawa, 1993.
43. Wroczyński R. Pedagogika społeczna. – Warszawa, 1976.
44. Wyka A. Ku nowym wzorcom badań społecznych w Polsce // Kultura i Społeczeństwo. – № 1. – 1990.

НАШІ АВТОРИ

- Бурбело Ольга Романівна** – аспірантка Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Буше Домінік (Данія)** – професор Університету Південної Данії.
- Гвоздецька Богдана Григорівна** – аспірантка Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Дікова-Фаворська Дарина Михайлівна** – кандидат соціологічних наук Міжнародний Християнський університет (Київ), завідувачка відділу по роботі зі студентами, викладач кафедри гуманітарних наук.
- Євтух Олексій Володимирович** – аспірант Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Зайчківська Ірина Петрівна** – аспірантка Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Ковальчук Олена Олександрівна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
- Корольова Юлія Вікторівна** – аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Сабайя Луїс Гомес (Норвегія)** – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Малиновська Олена Анатоліївна** – доктор наук з державного управління, радник при дирекції Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.
- Маринець Надія Василівна** – кандидат філософських наук, проректор з начальничо-виховної роботи Карпатського інституту підприємництва університету „Україна”.
- Сачок Марія Володимирівна** – аспірантка Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
- Срочинські Войцех (Польща)** – доктор, професор факультету суспільних наук Вищої школи імені Богдана Янського (Варшава) і Академії Подляскей.
- Сюсель Юлія Володимирівна** – аспірантка Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Чернова Катерина Олексіївна** – доктор соціологічних наук, професор кафедри теорії та методології соціології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Чопей Вікторія Степанівна – кандидат соціологічних наук, декан факультету філології та соціальних технологій Карпатського інституту підприємництва університету “Україна”.

Чугаєвська Людмила Віталіївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри теорії та методології соціології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Чугаєвський Віталій Григорович – кандидат педагогічних наук, професор кафедри теорії та методології соціології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Шевель Інна Петрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та психології Київського національного університету культури і мистецтв.

Ярошенко Алла Олександрівна – доктор філософських наук, професор кафедри теорії та методології соціології, директор Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

ЗМІСТ

Буше Домінік. Парадокс культури.....	3
Ковальчук О.О. Національно-культурне відродження українців на теренах СРСР за межами республіки (кінець 20 -х – початок 30-х років ХХ ст.).....	15
Чернова К.О. Етнічні групи в структурі етносоціологічного знання.....	30
Свтух О.В. Міжетнічна взаємодія: поняття, структура, простори реалізації.....	37
Зайчківська І.П. До питання визначення поняття «етнолінгвістичний простір України».....	45
Бурбело О.Р. Проблеми збереження національної ідентичності в умовах іноетнічного довкілля.....	51
Гвоздецька Б.Г. Особливості ідентичностей мешканців пограниччя Карпатського регіону (на прикладі Львівської та Івано-Франківської областей).....	63
Ярошенко А.О. Європейські стандарти в контексті розвитку української освіти.....	74
Корольова Ю.В. Умови формування знань, умінь та навичок інформаційної діяльності студентів.....	81
Чугасвський В.Г. Соціалізація молоді в процесі розвитку учнівського самоврядування.....	89
Чугасвська Л. В. Молодіжна політика та проблеми соціалізації молоді.....	97
Чопей В.С. Теоретико-методологічний аналіз досліджень студентської молоді в Україні та світі.....	103
Дікова-Фаворська Д. М. Модель молодіжної участі як ефективний засіб формування здорового способу життя.....	110
Маринець Н.В. Теоретико-методологічні підходи до проблеми дослідження життєвого потенціалу особистості.....	121
Шевель І.П. Підприємці як суб'єкти політичного процесу.....	128
Сюсель Ю.В. Споживацька поведінка як засіб формування соціокультурної ідентичності у сучасному суспільстві.....	136
Малиновська О.А. Трудова міграція українців за кордон у дзеркалі наукових досліджень.....	143
Луїс Сабайя Гомес. Витоки людського суспільства: соціалізація та еволюційна теорія.....	153
Сачок М.В. Евалюація як об'єкт наукової рефлексії.....	159
Wojciech Sroczyński. O poznawaniu środowiska wychowawczego-zarys problemu (проф. Войцех Срочинські. Про пізнання виховного середовища – опис проблеми).....	171

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;
- *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу дослідження* з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається **українською мовою**, роздрукований шрифтом **Times New Roman**. Разом із рукописом подається **електронний варіант** статті на диску чи електронною поштою.

3. Вимоги до статті:

- Основний текст статті має супроводжуватись **шифром** (бібліографічні показники) **УДК** (у лівому верхньому куті першої сторінки);
- прізвище та ініціали автора/авторів (у правому верхньому куті першої сторінки);
- назва статті (великими літерами по центру);
- дві анотації (українською та англійською мовами), обсяг кожної **не більше 5 рядків**;
- ключові слова до статті;
- текст статті;
- список використаних джерел (має бути оформлений згідно з останніми вимогами Держстандарту) в алфавітному порядку.

4. При наборі тексту треба дотримуватися таких вимог: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 8 мм. Рисунки і таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

5. Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

6. За достовірність викладених фактів відповідальність несе автор. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора.

7. Науковий збірник видається двічі на рік.

Адреса редакції:.....Київ, вул. Пирогова, 9

Телефони:.....(044) 422-25-44

E-mail:.....tms20082008@ukr.net

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Збірник наукових праць

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ**

ВИПУСК 4

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.

Відповідальний редактор

В. Б. Євтух

Відповідальний секретар

А. О. Ярошенко

Технічний редактор

Ю. В. Сюсель